MUZEUM ARCHEOLOGICZNE W KRAKOWIE

ZABYTKI Z WYKOPALISK TEODORA NIECZUJA-ZIEMIĘCKIEGO W LATOPISOWYM PLEŚNISKU (PODHORCE NA UKRAINIE)

ARTEFACTS FROM EXCAVATIONS BY TEODOR NIECZUJA-ZIEMIĘCKI IN MEDIAEVAL PLÌSNES´K (PÌDGÌRCÌ IN UKRAINE)

RADOSŁAW LIWOCH

Kraków 2018

BIBLIOTEKA MUZEUM ARCHEOLOGICZNEGO W KRAKOWIE

Tom VII finansowany przez
Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego
(zadanie nr 4288/18)

Narodowy Instytut Dziedzictwa

Urząd Marszałkowski Województwa Małopolskiego

© BY MUZEUM ARCHEOLOGICZNE W KRAKOWIE

KRAKÓW 2018

BIBLIOTEKA MUZEUM ARCHEOLOGICZNEGO W KRAKOWIE

TOM VII

ZABYTKI Z WYKOPALISK TEODORA NIECZUJA-ZIEMIĘCKIEGO W LATOPISOWYM PLEŚNISKU (PODHORCE NA UKRAINIE)

ARTEFACTS FROM EXCAVATIONS BY TEODOR NIECZUJA-ZIEMIĘCKI IN MEDIAEVAL PLÌSNES´K (PÌDGÌRCÌ IN UKRAINE)

RADOSŁAW LIWOCH

Kraków 2018

Redaktor Serii / Series Editor
JACEK GÓRSKI

Sekretarz Serii / Series Secretary
ANNA TYNIEC

Komitet Redakcyjny / Editorial Board
TOMASZ BOCHNAK, JAN CHOCHOROWSKI, JANUSZ KRUK
MICHAŁ PARCZEWSKI, PAWEŁ VALDE-NOWAK

Do druku recenzowali / Reviewed for publication
DARIUSZ DĄBROWSKI, ANDRZEJ JANOWSKI

Tłumaczenia na język angielski / Translation
VIOLETTA MARZEC

Redakcja techniczna / Technical Editor
ANNA TYNIEC

Opracowanie komputerowe ilustracji / Graphic design of illustrations
RADOSŁAW LIWOCH

Opracowanie graficzne okładki / Graphic design covers
ANNA PIWOWARCZYK

©Copyright by Muzeum Archeologiczne w Krakowie, Kraków 2018

ISBN 978-83-911543-4-2 (cała seria/series) 978-83-924242-9-1

Adres Redakcji / Editor's office
MUZEUM ARCHEOLOGICZNE W KRAKOWIE
31-002 Kraków
ul. Senacka 3
e-mail: mak@krakow.pl.
www.ma.krakow.pl.

Nakład 400 szt. / Edition 400 pcs

Printed in Poland

DRUK / PRINT
EKODRUK, ul. Wielicka 250, 30-663 Kraków

SPIS TREŚCI / CONTENTS

1. Wstęp 7
2. Rys biograficzny T. Ziemięckiego 9
3. Stan badań nad wczesnośredniowiecznym zespołem osadniczym latopisowego Pleśniska 11
4. Analiza materiału archeologicznego z wykopalisk T. Ziemięckiego 13
4.1. Wykopaliska w 1881 r. 13
4.1.1. Grodzisko 13
4.1.2. Wielka mogiła na gruntach włościańskich
4.1.3. Inne kurhany 29
4.2. Wykopaliska w 1882 r. 31
4.2.1. Wielka mogiła bliźniacza nr 1
4.2.2. Wielka mogiła bliźniacza nr 2
4.3. Wykopaliska w 1883 r. 41
4.3.1. Mogiły na łączce Hilka Zahorujko 41
4.3.2. Mogiły w narożniku wałów, obok, na pastwisku 42
4.4. Zabytki nieprzyporządkowane poszczególnym obiektom 43
4.5. Zakończenie 48

1. Introduction 53
2. Biography of T. Ziemięcki 55
3. State of research on the early-medieval settlement complex in Plisnes´k 57
4. Analysis of archaeological material from excavations by T. Ziemięcki 59
4.1. Excavations in 1881 59
4.1.1. Hillfort 59
4.1.2. Great barrow on peasant land 70
4.1.3. Other barrows 75
4.2. Excavations in 1882 76
4.2.1. Great twin barrow no 1 77
4.2.2. Great twin barrow no 2 85
4.3. Excavations in 1883 87
4.3.1. Barrows on the Hilko Zahorujko's meadow 87
4.3.2. Barrows in the corner of the earthen banks, nearby, in the pasture 88
4.4. Artefacts not attributed to individual features 89
4.5. Conclusion 94

5. Literatura / Bibliography 99

Ryciny / Figures 111

Zabytki z wykopalisk Teodora Nieczuja-Ziemięckiego w latopisowym Pleśnisku (Podhorce na Ukrainie)

Artefacts from Excavations by Teodor Nieczuja-Ziemięcki in Mediaeval Plìsnes´k (Pìdgìrcì in Ukraine)

На перевеликий жаль, у Пліснеську українська культура зазнала безповоротних втрат. Упродовж XIX ст. власники цих земель займались пошуками старожитностей. Виявлені ними рухомі пам'ятки з городища та всіх могил потрапили до приватної збірки, доля якої невидома. Вже у наш час при археологічних та магнітометричних дослідженнях на місці декількох сотень поховань вдалося виявити лише незначні фрагменти кераміки та жужіль. Про історичну та культурну цінність втраченого можна судити на підставі речей, які у 1880-х рр. встиг ще виявити та зберегти професійний археолог Теодор Зємєнцький. Передані до Краківського археологічного музею вони були врятовані для нащадків. До речі, сьогодні представник цієї відомої наукової інституції Радослав Лівох ознайомить нас з тими, здебільшого ще неопублікованими матеріалами[1].

Борис Возницький (1926-2012)
Підгірці-Пліснеcько 2005[2]

1. WSTĘP

W latach 1881-1883 krakowski archeolog Teodor Nieczuja-Ziemięcki przeprowadził wykopaliska – naówczas profesjonalne – w latopisowym Pleśnisku (**ryc. 41**), którego pozostałości znajdują się na terenie wsi Podhorce[3] **(ryc. 1, 2)** leżącej między Złoczowem a Brodami. Po pierwszym sezonie badawczym napisał: *Ponieważ badania te w Podhorcach, z tylu względów tak ciekawe i w rezultaty już obfite, za rozpoczęte zaledwie uważać należy, i mając zamiar prowadzenia ich dalej w roku bieżącym, ograniczam się przeto na tym nader treściwym zdaniu sprawy, odkładając podanie planu, rysunków przedmiotów, oraz zużytkowanie naukowe materyjału tu zdobytego do późniejszego szczegółowego opisu całego wykopaliska Podhoreckiego* (Ziemięcki 1882, 61). Podobnie skrótowo przedstawił wyniki dwu kolejnych sezonów badawczych. Nie zrealizował – niestety – zamiaru szczegółowego opisania i zilustrowania (por. **ryc. 3, 4**) odkrytych przez siebie zabytków, jednak jego niosące zwięzłą i jasną informację sprawozdania były bardzo przydatne przy ich opracowaniu, a ich obszerne fragmenty przytoczone są w niniejszej książce.

Stanowisko archeologiczne przedstawił następująco (Ziemięcki 1882, 58-59; 1883, 41-42):

[...] całe niemal Podhorce są jakby jedném wielkiem grodziskiem, z trzech stron wzmocnioném nadzwyczaj silną naturalną pozycyją, z jednéj, północnéj, oszańcowane kilku kondygnacyjami obwałowań podwójnych a gdzieniegdzie i potrójnych; daléj zaś otoczone z téj strony nie mniejszéj rozległości cmentarzyskiem nieciałopalném. Wśród niezliczonéj liczby mogił bardziéj lub mniéj widocznych, a po części nawet całkowicie

[1] *Niestety, w Pleśnisku kultura ukraińska poniosła bezpowrotne straty. W XIX w. właściciele tych ziem zajmowali się poszukiwaniem starożytności. Odkryte przez nich zabytki ruchome z grodziska i wszystkich mogił trafiły do prywatnego zbioru, którego los jest nieznany. Już w dzisiejszych czasach podczas badań archeologicznych i magnetometrycznych na miejscu kilkuset grobów udało się znaleźć tylko małe fragmenty ceramiki i żużel. O historycznej i kulturowej wartości utraconego sądzić można na podstawie przedmiotów, które w latach 80. XIX w. zdążył odkryć i zachować profesjonalny archeolog Teodor Ziemięcki. Przekazane do Muzeum Archeologicznego w Krakowie zostały uratowane dla potomnych. Dziś przedstawiciel tej znanej instytucji naukowej Radosław Liwoch zapozna nas z tymi w większości nieopublikowanymi materiałami* (Voznic´kij 2006). W oryginalnej wypowiedzi padło imię Tadeusz – za Andrzejem Abramowiczem (1991, 65), który pisze też o Tadeuszu Teodorze (Abramowicz 1991, 86) – jednak sam Ziemięcki używał imienia Teodor.

[2] W dalszej części książki znaki cyrylickie z cytatów, tytułów i imion własnych są transliterowane na znaki łacińskie wg Polskiej Normy PN-ISO 9 z lutego 2000 r.

[3] Podhorce (ukr. Pidgìrcì; ros. Podgorcy; ang. Pidhirtsi; niem. Pidhirzi lub Podhorze) są wsią w rejonie brodowskim obwodu lwowskiego na Ukrainie. Południowo-zachodnią część Podhorzec i znajdujące się w niej wczesnośredniowieczne grodzisko po polsku określa się mianem Pleśnisko (por. Dziedzicki 1887; w literaturze także jako: Plisnešk [Wędzki 1970] lub Plisniesk [Kronika... 2017a, 147]), po ukraińsku Plisnes´k albo Plisnes´ko, w literaturze rosyjskojęzycznej Plesnesk, w tłumaczeniach na angielski Plisnesk lub Plisnes'k, na niemiecki zaś Plisnesko.

już rozoranych, przedewszystkiém zwracają uwagę kilkanaście mogił na kilka metrów nad poziom wyniesionych i jakby kompleks oddzielny tworzących.

[...]

Badania moje rozpocząłem od zdjęcia szczegółowego planu tak grodziska z kilkokrotnemi kondygnacyjami jego obwałowań i jakby przed-gorodków, jak i cmentarzyska wzdłuż całéj północnéj jego strony rozciągającego się i daléj przedłużającego się w głąb lasu na zachód [...].

Teren nadający się do poszukiwań archeologicznych w Podhorcach podzielićby można na trzy kategoryje:

1) Wielkie i okazałe grodzisko, na tak zwaném Pleśnisku, otoczone kilku kondygnacyjami wałów i silnie z natury ufortyfikowane [...].

2) Mogiły na gruntach włościańskich i do klasztoru XX. Bazylijanów należących położone – a w pobliżu grodziska i klasztoru będące.

3) Mogiły w znacznéj liczbie i dość okazałe rozrzucone w lesie i na polach dworskich – bardziéj od grodziska oddalonych.

Materiał archeologiczny – przedmiot niniejszego opracowania – z badań T. Ziemięckiego przechowywany jest w Muzeum Archeologicznym w Krakowie pod nrem inwentarzowym MAK/3744[4], natomiast szczątki ludzkie (czaszki) znajdują się w Muzeum Antropologicznym przy Zakładzie Antropologii Uniwersytetu Jagiellońskiego[5].

Przed II wojną światową opracowania zabytków podhoreckich podjął się Gabriel Leńczyk, a śladami tego są artykuł o mieczach (Leńczyk 1930) oraz maszynopis w Archiwum MAK. W latach 90. zeszłego wieku podobną próbę podjęła Ewa Kwaśniewska[6]. Przez ostatnie lata materiałem archeologicznym z Pleśniska zajmował się autor, który przedstawił jego część w artykułach opublikowanych w Polsce, Niemczech, Rosji i na Ukrainie[7]. Dodać można, że wzmianki – także ilustrowane – o tych znaleziskach znajdują się w wielu pracach archeologicznych, m.in.: Włodzimierza Demetrykiewicza (1898, 133, 136 [ryc.]), Ture J. Arnego (1914, 208), Bohdana Janusza (1918, 282-286), Âroslava Pasternaka (1961, 659), Jerzego Antoniewicza (1955, 270, ryc. 24:2), Oleksija Ratiča (1957, 26-27, 92, tabl. X:2, 3, 6), Mihajla P. Kučery (1975, 246, 251; 1986, 326)[8], Jana Żaka (1968, 420), Aleksandra P. Mocji (1990, 8, 23, 50, 51, 75, 78, 80, 116), Andrzeja Janowskiego (2006, 35), Fedira Androshchuka (2011, 85, 86, ryc. 10), Mechtild Schulze-Dörrlamm (2014, 613-614, ryc. 3B), Michaela Müllera-Willego (2015), Šimona Ungermana (2017, 60, 63, ryc. 28:6) i Piotra N. Kotowicza (2018, 36).

[4] Znaczna część znalezisk z Podhorzec zakonserwowana została przez pracowników Działu Konserwacji Zabytków MAK: śp. Grzegorza Kieferlinga, Katarzynę Besztak, Marylę Dryję, Andrzeja Dygę, Marię Gawrońską i Marcina Przybyłę.

[5] Analizę antropologiczną materiału kraniologicznego przeprowadziła Barbara Musiał-Łaczek (2008).

[6] Autor w tym miejscu wyraża Jej serdeczne podziękowanie za przekazanie mu do opracowania archeologicznego tych bardzo wartościowych pod względem naukowym materiałów.

[7] Liwoch 2005; 2006a; 2006b; 2006c; 2006d; 2006e; 2007; 2008a; 2008b, 41-42, 44-45, 51, 53-54; 2009; 2010a; 2010b; 2011,91, 94-96; 2012a; 2012b; 2014b; 2016, 95-97, 102, 106-107; Liwoch, Müller-Wille 2012, 423-430.

[8] Są to rozdziały w trzytomowych opracowaniach archeologii Ukrainy (ukraińsko- i rosyjskojęzycznym), co świadczy o docenieniu wartości naukowej stanowiska archeologicznego w Podhorcach-Pleśnisku.

2. RYS BIOGRAFICZNY T. ZIEMIĘCKIEGO

TEODOR ZIEMIĘCKI (1845-1916)

O prowadzącym jedne z pierwszych naówczas profesjonalnych wykopalisk w Galicji Wschodniej [dr.?] Teodorze Nieczuja-Ziemięckim wiadomo niewiele, mimo że w ostatnich dziesięcioleciach XIX i na początku XX w. brał czynny udział w życiu naukowym i kulturalnym Krakowa. Był muzealnikiem – w latach 1883-1902 kustoszem w Muzeum Narodowym w Krakowie **(ryc. 5)**, pełnił też funkcję zastępcy dyrektora tej instytucji[9]; a także archeologiem – członkiem Komisji Archeologicznej Akademii Umiejętności w Krakowie, prowadził badania wykopaliskowe: w Sieniawie i Leżajsku (1881), w Podhorcach (1881-1883), mogiły Halickiej w Kryłosie (1883), w Wiktorowie i Komarowie (1884) oraz ponownie w Kryłosie (1885)[10]. Wydawał i redagował „Dwutygodnik Naukowy" (1878-1880) poświęcony zagadnieniom archeologii, historii i lingwistyki. Był publicystą i autorem wielu opracowań, m.in.: „Muzeum Narodowe w Krakowie" (Kraków 1878), „Rozbiór dzieła J.N. Sadowskiego: «Drogi handlowe greckie i rzymskie przez porzecza Odry, Wisły, Dniepru i Niemna do wybrzeży morza Baltyckiego»" (Warszawa 1878), „Teorya wpływów kultury fenickiéj krytycznie rozebrana" (Kraków 1879), „Zamek na Wawelu i Muzeum Narodowe" (Kraków 1879), „Pierwsza polsko-ruska wystawa archeologiczna we Lwowie" (Kraków 1885), „Wawel" (Kraków 1908).

Działalność tego prekursora muzeologii polskiej podsumować można cytatem z Kazimierza Malinowskiego (1970, 31): *Uderzające jest, że Ziemięcki, jako archeolog w tej dziedzinie bardzo aktywny, stworzył konspekt programowy, w którym przeważają zbiory artystyczne i historyczne. Niemniej interesujący jest fakt, że program ten realizowały w zasadzie polskie muzea narodowe, które powstały i wykształciły się w późniejszych latach.*

[9] Tak jego funkcję określono w jednym z dotyczących go dokumentów (**ryc. 6**) przechowywanych w Archiwum MNK. Wydaje się, że chodzi o stanowisko p.o. dyrektora w okresie między śmiercią prof. Władysława Łuszczkiewicza a mianowaniem dr. Feliksa Kopery.

[10] Ziemięcki 1882; 1883; 1884; 1886; 1887. Dodać można, że materiały archeologiczne po T. Ziemięckim znajdują się nie tylko w MAK, ale także w Państwowym Muzeum Archeologicznym w Warszawie. Autor dziękuje za tę informację Mirosławie Andrzejowskiej z PMA (por. Bochnak, Warowna 2015, 79-81).

3. STAN BADAŃ NAD WCZESNOŚREDNIOWIECZNYM ZESPOŁEM OSADNICZYM LATOPISOWEGO PLEŚNISKA

Stanowisko archeologiczne w Podhorcach jest jednym z lepiej rozpoznanych na terenie zachodniej Ukrainy (Dziedzicki 1887, 250; Janusz 1918, 282-288; Kučera 1962a, 9-11; Liwoch 2003a, 260-261, 2005, 37; tam literatura), a jego badania archeologiczne są nadal prowadzone (Filipčuk 2018, 7, 55).

Najwcześniejsze odnotowane w literaturze amatorskie wykopaliska przeprowadził na początku XIX w. (1810 lub 1811 r.) ks. Barlaam Kampaniewicz, po nim poszukiwania prowadzili: w 1816 r.(?) gubernator Galicji i Lodomerii Franz Seraph von Hauer, w 1833 r. Adam Tytus Działyński, w 1857 r. August Bielowski, w 1874 r. Bolesław Henryk Szaniawski, w latach 1881-1883 T. Ziemięcki (por. niżej), w latach 1905 i 1907 Karol Hadaczek, natomiast w 1940 r. Â. Pasternak. Materiały z tych poszukiwań przedstawiono w nader ograniczonym zakresie, a znaczna ich część zaginęła.

Więcej wiadomo o wykopaliskach prowadzonych po II wojnie światowej, których wyniki publikowano na bieżąco (pełniej i z ilustracjami w latach 50. i 60. zeszłego stulecia, skrótowo w latach 70. i 80.). Od 1946 do 1949 r. badania prowadził Ìvan Starčuk, który wyeksplorował ok. czterdziestu obiektów mieszkalnych, dziewięćdziesiąt sześć grobów płaskich i pięć kurhanowych, a także fragmenty wałów (różnorodne zabytki ruchome z XI-XIII w.). W 1953 r. Volodimir Gončarov odkrył półziemiankę, budynek naziemny, piece i in. W 1954 r. M. Kučera odkrył dwie półziemianki i dwa piece. W latach 1970-1972 i 1983 Roman Bagrij i in. zbadali kilkadziesiąt grobów (XIII-XIV w.), w tym jeden podpłytowy i jeden z wyposażeniem (może sprzed XIII w.? – R. L.), oraz pozostałości budynków i kilkunastu pieców. W 1980 r. Mikola Pelešišin i Roman Čajka wyeksplorowali dwie ziemianki z kamiennymi piecami (VIII-IX w.), inne budynki oraz trzy kurhany. Wykopaliska z lat 1986 i 1988 przyniosły rozpoznanie reliktów budowli kamiennej, kilkunastu grobów (w tym podpłytowy) oraz innych obiektów (materiał ruchomy z X-XIII w.)

W latach 1990, 1993, 1998-2004 i 2007-2016 stanowisko badał Mihajlo Filipčuk, który bardzo bogaty materiał wykopaliskowy i jego interpretacje przedstawił w licznych publikacjach[11]. Wspomnieć można o ołowianych plombach, rylcach pisarskich (stilusach) i matrycy do kołtek, które potwierdzają istotną rolę Pleśniska w okresie państwowym, oraz o fibulach palczastych i okuciach w stylu heraldycznym z VII w., które świadczą o jego korzeniach sięgających okresu wczesnosłowiańskiego.

Mihajlo Filipčuk (2008a, 220, 228) uważa, że w fazie słowiańskiej, w IX-X w., Pleśnisko funkcjonowało jako gród typu „polis" o powierzchni niemal 350 ha, z płaskimi cmentarzami ciałopalnymi. Faza ruska rozpoczęła się w końcu X w., kiedy to zostało spalone podczas wyprawy Włodzimierza Wielkiego, po czym zbudowano gród typu „zamek". Wokół niego powstały osady trwające od początku XI do połowy XIII w. Okres ten dzieli się na dwie części, z których starsza obejmuje XI i pierwszą tercję XII w., młodsza zaś czas od drugiej tercji XII do połowy XIII w. Ze starszą wiąże się cmentarzysko kurhanowe. Autor przypuszcza, że słowiański (plemienny) gród był znacznie mniejszy[12], a niektóre z umocnień grodziska są starsze, może z wczesnej epoki żelaza (Liwoch 2003, 217).

[11] Między innymi: Filipčuk (Fylyptschuk, Fylypchuk) 2006; 2008a; 2008b; 2009a; 2009b; 2010a; 2010b; 2011; 2012a; 2012b; 2013; 2016; Filipčuk, Solovij 2011; Filipčuk, Šuj 2006. Pełny wykaz prac M. Filipčuka zestawili Andrij M. Filipčuk i Volodimir M. Šelep (2017, 8-24).

[12] Największe słowiańskie grodziska w sąsiadującej z zachodnią Ukrainą Małopolsce mają powierzchnię ok. 25 ha (por. Poleski 2004, 101, 209, 425).

Już w XIX w. roboty rolne wyraźnie przyczyniały się do niszczenia grodziska i cmentarzysk, co odnotował T. Ziemięcki (1882, 59): *[...] włościanie na gruntach własnych rozorują coraz bardziéj tak wały jak i pojedyncze mogiły. W krótkim przeto czasie mogą zaginąć ślady dawnego ich rozłożenia*. Szczęśliwie dotrwały one do 1965 r., kiedy to uchwałą Rady Ministrów Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej grodzisko wzięto pod ochronę prawną i zakazano orki, dopuszczając jedynie sianokosy. Ochronę stanowiska – grodziska i cmentarzyska kurhanowego – potwierdziły dwie uchwały Rady Ministrów Ukrainy w 2001 i 2009 r. W 2015 r. utworzono Rezerwat Historyczno-Kulturowy „Dawne Pleśnisko" (Ìstorikokul´turnij zapovìdnik „Davnìj Plìsnes´k") (Filipčuk 2018, 54-55).

Jeszcze w części wstępnej zauważyć trzeba, iż w średniowiecznych ruskich źródłach pisanych Pleśnisko wymienione było dwa lub może trzy razy. Pod 6696 [1188] r.:

Roman[13] *zaś uprosił teścia swego Ruryka, [by iść] na Halicz i rzekł mu: „Wiodą mnie Haliczanie do siebie na władanie, puść tedy ze mną syna swego Rościsława". Ruryk puścił z nim syna // swego i Sławna Borysowicza, wojewodę. Roman zaś posłał [Sławna] do przodu z wojami ku Presnieskowi: niech wezmą pierwej Presniesk. Oni zaś [grodzianie] zamknęli się. A Węgrzy i Haliczanie zajechali go u Presnieska, jednych zabili, inni zaś uciekli. Roman słysząc to, odprawił szwagra swego do domu, a sam pojechał do Lachów, do Kazimierza* (Latopis... 1988, 248)[14].

Pod 6741 [1233] r. (wiosna, kwiecień lub maj):

Gdy trawa [już] była Daniel[15] *poszedł z bratem i z Aleksandrem na Plisniesk i przyszedłszy wziął go pod Arbuzowiczami*[16] *i wielką zdobycz przyjął i wrócił do Włodzimierza* (Kronika... 2017a, 147)[17].

Być może wspomniane jest w „Słowie o wyprawie Igora"[18]:

A Swiatosław na wzgórzu w Kijowie
Mętny sen opowiada bojarom:
„Odziewano mnie w czarny pokrowiec,
Strute wino czerpano czarą.
A leżałem na łożu cisowym,
Hołubionoż mnie tam, hołubiono.
I sypały się z pustych tołmackich kołczanów
Wielkie perły na moje łono.
Stał bez krokwi u stropu mój dwór złotogłowy,
Nocą kruki krakały swe pieśni,
Pod Plesieńskiem, w podgórzu, były sanie jakoweś
I nad morze je niby zanieśli" (Słowo... 1996, 141)[19].

Uważają tak m.in.: M. P. Kučera (1960b; 1962a, 7) i M. Filipčuk (Fylyptschuk 2012, 236), jednak inni, jak Pavel A. Rappoport (1965, 93-94), wątpią, by wzmianka odnosiła się do przedstawianego grodu z pogranicza halicko-wołyńskiego.

[13] Informacje o wzmiankowanym księciu – protoplaście halicko-wołyńskiej linii ruskiego rodu panującego – przedstawia znakomity genealog dynastii Rurykowiczów Dariusz Dąbrowski (2008, 256-266).

[14] Por. Ipat´evskaâ... 1962, 661-662.

[15] Więcej o tym władcy – jednym z najwybitniejszych na Rusi – przeczytać można w wydanych ostatnio biografiach autorstwa uczonych ukraińskich Volodimira Aleksandroviča i Leontija Vojtoviča (2013) oraz polskiego mediewisty D. Dąbrowskiego (2016).

[16] Arbuzowicze wzmiankowani są w źródłach pisanych tylko raz. Prawdopodobnie był to ród bojarski z ziemi halickiej, do którego dóbr zaliczało się Pleśnisko. Należał do grupy popierającej panowanie w Haliczu Arpadów, natomiast nastawionej opozycyjnie do rządów Daniela Romanowicza. Byli zapewne bardzo wpływowi i być może związani z planami zamachu na księcia, skoro zdecydował się on na akcję zbrojną przeciwko nim i usunął ich z halickiego życia społeczno-politycznego (Jusupović 2013, 112-113).

[17] Por. Kronika... 2017b, 179.

[18] Poza kompetencje autora wykracza ocena czy dzieło jest wczesnośredniowiecznym autentykiem napisanym wkrótce po zakończonej klęską wyprawie księcia na Połowców w 1185 r., czy też nowożytnym fałszerstwem. Stan badań nad nim przedstawił Tomasz Hodana (2011), jednak przegląd ten jest nieco zdezaktualizowany, trwa bowiem przyrost różnej jakości literatury poświęconej „Słowu..." (m.in.: Vojtovič 2009; Mic´ko 2010; Toločko 2011; 2014; Aristov 2017). Por. także „Opowieść o wyprawie Igora Światosławowicza na Połowców" i uwagi Edwarda Goranina (Latopis... 1988, 65-74, 235-242).

[19] Poetycki, drugi przekład Juliana Tuwima, najlepszy polskojęzyczny.

4. ANALIZA MATERIAŁU ARCHEOLOGICZNEGO Z WYKOPALISK T. ZIEMIĘCKIEGO

4.1. WYKOPALISKA W 1881 r.

4.1.1. GRODZISKO

[...] przekopałem rów w poprzek głównéj części grodziska zwanéj Plesnisko, na głębokość warstwy rodzajnéj, oraz w około środkowego wyniesienia w części, która na samym stromym cyplu wzgórza po nad drogą ze Złoczowa i malowniczą okolicą wyniesiona i silnie z północno-zachodniéj strony od Plesniska oszańcowana, niewątpliwie za uroczysko, miejsce rytualnych obrzędów i prawdopodobnie składania ofiar zwiérzęcych jak liczne kości i czerepy gliniane zdają się wskazywać, służyła. Trzymałem się tu przy kopaniu kierunku spadków.

W téj ostatniéj miejscowości, obok nader licznych kości zwiérzęcych i czerepów glinianych znalazłem kilkanaście nożyków żelaznych większych i mniejszych, cztéry bełty żelazne od strzał, narzędzia różne inne żelazne niewiadomego użytku, kawałek cyny w wałek obrobiony, i co najgłówniejsze, dwie bransolety bronzowe piękną patyną pokryte, z których jedna szérsza, starannie ornamentem linearnym ozdobiona; oraz jedną żelazną ordynaryjną.

Na części grodziska Plesniskiem zwanéj, znalazłem wśród wielkiéj obfitości kości bydlęcych, kłów dzików, głowy jelenia i t. p.: cztéry piękne z łupku kaolinowego [20]) krążki, prawdopodobnie od naszyjnika, kulkę szklaną dętą w postaci jajka, na podobieństwo naszych pisanek wielkanocnych w festony żółte na tle ciemno-zieloném malowaną, kulkę z masy białawéj, drugą z krzemienia naruralnie zaokrąglonego, dwie osełki, jedna oryginalnéj formy z tak zwanego łupku tarnopolskiego, dwa wędzidła żelazne, jedno wielkie, drugie mniejsze, różne okucia i kawałki żelaza, krzesiwko żelazne oryginalnéj formy, kawałki bransolet szklanych, koloru jasno-niebieskiego, ciemno-niebieskiego, zielonego i ornamentowany żółtemi skrętami w około; paciorek szklany, podłużnéj formy, złocony; kawałek spłaszczony bronzu jakby od umba tarczy lub t. p. patyną grubą pokryty (Ziemięcki 1882, 59-60).

Czerepy gliniane, o których T. Ziemięcki (1882, 58) napisał też, iż *[...] rozrzucone są licznie w całéj warstwie rodzajnéj téj miejscowości*:

Pleśnisko jest jednym z tych stanowisk archeologicznych, na których można znaleźć pełny zestaw typów naczyń staroruskich używanych w młodszej fazie wczesnego średniowiecza (Malevskaâ 1969, 14), jednak kolekcja T. Ziemięckiego jest zbyt mała, by dać całościowy obraz wczesnośredniowiecznej ceramiki podhoreckiej[21]. Wydaje się, że nie zebrał on wszystkich znalezionych przez siebie ułamków naczyń. Zachowane we fragmentach garnki (**tab. I**) były lepione ręcznie z gliny z obfitą domieszką drobnego piasku i obtaczane. Barwa skorup pozwala na wniosek, iż były wypalane w atmosferze utleniającej (wyroby o ściankach beżowych, jasnobrązowych i czerwonawych) lub w redukcyjnej (wyroby czarne i szare). Podkreślić trzeba, że ceramika naczyniowa z młodszej fazy wczesnego średniowiecza na zachodniej Ukrainie – w tym podhorecka – może pełnić rolę wyznacznika chronologii tylko w najogólniejszym zakresie, ponieważ większość z jej form w wypadku braku uściślającego kontekstu archeologicznego datować należy szeroko, tj. na XII – 1. połowę XIII w., a nawet szerzej na XI-XIII w., czy też na X-XI w.

[20] *) P. G. OSSOWSKI, geolog, zwrócił nam uwagę, że łupek z którego krążki te wyrobione, znajdywany dotychczas był jedynie pomiędzy Zbrańkami a Klińcem w powiecie Owruckim na Wołyniu. Przedmioty te więc drogą handlu dostawały się.*

[21] Materiał ceramiczny opracowany został w oparciu o publikacje: Kučera 1960a; 1961; 1962a, 45-51; 1962b; Malevskaâ 1969; 1971; Gupalo 1985; 1993; 1994; Âgodins´ka 2003a; 2003b.

Tab. I. Wykaz ułamków naczyń glinianych z grodziska i z grobów (wypełniska jam i może nasypy) w Podhorcach-Pleśnisku (lp. odpowiada numerowi na **ryc. 8-10**)

lp.	rodzaj skorupy	wys. w cm	szer. w cm	grub. w cm	barwa	przełam	chronologia	uwagi
1	brzeg, szyjka, brzusiec	5,5 (8,15)	14,0	0,8	brązowa	trójbarwny	XIII w. (?)	domieszka grubsza niż przeciętna
2	brzeg, szyjka, brzusiec	7,8 (7,2)	14,2	0,6	czerniawa z odcieniem brązowym	trójbarwny	X-XI w.	zdobiona; rekonstruowana śr. wylewu – 22,0
3	brzeg, szyjka, brzusiec	7,4 (7,6)	11,7	0,7	czarna	jednobarwny	XI-XII w.	rekonstruowana śr. wylewu – 22,0
4	brzeg, szyjka, brzusiec	3,8 (4,1)	6,3	0,6	ciemnobrązowo-czarna	jednobarwny	XII-XIII w.	zdobiona
5	ucho pokrywki	3,1	śr. ucha – 3,3		jasnobrązowa	jednobarwny	XII-XIII w.	
6	brzusiec	3,5	2,75	0,7	biaława	jednobarwny	X-XI w. (?)	zdobiona
7	dno i fragment przydenny	4,6	11,5	ścianka – 1,5, dno – 0,7	jasnobrązowa (beżowawa)	dwubarwny	XI-XIII w.	
8	brzusiec	11,1	10,1	1,5	jasnobrązowa (beżowawa)	trójbarwny	XI-XIII w.	
9	brzeg, szyjka, brzusiec	4,0	7,6	0,6	jasnobrązowa (brzoskwiniowa)	jednobarwny	1. połowa XIII w. (?)	Pozycje 9. i 10. są ułamkami tego samego naczynia.
10	brzeg, szyjka, brzusiec	6,9	9,5	0,6	jasnobrązowa (brzoskwiniowa)	jednobarwny	1. połowa XIII w. (?)	jw.
11	brzeg, szyjka, brzusiec	4,2 (4,6)	7,0	0,75	jasnobrązowa	jednobarwny	XII-XIII w.	
12	szyjka, brzusiec	12,7	7,8	0,6	ceglasta, czarna	dwubarwny		zdobiona
13	brzeg	3,1 (4,1)	6,3		beżowa	jednobarwny	XI w. (?)	
14	brzusiec	4,9	4,2	0,7	czarniawa, szara	jednobarwny		
15	brzusiec	7,5	5,7	0,7	beżowa, brudnobeżowa	dwubarwny		zdobiona
16	szyjka, brzusiec	4,25	3,8	0,4	czarniawa	jednobarwny		
17	brzusiec	3,65	2,4	0,6	czarniawa	jednobarwny		zdobiona
18	brzusiec	5,5	3,6	0,6	czarniawa	jednobarwny		zdobiona
19	dno	2,75	9,7 (śr. dna – 7,8)	dno – 1,3	czarniawa, beżowa	jednobarwny	XI-XII w. (?)	ze znakiem garncarskim (kwadrat z wpisanym krzyżem ukośnym)
20	fragment przydenny	4,0	3,7	0,6	czarniawa (fragment czerwonawy)	dwubarwny		
21	brzusiec	5,75	7,75	0,6	czarna	jednobarwny		zdobiona
22	dno		3,8x3,4	dno – 0,55	jasnobrązowa	trójbarwny		
23	brzeg	1,8 (2,7)	3,9		czarna	jednobarwny	X-XI w.	
24	brzeg	2,65	2,6		czarniawa, beżowa	dwubarwny	X-XI w.	
25	fragment przydenny	3,6	5,2	0,9	czerwona, czarna	dwubarwny	XI-XIII w.	
26	brzusiec	5,3 (6,1)	10,7	0,7	jasnobrązowa	trójbarwny	XI-XIII w.	domieszka grubsza niż przeciętna

27	brzeg, szyjka, brzusiec	4,5 (5,1)	7,0	0,45	jasnobrązowa (brzoskwiniowa)	jednobarwny	XII-XIII w.	zdobiona
28	brzusiec	6,4	10,0	0,8	beżowa, bura (szarobrązowa)	trójbarwny		
29	dno		6,1x3,8	0,45	beżowa, bura	jednobarwny, trójbarwny		ze znakiem garncarskim lub odbiciem podkładki
30	brzeg, szyjka	3,0 (3,6)	4,9	szyjka-0,55	jasnobrązowa	jednobarwny	X-XI w.	
31	brzeg, szyjka, brzusiec	5,45	4,1	szyjka – 1,15	czarna	jednobarwny		
32	brzeg, szyjka	3,3 (3,7)	4,3	szyjka – 0,7	beżowa	trójbarwny	X-XI w.	
33	fragment przydenny	4,5	3,7	0,9	ceglasta, czarna	trójbarwny		
34	fragment przydenny, dno	3,7	3,8	0,9	beżowa, czarniawa	trójbarwny		
35	brzeg, szyjka	2,7 (3,3)	3,5	szyjka – 0,8	beżowa	trójbarwny	X-XI w.	

Z ułamków naczyń znalezionych na grodzisku [może też w mogile VIII w narożniku wałów (Ziemięcki 1884, 98)] zrekonstruowano trzy garnki o różnych formach:

Garnek (**ryc. 7:1, 42:1**) wyklejono z ułamków i uzupełniono na ścianie i dnie. Jest przysadzisty, z załomem brzuśca tuż pod szyjką, ze słabo profilowaną krawędzią i nieornamentowany. Ma barwę brunatną z jaśniejszymi i ciemniejszymi fragmentami. Jego wymiary to: wys. – 14,0 cm, głęb. – 13,2 cm, śr. wylewu – 15,3 cm, śr. brzuśca – 16,2 cm, śr. dna – 8,2 cm, szer. krawędzi zewnętrznej – 0,8 cm. Wykonano go zapewne w XII w.

Garnek (**ryc. 7:2, 42:2**) zrekonstruowano z ułamków stanowiących niewiele ponad ¼ całości. Jest smukły. Ma słabo profilowaną krawędź, poniżej szyjki cztery dookolne żłobki, a powierzchnię koloru czarnego z jaśniejszymi, brązowawymi fragmentami. Jego wymiary: wys. (rekonstruowana) – 17,8 cm, śr. wylewu – 13,0 cm, śr. brzuśca – 15,3 cm, śr. dna – 8,5 cm. Jego chronologię określić należy na X-XI w.

Garnek (**ryc. 7:3, 42:3**) wyklejono z ułamków i uzupełniono (w dolnej części brzuśca i przy brzegu). Jest mały, ma prostą krawędź i słabo widoczne zdobienie (rodzaj bardzo płytkich dookolnych żłobków) w górnej części brzuśca, a barwę brązową. Jego wymiary: wys. – 11,4 cm, śr. wylewu – 10,2 cm, śr. brzuśca – 11,4 cm, śr. dna – 6,6 cm. Datować go można na X-XI w.

Osobnej uwagi wymaga znaleziona w Podhorcach ceramika z pobiałką w górnej części i często zdobieniem w technice sgraffito (**tab. II**), która poza tym nie różni się od ceramiki nieangobowanej. M. P. Kučera (1961, 153) uważa takie naczynia za charakterystyczne dla Rusi Halicko-Włodzimierskiej[22]. Starsza cezura ich występowania to czas ok. połowy i końca XII w., co potwierdzają datowania przyrodnicze (Dzieńkowski 2014, 159). Pobielane garnki z Chełma i Stołpia łączone są z czasami Daniela Romanowicza oraz jego bezpośrednich następców (Auch *et al.* 2006, 434-435, 437, 439-440, ryc. 8, 9, 15a; Auch 2009, 142-144, 154-155, 163, ryc. IV.21, 31), a więc z okresem ok. połowy i 2. połową XIII w. Tomasz Dzieńkowski (2009, 376) podaje, iż na terenie Chełma używane były one od 1. połowy XIII do połowy lub nawet końca XIV w., a nie wyklucza, że jeszcze w XV w. Chronologia taka może być właściwa dla ośrodków prężnie funkcjonujących po najeździe Batu-chana ok. 1240/1241 r., jednak w wypadku zniszczonego wówczas Pleśniska przyjąć trzeba, że ceramiki pobielanej i sgraffitowanej używano tam tylko przed nawałą mongolską (ewentualnie przeżytkowo przez krótki czas po niej).

Kolejną część materiału ceramicznego z Podhorzec stanowią ułamki amfor[23] (**tab. III**). Naczynia tego typu przywożone były na Ruś z krajów

[22] Wołyńskie okazy takiej ceramiki znane są np. z Dorohobuża (Prisepa, Nikol´čenko 1996, 58, 174, ryc. 40:1).

[23] Zagadnienie ich miejsca produkcji i nazewnictwa omówił V. Û. Koval´ (2010, 150-172, il. 62-73, 226-242). Zgodzić się trzeba, że na Rusi amfor nie wyrabiano, zatem określanie ich mianem „staroruskie" i innymi zbliżonymi nie ma uzasadnienia, podobnie zresztą jak nazywanie amforami naczyń produkcji ruskiej. Wyjątek można zrobić jedynie dla tzw. amforek typu kijowskiego (małe naczynia flaszowate z uszkami), o których obecności wśród ceramiki z Pleśniska wspomina Â. Pasternak (1948, 142).

Tab. II. Wykaz ułamków naczyń glinianych z pobiałką z grodziska w Podhorcach-Pleśnisku (lp. odpowiada numerowi na **ryc. 11, 43**)

lp.	rodzaj skorupy	wys. w cm	szer. w cm	grub. w cm	barwa	przełam	chronologia	uwagi
1	brzeg, szyjka, brzusiec	5,9 (6,1)	7,8	0,5	jasnoszara	jednobarwny	2. połowa XII – I. połowa XIII w.	
2	jw.	6,2	12,7	0,5	ciemnoszara	jw.	jw.	śr. wylewu (rekonstruowana) – 21,5 cm
3	jw.	3,8 (4,0)	6,3	1,0	jw.	jw.	jw.	
4	jw.	3,6 (3,9)	8,9	0,5	jw.	jw.	jw.	
5	jw.	5,4 (6,2)	7,85	0,55	jasnoszara	jw.	jw.	
6	jw.	4,3	3,5	0,4	jasnobrązowa	trójbarwny	jw.	

Tab. III. Wykaz ułamków amfor z grodziska w Podhorcach-Pleśnisku (lp. odpowiada numerowi na **ryc. 12, 44**)

lp.	rodzaj skorupy	wys. w cm	szer. w cm	grub. w cm	barwa	przełam	chronologia	uwagi
1	fragment brzuśca	10,9	16,2	1,0	jasnoceglasta	jednobarwny	XII – połowa XIII w.	Można dopuścić, iż fragment zalicza się do typu 1 grupy I. W takim wypadku datować go trzeba na koniec X – XI w.
2	jw.	12,7	8,9	1,2	jw.	jw.	jw.	jw.
3	imadło (ucho)	13,5	5,2 (6,3)	3,7 (4,0)	jw.	jw.	XII w.(?)	
4	fragment brzuśca	8,1	10,4	1,7	jw.	jw.	jw.	
5	imadło (ucho)	6,9	6,2	3,2	jw.	jw.	jw.	

bizantyjskiego kręgu kulturowego – głównie z samego Bizacjum – w XI-XIII w. (w XII – 1. połowie XIII w. masowo, napływ ustał w zasadzie w końcu XIII w.). Są najliczniejszą grupą importów na stanowiskach staroruskich. Często odkrywa się je w ośrodkach wczesnomiejskich, rzadziej zaś na terenie wiejskich siedzib książęcych i bojarskich lub cerkiewnych. Służyły jako opakowania, ale bywały też umieszczane w murach świątyń jako głośniki (rezonatory), czego przykładami są egzemplarze z włodzimierskiego soboru ufundowanego na początku 2. połowy XII w. przez księcia Mścisława Izjasławowicza (Koval´ 2010, 169, 172). Schemat typologiczno-chronologiczny amfor bizantyjskiego kręgu kulturowego na Rusi sporządził Vladimir Û. Koval´ (2010, 152-169). Z powodzeniem zastosować go można dla przedstawianych fragmentów amfor podhoreckich, które zaliczają się do dwóch grup wg V. Û. Koval´a: grupy I (najliczniejsza, do 70% wszystkich amfor na stanowiskach staroruskich) typu 2(?) z XII-XV w.[24] (**ryc. 12:1, 2, 44:1, 2**) oraz grupy II (druga pod względem liczebności) typu 2 z XII w. (**ryc. 12:3, 4, 5 [?], 44:3, 4, 5 [?]**). Amfory I2 toczono z jasnoczerwonej, różowej lub beżowej (rzadziej żółtej lub pomarańczowej) gliny żelazistej z dużą domieszką pylastego piasku i w większości wypadków naturalną domieszką miki, natomiast pojemniki grupy II2 z gliny porowatej, czerwonej z bladoliliowym odcieniem, przy czym do masy garncarskiej, z której formowano ich imadła dodawano sporo domieszki roślinnej (Koval´ 2010, 152, 155, 157, 159; por. **ryc. 44:3**).

Wśród ceramiki z grodziska znajdują się trzy ucha kaganków [główne części w formie małych misek nie zachowały się]:

Ucho (**ryc. 10:36, 45:1**) zostało ulepione z gliny i wypalone. Ma formę rożka, barwę jasnobrązową, przełam dwubarwny (w środku szary). Jego wymiary to: dł. – 4,3 cm, śr. u nasady – 2,0-1,6 cm.

Ucho (**ryc. 10:37,45:2**) ulepiono z gliny i wypalono. Ma formę rożka (odłamany wierzchołek), barwę jasnobrązową, przełam dwubarwny (w środku szary). Jego wymiary to: dł. (zachowana) – 3,6 cm, śr. u nasady – 1,9 cm.

[24] Import amfor na Ruś wyraźnie zmniejszył się po najeździe mongolskim z końca lat 40. XIII w., a ustał w połowie XIV w. (Koval´ 2010, 152).

Ucho kaganka (?) (**ryc. 10:38**) zostało ulepione z gliny i bardzo dobrze wypalone. Ma kształt trzpienia (odłamany wierzchołek), barwę szarą, przełam jednobarwny (szary). Ma wymiary: dł. (zachowana) – 4,6 (6,7) cm, śr. – 2,3 cm, szer. u nasady – 3,3 cm.

Uchwyty te datować można na XII – 1. połowę XIII w.

Analogiczne okazy lampek z Pleśniska, Halicza i z podlwowskiego Dźwinogrodu przedstawiła Vira Gupalo (2009, 341-346, ryc. 1:2, 3:1, 4:3,5, 5:6-12, 14). Pisze ona (Gupalo 2009, 345), iż okazy dźwinogrodzkie znaleziono w kontekście bogatych domostw z 1. połowy XII w. na podgrodziu oraz przy spalonej, zapewne w 1241 r., cerkwi w głównej części grodu. Fragmenty z obiektów z końca XII – 1. połowy XIII w. znajdowane są przeważnie pod podłogami i paleniskami, co może świadczyć, że w 2. połowie XII w. wychodziły z użycia. Zauważa jednak, iż kaganki w formie miseczek były wykorzystywane także w czasach po najeździe mongolskim, a z Przykarpacia znane są podobne egzemplarze XIX-wieczne.

Do oświetlenia służył także gliniany kaganek (**ryc. 45:3**) bardzo różniący się od wspomnianych. Ulepiono go z gliny, starannie wygładzono i wypalono. Składał się z dwóch położonych nad sobą czasz o różnej średnicy oraz pustej, stożkowatej nóżki. Mniejszą czaszę górną osadzono na wierzchołku nóżki, natomiast czaszę dolną uformowano, oblepiając nóżkę poniżej. Dolną część nóżki ozdobiono czterema niestarannie wykonanymi dookolnymi żłobkami. Ma barwę jasnobrązową, niemal beżową. Został zrekonstruowany na podstawie zachowanego dużego fragmentu (nóżka i część czaszy górnej). Ma wymiary: wys. – 9,8 cm, wys. nóżki – 7,2 cm, śr. czaszy górnej (rekonstruowana na podstawie zachowanego fragmentu) – 11,8 cm, śr. czaszy dolnej (rekonstruowana na podstawie analogii) – 13,3 cm, śr. podstawy – 7,3 cm, gł. czaszy górnej – 1,7 cm.

Jest to unikatowy na zachodzie Rusi kaganek typu kijowskiego. W jego górnej czaszy znajdował się zanurzony w tłuszczu knot, dolna zaś zatrzymywała ściekające paliwo, zapobiegając brudzeniu. Podobnych w Kijowie używano od XI w., a w 2. połowie XII i 1. połowie XIII w. stanowiły one więcej niż trzecią część wszystkich tamtejszych kaganków (Sergeêva 1995, 126). Przypuszczalnie właśnie wtedy jeden trafił do Pleśniska.

Zapewne z warstwy kulturowej grodziska pochodzą dwa przęśliki ceramiczne i jeden kamienny, o których T. Ziemięcki nie wspomina w swoich sprawozdaniach.

Przęślik (**ryc. 7:4, 42:4**) został starannie ulepiony z gliny, ozdobiony nakłuciami i dobrze wypalony. Ma zaokrąglone boki, płaskie podstawy, na których wokół otworu znajdują się pojedyncze rzędy niedbale rozmieszczonych nakłuć. Jego barwa jest niejednolita, szarawa z brązowym odcieniem. Zachował się w dobrym stanie wyjąwszy ubytek (celowe zestruganie?) przy otworze z jednej strony i szerokie nacięcie między otworem a krawędzią na drugiej stronie. Ma wymiary: wys. – 1,3 cm, śr. – 3,35 cm, śr. otworu – 0,85 cm, waga – 17,6 g.

Egzemplarz zalicza się do typu II (owalne) wg Valentiny O. Petrašenko. Podobnie zdobione są przęśliki z osady w Teterówce z ostatniej ćwierci I tysiąclecia n.e. (Petrašenko 1988, 29, ryc. 4:8-10). Dodać można, iż okazy o zbliżonej wadze (18,0 g) były najliczniejsze wśród zróżnicowanych pod względem ciężaru (6,0-47,0 g) przęślików z VIII-X w. na prawobrzeżu środkowego Dniepru (Petrašenko 1988, 28).

Przęślik (**ryc. 7:5, 42:5**) ulepiono z gliny i wypalono. Jest płaski, o bardzo lekko wypukłych podstawach i niestarannie uformowanym boku. Ma kolor jasnobrązowy z szarym odcieniem, a powierzchnię nieco mączystą. Zachował się ze znacznym ubytkiem przykrawędnym. Jego wymiary to: wys. – 0,8 cm, śr. – 4,0 cm, śr. otworu – 0,8 cm, waga – 10,8 g.

Okaz ten jest bliski typowi IV (cylindryczne) wg V. O. Pterašenko.

Przęślik (**ryc. 7:6, 42:6**) wytoczono z kamienia (kreda jeziorna?). Jest niski, dwustożkowaty, o ostrym załomie, bokach łagodnie wypukłych, a podstawach płaskich, łagodnie przechodzących w otwór. Z jednej strony jest asymetryczny. Zachował się w dobrym stanie. Ma wymiary: wys. – 1,0 cm, śr. – 2,9 cm, śr. otworu – 0,95 cm, waga – 7,6 g.

Przęślik wyraźnie różni się od typów wydzielonych przez V. O. Petrašenko (1988, 25, ryc. 1).

Przedmioty te obciążały niegdyś wrzeciona, które razem z kądzielą służyły do domowego wytwarzania przędzy z włókien lnianych, konopnych lub wełnianych (por. Moszyński 1929, 303-306, ryc. 279). Nasadzane na pióra wrzecion przyczyniały się do wyrównania tempa obrotów osi narzędzia, a za tym równomierności skrętu nici, a także modulacji rotacji, od czego zależał stopień skręcenia i grubość nici (Chmielewski 2009, 78-79).

Nie ma pewności co do chronologii przedstawionych przęślików, ponieważ mogą one pochodzić zarówno z fazy plemiennej, jak i z początku(?) fazy wczesnopaństwowej wczesnego średniowiecza (por.: Petrašenko 1988, 28-30; Čajka 2009, 47, 65, 190-192, ryc. 54-56).

Kilkanaście nożyków żelaznych większych i mniejszych:

Noże (**tab. IV**) znalezione w Pleśnisku są wykutymi z żelaza narzędziami wielofunkcyjnymi, których używano codziennie w domach i w pracowniach rzemieślniczych. Podobne występują powszechnie na wczesnośredniowiecznych osadach, grodziskach

Tab. IV. Wykaz noży żelaznych z grodziska w Podhorcach-Pleśnisku (lp. odpowiada numerowi na **ryc. 13, 14**)

lp.	typ	dł. w cm	dł. głowni w cm	wys. głowni w cm	szer. tylca w cm	waga w g	uwagi
1	Ia	14,5	10,3	1,25 (1,5)	0,3	14,2	wyraźny występ na części ostrzowej głowni przy trzpieniu; na jednej ze stron wzdłuż tylca zbrocze
2	Ia	8,3	6,3	1,1	0,25	4,3	
3	Ia	10,4	7,5	1,0	0,3	7,6	
4	Ia	8,2 (7,9)	5,1	1,15	0,5	10,1	głownia zgięta
5	Ia	12,2	9,5	1,4	0,35	12,3	może z wypełniska grobu (?); lekko wygięty
6	Ia(?)	6,9	5,0	1,6	0,4	10,8	brak części głowni i trzpienia
7	Ia(?)	8,8	7,8	1,2	0,35	9,2	brak części głowni i trzpienia; na jednej ze stron wzdłuż tylca krótkie zbrocze (?)
8	Ia/f	11,4 (11,2)	7,0	>1,1	0,25	8,3	trzpień zgięty przy końcu
9	Ia/f	10,3	6,2	1,2 (1,0)	0,4	8,9	wyraźny występ na części ostrzowej głowni przy trzpieniu
10	Id(?)	5,2	2,3	0,9	0,3	4,3	brak części głowni
11	Ie(?)	9,2	6,6	1,0	0,4	7,1	
12	If	7,4	5,9	1,0	0,3	5,3	brak części trzpienia (?)
13	If	10,9	6,5	1,15	0,5	10,1	
14	If	8,5	6,3	0,9	0,3	3,6	
15	I	4,9	4,9	1,1	0,4	5,7	przywierzchołkowa część głowni
16	II/ VII	15,1	10,2	1,2	0,4	17,8	w dwu fragmentach
17	III	8,5	6,8	1,0	0,3	3,4	sklejony z dwu fragmentów
18	III	10,1	7,0	1,25	0,3	7,4	
19	?	9,5	9,1	1,95	0,45	20,3	fragment głowni (?); zgięte pasmo ostrza przy wierzchołku (głownia skuta z dwu części o różnym składzie?)
20	?	5,0	5,0	1,0	0,2	1,6	fragment głowni

i cmentarzyskach. Okazy podhoreckie przedstawione są w poniższej tabeli w układzie typologicznym. Podzielono je wg schematu Ryszarda Rogosza (1983, 264-265) z uzupełnieniem Jacka Wrzesińskiego (2000, 99-100), jednak trzeba zaznaczyć, iż nie wszystkie w pełni odpowiadają wydzielonym przez obu badaczy typom. Najliczniejsze są noże typu I – ze stosunkowo wąską głownią, prostym tylcem, lekko łukowatym (w wypadku omawianych raczej prostym) ostrzem i wyodrębnionym trzpieniem (mimo wątpliwości okazy oznaczono też symbolami podtypów), dwa są zbliżone lub zaliczają się do typu III – głownia z trójkątnie zbiegającymi się ostrzem i tylcem, jeden zaś jest podobny do typu II – o prostym tylcu z wycięciem na końcu od strony tylcowej, i zarazem do typu VII – o ostrzu i tylcu łukowato wygiętych ostro zakończonej głowni i trzpieniu wyodrębnionym dwustronnie. Dotrwały w różnym stanie zachowania. Na ich powierzchni widoczne są ubytki, na ostrzach szczerby i ślady zużycia (por. też uwagi w tabeli). Datować je trzeba dość ogólnie na X-XIII w., choć przypuszczać można, że większość pochodzi z XII – 1. połowy XIII w. Być może, że do młodszych można zaliczyć okazy większe, z wyższą i dłuższą głownią (por. Horošev 1997a, 17).

Cztéry bełty żelazne od strzał:

Grot strzały (**ryc. 15:1, 46:1**) został wykuty z żelaza. Jest niewielki, z kolistym w przekroju trzpieniem i szyjką oraz z masywnym, nierozdzielonym, romboidalnym w przekroju liściem o łukowatych dolnych krawędziach. Zachował się w dobrym stanie. Ma wymiary: dł. – 5,5 cm, dł. trzpienia – 1,3 cm, szer. liścia – 1,1 cm, waga – 5,7 g.

Grocik ten zaliczyć trzeba do typu 83 wg Aleksandra F. Medvedeva (1966). Podobny okaz z Pleśniska M. P. Kučera (1962a, 30, 33, ryc. 12:5) datuje na XII-XIII w., jednak chronologię tę A. F. Medvedev (1966, 81) uważa za błędną, a sam określa czas występowania takich zabytków na X-XII w., zaznaczając, że najbardziej charakterystyczne są dla XI w.

Grot strzały (**ryc. 15:2, 46:2**) wykuto z żelaza. Ma trzpień o przekroju czworokątnym, który przechodzi w szyjkę i nierozdzielony, płaski, laurowaty liść. Jest dobrze zachowany wyjąwszy ubytki powierzchniowe, znaczniejszy ubytek przy końcu trzpienia i otwór na liściu. Jego wymiary to: dł. – 11,4 cm, dł. trzpienia – 4,0 cm, szer. liścia – 2,0 cm, waga – 10,9 g.

Grot strzały (**ryc. 15:3, 46:3**) wykuty został z żelaza. Jest to okaz z trzpieniem o przekroju czworokątnym i krótką szyjką przechodzącą w nierozdzielony, płaski, laurowaty liść. Zachował się w dobrym stanie (ubytki powierzchniowe i przykrawędne). Ma wymiary: dł. – 9,7 cm, dł. trzpienia – 4,8 cm, szer. liścia – 2,0 cm, waga – 6,6 g.

Oba powyższe grociki zaliczają się do typu 63 wg A. F. Medvedeva. Podobne we wschodniej Europie występują od przełomu er po późne średniowiecze (Medvedev 1966, 74-75), a omawiane datować można na X-XIII w.

Grot strzały (**ryc. 15:4, 46:4**) [może też pochodzić z z jednej z mogił w rogu lasu (Ziemięcki 1883, 50)] wykuto z żelaza w formę romboidalną, z czworokątnym w przekroju trzpieniem płynnie przechodzącym (nie ma podpórki na drzewce) w prawie płaski liść o przekroju trójkątnym. Zachował się w dobrym stanie (ubytki przykrawędne). Jego wymiary to: dł. – 7,4 cm, dł. trzpienia – 2,0 cm, szer. liścia – 1,8 cm, waga – 6,9 g.

Grocik ten zaliczyć można do typu 46 wg A. F. Medvedeva, tzw. nowogrodzkiego. Podobne występowały w północnej części wschodniej Europy od przełomu er do końca XIII w. W Nowogrodzie znaleziono je w warstwach z X-XIII w. Na południu Rusi spotyka się pojedyncze egzemplarze (Medvedev 1966, 67-68). Omawiany trzeba datować tak jak nowogrodzkie – na X-XIII w.

Kawałek cyny w wałek obrobiony:

Pręt (**ryc. 15:5**) cynowy jest niewielki, zgięty. Ma wymiary: dł. – 3,9 cm (4,6 cm), śr. – 0,5 cm, waga – 4,3 g.

Przypuszczać należy, iż pręcik ten jest śladem wykorzystywania przez lokalnych rzemieślników cyny do pokrywania przedmiotów żelaznych, czego przykładem jest żelazna cynowana bransoleta (por. niżej).

Dwie bransolety brązowe:

Bransoleta (**ryc. 15:6, 46:5**) wycięta została z brązowej blachy[25] i ozdobiona radełkiem. Jest otwarta, taśmowata, zwężająca się ku rurkowatym końcom. Strona wewnętrzna kabłąka jest gładka, natomiast wierzchnią zdobi ornament – delikatne linie zygzakowate. Sześciokrotnie powtarza się geometryczny motyw skośnie przeciętych prostokątnych pól, których przykrawędne trójkątne fragmenty wzbogacone są krótkimi zygzakami. Przy zakończeniu niezdobiona. Ma barwę zieloną (patyna). Zachowała się w dobrym stanie wyjąwszy odłamany jeden z końców. Ma wymiary: śr. – 6,0 cm, szer. taśmy – 1,2 cm, grub. taśmy – ok. 0,05 cm, waga (zachowana) – 7,19 g.

Bransolety tego typu z północnych terenów dawnej Rusi datowane są w oparciu o zespoły grobowe na koniec XI-XIII w. (Levaševa 1967a, 236). W Nowogrodzie podobne odkryto w warstwach z końca XI – lat 50.-60. XIV w. (najczęstsze od końca XII do końca XIII w.), a w kurhanach ziemi nowogrodzkiej znajdowano je w pochówkach późnych, z XIII-XIV w. (Sedova 1981, 113-114). Chronologię okazu podhoreckiego zakreślić można w granicach końca XI – lat 30. XIII w.

Bransoletę (**ryc. 15:7, 46:6**) wykuto z pręta brązowego i wygładzono. Jest otwarta, niezdobiona, romboidalny w przekroju drut zwęża się ku sklepanym w blaszkę i rurkowato wygiętym końcom. Ma kolor zielony (patyna). Jest doskonale zachowana. Jej wymiary to: śr. – 7,0 cm, przekrój pręta – 0,3x0,4 cm, waga – 8,6 g.

Na północy Rusi ozdoby tej odmiany datowane są na podstawie czterech znalezisk (kabłąki o przekroju kolistym, owalnym i romboidalnym) z Nowogrodu na XI – początek XII w. (Sedova 1981, 94) i uznawane za nieliczne. Być może nieco więcej jest ich na Rusi południowo-zachodniej, bowiem dwie dalsze bransolety – o romboidalnym, jak u omawianej, przekroju kabłąka – znane są z grodziska podhoreckiego (Kučera 1962a, 29, 43, ryc. 11:9), dwie kolejne z cmentarzyska z XI-XIII w. w Torskiem i tak samo datowanego grodziska w Werbycznej (Rauhut 1960, 252-254, tabl. XVI:9, XXI:6), a jedna z XI-wiecznego grodziska w Horodyszczu (Kučinko 1996, 14172, ryc. 64:14). Wydaje się, że przedstawiany okaz pochodzi z XI-XII w.

Jedna [bransoleta] *żelazna*:

Bransoleta (**ryc. 15:8, 46:7**) wykonana została z grubego drutu żelaznego i ocynowana. Jest otwarta, barwy srebrzystej z prześwitującą czernią. Zachowała się w średnim stanie (końce odłamane lub nieopracowane, cyna starta, punktowo widoczna jej grubsza warstwa). Jej wymiary to: śr. – 7,7 cm, śr. pręta – 0,45 cm, waga – 18,6 g.

Ta skromna bransoleta jest zapewne dziełem miejscowego rzemieślnika, który wykorzystał cynę, aby podnieść walor ozdobny prostego kółka z żelaza (por. wyżej). Datować ją można dość ogólnie na XI – połowę XIII w.

[25] Brązową blachę potrzebną do wyrobu tego rodzaju ozdób uzyskiwano zwykle techniką kucia lub – jak świadczą badania zabytku z Nowogrodu – „wychlustową" (ciekły metal wylany na płaską powierzchnię dawał cienką płytkę). Ornament nanoszono na ostygły półwyrób (Ryndina 1963, 234).

Kulka szklana dęta w postaci jajka, na podobieństwo naszych pisanek wielkanocnych w festony żółte na tle ciemno-zieloném malowana:

Pisankę-grzechotkę (**ryc. 7:7, 42:7**) ulepiono w kształt niezbyt regularnego jaja ze zwykłej gliny garncarskiej (z taśmy lub na woskowym rdzeniu)[26], wypalono i pokryto (zanurzono?) ciemnozieloną glazurą, po czym naniesiono ornament festonowy (nawiasowy) ze szkliwa barwy żółtej. Wewnątrz umieszczono kamyk. Zachowała się w dobrym stanie wyjąwszy miejscowe starcia szkliwa. Ma wymiary: wys. – 4,9 cm, śr. – 3,9 cm.

Jest szkliwioną pisanką grupy II (bez metalicznego połysku) wg Tat´âny I. Makarovej, którą datuje ona na XI-XIII w. (domyślać się można, że na 1. połowę XIII w.), przy czym uważa, że podobne najbardziej rozpowszechnione były w XI w., natomiast od połowy XII w. pojawiają się jako przeżytki (Makarova 1966, 144; 1967, 45). Obecnie zbiór tego rodzaju przedmiotów jest znacznie liczniejszy niż w latach 60. XX w.[27] i pozwala na weryfikację chronologii przyjętej przez badaczkę. Co prawda na zachodniej Ukrainie nie ma okazów precyzyjnie datowanych, ale z sąsiadujących z nią ziem polskich znane są zarówno egzemplarze (importy ruskie) wczesne – dwie pisanki z datowanych na 1. połowę XI w. kobiecych grobów w Lutomiersku (Grygiel 2014, 728, 731, 740, ryc. 35:7, 38:7), jak i późne – datowana na koniec XII – 1. połowę XIII w. pisanka z Gródka w Krakowa (Buśko *et al.* 2006, 46, 60, ryc. 6). Ta ostatnia, która trafiła daleko od miejsca produkcji, każe podać w wątpliwość przypuszczenie T. I. Makarovej o przeżytkowym charakterze pisanek-grzechotek po połowie XII w., jednak zaproponowane przez nią ramy czasowe ich występowania należy uznać za prawidłowe. Pisanki-grzechotki były produktem ubocznym w warsztatach wytwarzających płytki podłogowe (Rybakov 1948, 362) do cerkwi i rezydencji książęcych lub bojarskich. Dość powszechnie przyjmuje się obrzędowo-kultowo-magiczną funkcję pisanek (Kaczmarek 1998, 558; Wawrzeniuk 2004, 151-152), jednak autor skłania się ku uznaniu ich za po prostu zabawki, może w pewnym stopniu apotropeiczne i może też nawiązujące do chrześcijańskiej wiary w zmartwychwstanie. Konotacje jednoznacznie pogańskie (Bołsunowski 1906) wydają się chybione, już choćby dlatego, że pisanki są najpewniej wyrobami pracowni przycerkiewnych.

Dwie osełki [zachowana jedna]*, jedna oryginalnéj formy z tak zwanego łupku tarnopolskiego*:

Osełka (**ryc. 15:9, 46:8**) z drobnoziarnistego piaskowca(?) jest tworem naturalnym. Jest wydłużona, prostokątna w przekroju, o końcowych bokach ukośnych (jeden z nich z wyraźnym występem), koloru brązowego. Ślady jej użycia są słabo widoczne. Ma wymiary: dł. – 7,35 cm (7,6 cm), szer. – 3,2 cm, grub. – 2,05 cm, waga – 71,3 g.

Osełka ta mogła służyć do wygładzania metalu, drewna lub skóry. Przedmioty o podobnym przeznaczeniu występują powszechnie na stanowiskach osadowych (por. np.: Čajka 2009, 66-67, 193, 195, ryc. 57, 59; Stasiak, Grygiel 2014, 218-219, 257, ryc. 141).

Dwa wędzidła żelazne:

Wędzidło (**ryc. 15:10, 46:9**) zostało wykute z żelaza. Jest egzemplarzem dużym, dwuczłonowym, ze skręconymi z grubej blachy tulejami międzyzębia. Dotrwało tylko jedno z dwóch kół, do których mocowano wodze i rzemienie ogłowia. Zachowało się w stosunkowo dobrym stanie wyjąwszy brakujące koło i mocujący je występ tulei. Ma wymiary: dł. (zachowana) – 21,8 cm, dł. między kółkami – 16,6 cm, dł. tulei – 10,0 cm, śr. kółka – 5,2 cm, przekrój pręta kółka – 0,6x0,6 cm, śr. tulei u wylotu < 2,7 cm, waga (zachowana) – 147,9 g.

Należy do typu I wg Andrzeja Nadolskiego (zapewne typ IV Anatolija N. Kirpičnikova). Podobne do podhoreckiego wędzidło znaleziono w Trepczy (Kotowicz 2002, 30, tabl. XI:3, XII:1; 2004, 49-50, fot. 47). Okazy takie mają szeroki zasięg terytorialny i chronologiczny, choć są mniej liczne niż odmiana z międzyzębiem z prętów (Nadolski 1954, 87). Omawiane wędzidło datować można na X-XIII w.

Wędzidło (**ryc. 15:11, 46:10**) wykuto z żelaza. Było dwuczłonowe, jednak zachował się w dobrym stanie tylko jeden człon złożony z czworobocznego w przekroju pręta i ruchomego koła z drutu. Jego wymiary to: dł. (zachowana) – 10,6 cm, dł. pręta – 7,9 cm, śr. koła – 3,5 cm, przekrój pręta – 0,8x0,6 cm, przekrój pręta kółka – 0,45x0,4 cm, waga (zachowana) – 38,1 g.

Jest to wędzidło bardzo rozpowszechnionego typu IV wg A. N. Kirpičnikova (I wg A. Nadolskiego). Na Rusi podobne są odmianą najliczniejszą, a występują od IX w. Zdaniem A. N. Kirpičnikova (1973, 16-17) wędzideł z kołami o niewielkiej – jak u opisywanego – średnicy używano do koni mało wrażliwych na wodzenie. Egzemplarz podhorecki pochodzi zapewne z X-XIII w.

Krzesiwko żelazne oryginalnéj formy [może też pochodzić z jednej z mogił w rogu lasu (Ziemięcki 1883, 50)]:

Krzesiwo (**ryc. 16:1, 46:11**) wykute zostało z żelaza w formę dwukabłąkową. Zachowało się

[26] Por.: Makarova 1967, 42; Kaczmarek 1998, 553.

[27] Dla całej Rusi T. I. Makarova (1966, 142) szacowała liczbę pisanek na ponad 70. Dziś liczba znanych okazów jest wielokrotnie większa.

w średnim stanie (brak większej części jednego z kabłąków, ubytki na językowatym występie, ubytki powierzchniowe). Ma wymiary: dł. – 8,5 cm, wys. – 3,0 cm, grub. – 0,3 cm, waga (zachowana) – 12,3 g.

Przyrząd do niecenia ognia pochodzi zapewne z warstwy kulturowej grodziska. Podobne przedmioty znajdowane są dość często na tego rodzaju stanowiskach (por.: Čajka 2009, 51, 166, ryc. 30:1-9; Stasiak, Grygiel 2014, 214, 250, ryc. 134:1-3). Typologię krzesiw sporządził w oparciu o egzemplarze z Nowogrodu Boris A. Kolčin (1959, 99-104), który podzielił je na trzy podstawowe typy: pierwszy – dwukabłąkowe z wariantami wczesnym, charakterystycznym dla X-XI w., i późnym, typowym dla XII w.; drugi – ogniwkowe z otworami przy wyraźnie zwężonych końcach, używane w XII i 1. połowie XIII w.; trzeci – ogniwkowe, z których korzystano od XIII do XVI w.; oraz grupę krzesiw o formach indywidualnych. Przedstawiony schemat typologiczno-chronologiczny ma jedną zaskakującą cechę – datowań nie można wykorzystać poza Nowogrodem Wielkim, ponieważ *i dziś, jak przed laty tysiącem, krzesiwo dwukabłączkowe, symetryczne, panuje na ziemiach słowiańskich. Spotykamy je pospolicie na Białorusi, Małorusi i w Polsce; jest w użyciu również na Wielkorusi* oraz *niegdyś krzesiwo ogniwkowe bardziej niż dzisiaj było rozpowszechnione na ziemiach słowiańskich; kopalne jego egzemplarze znamy i z takich okolic, gdzie dziś nie jest już używane. Najczęściej spotykamy je obecnie na północnej Słowiańszczyźnie. Jest, względnie było, dość pospolite w Polsce (zwłaszcza na zachodzie, gdzie bywa tu i owdzie wyrabiane fabrycznie); spotykało się także na zachodniej Małorusi (w Karpatach) i podobno na Słowaczyźnie; wreszcie – na Wielkorusi* (Moszyński 1929, 240, 244). Zresztą nawet w samym Nowogrodzie krzesiwa dwukabłąkowe znaleziono w warstwach XIV-XVI-wiecznych, jednak dość pochopnie uznano, że trafiły tam w wyniku przekopów (Kolčin 1959, 99). W wypadku okazu z Pleśniska przyjąć można, iż pochodzi z X – 1. połowy XIII w.

Kawałki bransolet szklanych, koloru jasnoniebieskiego, ciemno-niebieskiego, zielonego i ornamentowany żółtemi skrętami w około:

Ułamki bransolet (**tab. V**) są przykładami zabytków dla kultury staroruskiej prawie tak emblematycznych, jak przęśliki z różowego łupku. Wykonane zostały z wyciąganych szklanych pałeczek gładkich lub – częściej – skręcanych, które formowano w kółka. Obecnie są w różnym stopniu skorodowane. Do niedawna przyjmowano, że datowanie tych ozdób kobiecych – przynajmniej w wypadku wyrobów z pracowni kijowskich względnie południoworuskich – można zawęzić do okresu od ok. połowy XII w. po niszczący najazd mongolski 1240/1241 r., z możliwością nielicznego ich występowania nieco wcześniej i przeżytkowego później[28] (Ŝapova 1997, 87-89). Obecnie dopuszcza się produkcję tych ozdób także po 1241 r., odkrywane są bowiem w warstwach kulturowych i obiektach z 2. połowy XIII-XIV w. w Peresopnicy, Włodzimierzu Wołyńskim i Łucku (Ters´kij 2001, 146). Podobnie, tj. na okres od połowy XIII w. do 2. połowy XIV w., datowane są okazy z Chełma (Buko *et al*. 2014, 125, 150). Nie zmienia to faktu, iż zdecydowana większość bransolet ruskiej produkcji ma chronologię XIII-wieczną – w Nowogrodzie głównie z lat 20.-70. tego stulecia [warstwy 13-15], przy czym najczęściej używano ich w latach 20. i 30. [warstwa 15] (Poluboârinova 1963, 170-171). Również okazy z Pleśniska wyprodukowane zostały i były noszone najpewniej w latach 20.-30. wieku XIII[29].

Paciorek szklany:

Paciorek (**ryc. 42:8**) wykonano ze szkła techniką nawijania i ozdobiono folią (nałożona na rdzeń ozdoby i pokryta warstwą szkła; por. Stolârova 2015, 7-11). Jest beczułkowaty, wydłużony, bezbarwny, półprzeźroczysty, z tłustym połyskiem. Folia ma barwę złocistą. Zachował się w stosunkowo dobrym stanie, ale widoczna jest korozja (na powierzchni liczne, płytkie, owalne wżery), natomiast folia jest częściowo odbarwiona na szary odcień[30]. Ma wymiary: dł. – 1,45 cm, śr. – 0,8 cm, śr. kanalika – 0,25-0,4 cm, waga – 1,2 g.

Paciorek ten należy do typu 6 wg Ûlii Ŝapovej (por. Ŝapova 1956, 171-172, tabl. I:19-21). W Nowogrodzie zbliżone występują od końca X do połowy XIII w., a najliczniej w XI w. (Ŝapova 1956, 172), natomiast okazy z zachodnioukraińskiego Dźwinogrodu datuje się na XI-XII(XIII?) w. (Vojceščuk 2013, 181). Paciorek z Pleśniska datować trzeba szeroko, na XI – 1. połowę XIII w. Nie ma pewności, czy był importowany z Bizancjum, czy zrobiony na Rusi.

Kawałek spłaszczony bronzu jakby od umba tarczy lub t. p.:

Fragment kotła (**ryc. 16:2, 46:12**) wykutego z miedzi (Cu + 0,09% Sn, 0,48% Pb, 0,052% Zn,

[28] Nie było wątpliwości, że w grodach z lokalną wytwórczością szklarską, których nie zniszczyli Mongołowie – np. Połocku i Nowogrodzie – bransolet szklanych używano jeszcze w XIV w. (Ŝapova 1972, 193).

[29] Potrzebę zmiany, a konkretnie zawężenia, chronologii tej grupy zabytków na Rusi autor zasugerował już wcześniej (Liwoch 2014a, 416).

[30] Według Joanny Trąbskiej złocista folia nie jest wykonana ze złota, ponieważ nie ulega ono odbarwieniu. Być może zastosowano siarczek cyny (SnS_2), który używany jest jako imitacja złota w mozaikach. Prawidłowość tego przypuszczenia musi zostać potwierdzona przez analizę chemiczną. Autor bardzo uprzejmie dziękuje za opinie na temat składu chemicznego tego i niżej przedstawionych paciorków szklanych i kamiennych.

Tab. V. Wykaz bransolet szklanych (fragmenty z ok. 25 egzemplarzy) z Podhorzec-Pleśniska
(lp. odpowiada numerowi na **ryc. 47**)

lp.	barwa	przekrój pręta (typ)	długość (cięciwa) w cm	średnica pręta w cm	uwagi
1	fioletowa	gładka	3,1	0,8	spłaszczona
2	jw.	jw.	4,2	0,6	–
3	jw.	jw.	2,65	0,6	3, 4 i 5 – ułamki jednego okazu (?)
4	jw.	jw.	2,85	0,6	jw.
5	jw.	jw.	5,85	0,6	jw.
6	jw.	skręcana	3,1	0,7	spłaszczona przy jednym z końców
7	jw.	jw.	1,0	0,5	–
8	jw.	jw.	1,7	0,85	–
9	jw.	jw.	0,8	-	przekrój niezachowany
10	jw.	jw.	5,15	0,5	spłaszczona przy jednym z końców
11	jw.	jw.	4,9	0,65	–
12	żółta	jw.	2,3	0,8	–
13	czarna	gładka	2,75	0,6	ruska/kijowska (?)
14	zielona	skręcana	2,9	0,6	zdobiona podwójną nicią żółtego szkła
15	jw.	jw.	2,35	0,5	15 i 16 – ułamki jednego okazu (?)
16	jw.	jw.	2,3	0,5	jw.
17	jw.	jw.	2,25	0,6	spłaszczona przy jednym z końców; 17-20 – ułamki jednego okazu (?)
18	jw.	jw.	2,95	0,65	jw.
19	jw.	jw.	3,9	0,65	17-20 – ułamki jednego okazu (?)
20	jw.	jw.	2,95	0,65	jw.
21	jw.	gładka	5,8	0,6	21 i 22 – ułamki jednego okazu (?)
22	jw.	jw.	2,2	0,6	jw.
23	jw.	jw.	4,0	0,7	23 i 24 – ułamki jednego okazu
24	jw.	jw.	5,8	0,7	jw.; spłaszczona przy jednym z końców
25	jw.	jw.	4,7	0,5	spłaszczona przy jednym z końców
26	granatowa	jw.	5,7	0,5	spłaszczona przy jednym z końców (na łączeniu)
27	jw.	skręcana	2,1	0,7	–
28	jw.	jw.	3,7	0,6	–
29	jw.	jw.	3,6	0,7	–
30	jw.	jw.	5,0	0,45	30, 31, 34 i 32 lub 33 – ułamki jednego okazu (?)
31	jw.	jw.	3,15	0,5	jw.
32	jw.	jw.	2,4	0,4	jw.
33	jw.	jw.	2,2	0,45	jw.
34	jw.	jw.	5,3	0,45	jw.; spłaszczona przy jednym z końców(na łączeniu)
35	turkusowa	jw.	1,6	0,6	fragment spłaszczony
36	jw.	jw.	4,45	0,65	36 i 37 – ułamki jednego okazu (?)
37	jw.	jw.	2,95	0,65	jw.; znaczne ubytki na powierzchni
38	jw.	gładka	5,5	0,8	graniasta; spłaszczona przy jednym z końców

0,078% Ag)[31]. Pochodzi z górnej części naczynia. Jest niewielki i zaśniedziały. Ma wymiary: dł. – 10,3 cm, wys. – 4,0 cm, grub. krawędzi – 0,6 cm, grub. ściany < 0,1 cm, waga – 70,6 g.

Wspomniany kocioł zaliczał się być może do typu II (z blach nitowanych) wg Mihaila L. Švecova. Svâtoslav Ters´kij (2000, 192) podaje – pisze o Wołyniu, ale zapewne można tę uwagę rozciągnąć i na pobliskie Pleśnisko – że naczynia takie były rozpowszechnionym zapożyczeniem od Połowców. M. L. Švecov (1980, 198-201) słusznie uważa podobne naczynia za wyroby późnokoczownicze z XII – 1. połowy XIII w., które zwyczajowo składano do grobów stepowej arystokracji, nie można jednak zgodzić się z jego poglądem o braku kotłów miedzianych na stanowiskach archeologicznych ludów osiadłych w sąsiedztwie stepu.

Najpewniej w warstwie kulturowej grodziska (może też w nierozpoznanych obiektach archeologicznych) znalezione zostały poniższe przedmioty, których T. Ziemięcki nie wymienił w swoim sprawozdaniu:

Ostroga (**ryc. 16:3, 46:13**), którą wykuto z żelaza, zachowała się fragmentarycznie (część kabłąka i zaczep). Zaczep zalicza się do typu 2 wg A. N. Kirpičnikova. Ma wymiary: dł. (zachowana) – 11,0 cm, waga (zachowana) – 16,2 g.

Ostrogę (**ryc. 16:4, 46:14**) wykuto z żelaza. Dotrwała we fragmencie (część kabłąka i zaczep). Zaczep należy do typu 7 wg A. N. Kirpičnikova. Jej wymiary to: dł. (zachowana) – 6,0 cm, waga (zachowana) – 6,3 g.

Oba zabytki oporządzenia jeździeckiego pochodzą najpewniej z XII-XIII w.

Ogniwo krętlika (**ryc. 16:5, 46:15**) zostało z wykute żelaza. Ma kształt pierścienia z fragmentem ramy spłaszczonym i opatrzonym otworem. Zachowało się w bardzo dobrym stanie. Jego wymiary to: śr. – 3,2 cm, śr. pręta – 0,5 cm, szer. tarczki – 1,4 cm, śr. otworu – 0,45 cm, waga – 11,6 g.

Przyjąć można, iż służyło ono do mocowania do uzdy (zapewne ogłowia bez wędzidła) rzemieni lub sznurów, a sworzeń kręcący się w krętliku umożliwiał spokojny (bez skręcania się sznurów lub rzemieni) wypas koni na uwięzi. A. N. Kirpičnikov (1973, 79, ryc. 46) przedstawia podobny przedmiot z Horodyszcza i wspomina o kolejnym, z Nowogródka, oba z warstw kulturowych XII-XIII w. Dodaje, iż zbliżonych przedmiotów można było używać także do innych celów, np. do zawieszania kotłów.

Klucz (**ryc. 16:6, 46:16**) został wykuty z żelaza. Ma trzonek z czworobocznego pręta, który z jednej strony jest spłaszczony i wywinięty w uszko, z drugiej strony zaś rozwidla się w dwa przeciwlegle odgięte ramiona (pióro kotwicowate). Zachował się w bardzo dobrym stanie wyjąwszy ubytki powierzchniowe. Ma wymiary: dł. – 19,2 cm, wys. ramion pióra – 3,6 cm, szer. pióra – 4,2 cm, przekrój laski – 0,6x0,6 cm, śr. zewnętrzna ucha – 1,4 cm, śr. wewnętrzna ucha < 1,0 cm, waga – 53,3 g.

Klucz (**ryc. 16:7, 46:17**) wykuto z żelaza. Trzonek z czworobocznej sztabki jest z jednej strony spłaszczony w trapezowatą płytkę, która przechodzi w wywinięte uszko, natomiast z drugiej łagodnie zgięty (pióro hakowate). Jest dobrze zachowany (ubytki powierzchniowe). Jego wymiary to: dł. – 11,4 cm, wys. ramienia pióra – 2,25 cm, przekrój laski – 0,5x0,3 cm, szer. trapezowatego spłaszczenia – 0,95 cm, śr. wewnętrzna ucha – 0,5 cm, waga – 12,4 g.

Oba egzemplarze zaliczają się do najpowszechniejszej we wczesnym średniowieczu grupy kluczy do zasuw drewnianych lub żelaznych, które w podobnej formie występowały od okresu wpływów rzymskich po zeszłe stulecie (Czerska 1972, 64; Horošev 1997, 16). Klucze hakowate są bardzo liczne (por.: Czerska 1973, 62-64, ryc. 11-13; Čajka 2009, 51, 167, ryc. 31:1-7; Stasiak, Grygiel 2014, 223, 267, ryc. 151:7-15). Klucze kotwicowate spotykane są na stanowiskach wczesnośredniowiecznych rzadziej. Analogiczne do podhoreckiego znaleziono na staroruskiej osadzie z XII – 1. połowy XIII w. w Bouszowie (Baran, Čajka 1972, 100-101, ryc. 3:27); w warstwie z końca XI – początku XII w. na grodzisku w Opolu-Ostrówku (Czerska 1972, 58, 64, ryc. 4c) oraz w warstwach z końca X – początku XII w. na grodzisku w Tumie (Stasiak, Grygiel 2014, 223, 267, ryc. 151:3-6). Podhoreckie klucze do zasuw datować można na (X?)XI – połowę XIII w.

Klucz (**ryc. 16:8, 46:18**) został wykuty z żelaza. Trzonek z czworobocznej sztabki z jednej strony jest zwężony, zgięty i skuty w ucho, z drugiej zaś lekko się rozszerza i kończy czterema niewielkimi, poprzecznymi występami (w rzucie z góry przypomina „H"). Zachował się w dobrym stanie wyjąwszy ubytki powierzchniowe. Ma wymiary: dł. – 12,1 cm, szer. ucha – 1,6 cm, śr. otworu ucha – 0,6 cm, przekrój sztabki – ok. 0,8x0,3 cm, H-kształtne zakończenie – 1,2x1,1 cm, waga – 27,7 g.

Jest to raczej prosty okaz klucza do kłódki, który nie znajduje dokładnego odpowiednika w układzie typologiczno-chronologicznym sporządzonym przez B. A. Kolčina (1959, 78-87) dla kłódek i kluczy z Nowogrodu. Jest zbliżony do typów: В, В-I, Г i Д. Datować go można na XII-XIII w.

[31] Tę i jeszcze cztery inne (por. niżej) analizy chemiczne zabytków wykonała w 2000 r. Anna Kowalska.

Być może błystką jest przedmiot (**ryc. 16:9, 46:19**), który wykuto z żelaza. Ma formę płytki z wyraźnie wyodrębnionym haczykiem. Zachował się w dobrym stanie, choć jest pokryty rdzą, a część płytki została odłamana. Jego wymiary to: dł. (zachowana) – 8,5 cm, dł. haczyka – 3,4 cm, szer. – 2,5 cm, waga (zachowana) – 10,5 g.

Przynęty tego rodzaju były używane na dawnej Rusi do połowu ryb drapieżnych (por. np.: Lâškevič 2009; Zvâruga 2009, 151).

Skobel (**ryc. 16:10**) wykuto z żelaznego płaskownika w formę zbliżoną do prostokąta. Jego ramiona przy końcach cienieją. Zachował się w dobrym stanie. Ma wymiary: dł. – 9,2 cm, szer. – 7,1 cm, szer. sztabki – 0,8 cm, grub. sztabki – 0,4 cm, waga – 31,6 g.

Skobel (**ryc. 16:11**) został wykuty z żelaznego płaskownika w formę zbliżoną do prostokąta. Jego ramiona przy końcach stają się węższe i cienieją. Zachował się w średnim stanie (odłamany jeden z końców). Jego wymiary to: dł. – 4,9 cm, szer. – 4,5 cm, szer. sztabki – 0,5 cm, grub. sztabki – 0,3 cm, waga (zachowana) – 9,2 g.

Skobel (**ryc. 16:12**) wykuto z żelaznego pręta, który jest niemal kolisty w przekroju na łukowatym wygięciu, a na ramionach przechodzi w czworoboczny. Jeden koniec jest ostry i nieco wygięty, drugiego brakuje (?; nieopracowany). Jest zachowany w dobrym stanie. Ma wymiary: dł. – 5,2 cm, szer. – 2,8 cm, śr. pręta na zgięciu – 0,5 cm, waga (zachowana) – 9,7 g. Nie można wykluczyć, iż przedmiot ten jest pałąkiem kłódki.

Skoble używane były powszechnie jako wbity w odrzwia element konstrukcji zamków do drzwi budynków (por.: Czerska 1972, 57, 67, ryc. 2; Čajka 2009, 171, ryc. 35:1-10; Stasiak, Grygiel 2014, 223, 266, ryc. 150:20-31). Najpowszechniejsze były skoble prostokątne – typ I wg Barbary Czerskiej, do którego zaliczają się dwa z powyższych egzemplarzy. Trzeci skobel należy do U- lub V-kształtnych, które B. Czerska określiła jako typ IV. Datować je można podobnie jak klucze (por. wyżej), na (X?) XI – połowę XIII w.

Zabytki odkryte przez T. Ziemięckiego na grodzisku podhoreckim są dowodem – wbrew sugestii badacza (Ziemięcki 1882 59), zapewne powodowanego romantyczną wizją słowiańskich starożytności, o jednoznacznie kultowym przeznaczeniu części stanowiska – na wczesnomiejski charakter Pleśniska z bogactwem kultury staroruskiej z młodszej fazy wczesnego średniowiecza (koniec X – 1. połowa XIII w.). Mimo zaledwie dwóch (trzech?) wzmianek o Pleśnisku w dawnych ruskich źródłach pisanych nie ma wątpliwości, że było ono jednym z najważniejszych – choć nie stołecznym – grodów w zachodniej części państwa Rurykowiczów. Istotną rolę odgrywało również w dobie plemiennej[32], czego nie widać w materiale z badań T. Ziemięckiego, jednak pośrednio dowodzi tego obecność w Pleśnisku elitarnych grobów z zarania ruskiej państwowości. Gród trwał do ok. połowy XIII w., kiedy to został zniszczony najpewniej podczas nawały mongolskiej Batu-chana w grudniu 1240 lub na początku 1241 r.

4.1.2. WIELKA MOGIŁA NA GRUNTACH WŁOŚCIAŃSKICH (ryc. 17)

[...] zasługuje na wyróżnienie jedna wielka mogiła, jedyna z większych, którą, jako na gruntach włościańskich znajdującą się, wolno mi było rozkopać[33]). Wyniesiona jest na dwa i pół metra po nad poziom gruntu. Dwa razy była poprzednio rozkopywana, lecz bez rezultatów, z powodu płytkości kopania; w głębokości trzech metrów tj. około ½ m. poniżéj poziomu, natrafiłem na dwa szkielety obok leżące na wznak, z głową nieco na zachód pochyloną, jeden mężczyzny drugi kobiecy. Kości były zupełnie zbutwiałe przeto z wyjątkiem kawałka szczęki nie dały się zachować. Obok szkieletu mężczyzny, po prawéj jego stronie, przy boku, znajdował się miecz długi żelazny w pochwie drewnianéj niegdyś prawdopodobnie skórą obciągniętéj, jak ślady włókien zdają się wskazywać; po nad ramieniem z téj saméj strony leżało narzędzie żelazne w drzewo oprawne, w dole haczykowato rozczepiające się, w rodzaju halabardy lub t. p. Na piersiach kościotrupa znać było rodzaj kolczugi z kółek żelaznych, wrabianych w jakąś tkaninę; pas prawdopodobnie skórzany, spięty był klamerką bronzową, z dwoma obok niéj takiemiż kółkami, przyozdobionemi w deseń [34]). W zębach trzymał nieboszczyk małą blaszkę złotą, na podobieństwo oboli dawanych nieboszczykom u Rzymian. Z prawego również boku znajdowały się trzy wązkie obręcze od wiaderka, prawdopodobnie dębowego, lecz zupełnie zniszczonego, w środku ich łopatka i żebra bydlęce, prawdopodobnie szczątki obiaty z mięsiwa. Daléj leżała osełka podłużna i mała cewka kościana, ściągnięta w końcach w niejakiém oddaleniu drutem bronzowym. W nogach kościotrupa stał wielki węborek dębowy, cały okuty żelaznemi obręczami, z takąż rękojeścią, dobrze cały zachowany. Kościotrup kobiecy miał naszyjnik z paciorek karniolowych rzniętych większych i mniejszych, a na prawéj ręce

[32] Widoczne jest to w materiałach z badań M. A. Filipčuka (por. wyżej).

[33] *Właściciel ks. E. Sanguszko zastrzegł sobie aby wielkich mogił na gruntach dworskich nie tykać. Mam nadzieję, że gdy mogiły na gruntach włościańskich jako zniszczeniu większemu ulegające, zostaną zbadane, zastrzeżenie co do mogił na gruntach dworskich zostanie cofnięte.*

[34] *Podobne kółko z tym samym ornamentem pochodzące z Żabieńca w pow. Złoczowskim posiada muzeum Akademii Umiejętności.*

bransoletę zezłotéj wązkiéj blaszki; przy lewém jego ramieniu w górę nieco podniesioném, stało naczyńko gliniane czarne.

Szkielety tak tu jak i w innych mogiłach leżały od zachodu na wschód, głowami zwrócone na zachód. Wszędzie znajdują się liczne goździe i ślady zbutwiałego drzewa, prawdopodobnie od trumien (Ziemięcki 1882, 60).

Miecz długi żelazny w pochwie [niezachowana] *drewnianéj niegdyś prawdopodobnie skórą obciągniętéj, jak ślady włókien zdają się wskazywać*:

Miecz (**ryc. 18, 48, 49**) wykuty został z żelaza, a jego jelec i głowicę ozdobiono techniką damaskinażu[35] srebrem, miedzią i mosiądzem (*aurichalcum*). Ma głownię z szerokim zbroczem, jelec rozszerzający się na końcach oraz dwudzielną głowicę, która składa się z niemal prostej podstawy o bokach nieznacznie rozszerzających się ku górze i trójdzielnej nakładki. Na polichromiczne zdobienie jelca i głowicy składają się barwy: srebrna, czerwona i złocista. Na jelcu i na srebrzystym tle podstawy głowicy rysują się łańcuchy-plecionki o nieco kanciastych ogniwach z pasemek mosiądzu obrzeżonych nitkami miedzi. Na bokach obu tych części rękojeści znajdują się zbliżone do trójkątów pola wypełnione delikatnymi srebrnymi liniami zygzakowatymi. Wierzch jelca ma dekorację geometryczną – kwadratowe pola (w niektóre wpisane srebrne „x") obwiedzione srebrnymi pasemkami, od których odchodzą ukośne krótkie kreski. Nakładka głowicy podzielona jest na trzy części nie tylko morfologicznie, ale i ornamentacyjnie – większą część, środkową, oddziela od mniejszych, bocznych, szeroki pas z miedzianym tłem i delikatnymi liniami srebrnych zygzaków. Środek fragmentu centralnego zdobi miedziano-mosiężna plecionka ułożona pionowo na srebrnym tle, boki zaś dwa półeliptyczne mosiężne oka obramowane miedzią (dekoracja wierzchołka nie zachowała się). Boczne części nakładki również urozmaica plecionka – na miedzianych pasmach okalających mosiężne pola rysuje się srebrna jodełka – na srebrnym tle. Wierzch fragmentów bocznych zdobi pas – miedziane tło (słabo zachowane) z delikatnymi srebrnymi zygzakami. Na górnych i dolnych krawędziach jelca i podstawy głowicy biegną pasemka miedziane (zachowane szczątkowo). Zdobienie rękojeści jest wyraźnie widoczne tylko na jednej stronie, natomiast na drugiej czytelne jest srebrne tło z konturami zniszczonego ornamentu. Głownia[36] zachowała się w bardzo złym stanie, natomiast rękojeść lepiej, choć ze znacznym ubytkiem z jednej strony podstawy. Miecz ma wymiary: długość (zachowana) – 86,0 cm, dł. głowni (zachowana) – 69,0 cm, szer. głowni (zachowana) – 5,2 cm, grub. głowni (zachowana) – 0,4 cm, dł. rękojeści – 17,5 cm, dł. jelca (zachowana) – 10,9 cm, wys. jelca – 2,8 cm, grub. jelca – 2,7 cm, szer. trzpienia (zachowana) – 2,3 cm, grub. trzpienia – 0,5 cm, szer. głowicy – 9,6 cm, wys. głowicy – 6,8 cm, grub. głowicy – 3,6 cm, waga (zachowana) – 780,0 g.

Omawiany miecz należy do typu S wg Jana Petersena (por. Petersen 1919, 142-145, ryc. 114-116). Dekoracja jego rękojeści (inkrustacja – wstęgowe plecionki) jest podobna jak na innych egzemplarzach tego typu. Szczególnie zbliżone jest zdobienie miecza – zwłaszcza środkowej części nakładki – z Lipiany (Sarnowska 1955, 285-286, ryc. 15), a także okazu z Blistowej (Voznesens´ka *et al.* 1984, 32-33, ryc. 10). Podobne są również: miecz z Lutowa (Siwiak, Zajączkowska 2008), jelec mieczowy z Morzewa (Sarnowska 1955, 289, 292, ryc. 23), a nieco mniej jeden z mieczy z dnieprowych porohów (Kirpičnikov 1966a, 29, 78-79, ryc. 4:1), miecz z Salman (Arne 1914, 48-49, ryc. 35) i miecz z parafii Lunda z napisem „INGELRIIMEFECIT+" (Androshchuk 2014, 421, 612, ryc. 131). Podhorecki okaz typu S – zapewne wyrób pracowni nadreńskich[37] – jest datowany przez A. N. Kirpičnikova (1966a, 78-79) na koniec X – początek XI w. O ile górna granica czasowa raczej nie budzi wątpliwości, o tyle dolną trzeba – jak się wydaje – przesunąć w głąb X w. (por. Androshchuk 2014, 75). Jest on podstawowym wyznacznikiem chronologii grobu.

Pas prawdopodobnie skórzany [niezachowany]*, spięty był klamerką bronzową, z dwoma obok niéj takiemiż kółkami, przyozdobionemi w deseń*:

Sprzączka do pasa (**ryc. 19:1, 50:1**) została odlana z brązu cynowo-ołowiowego (Cu + 3,1% Sn, 5,0% Pb, 0,12% Zn, 0,23% Ag) w formę lirowatą. Zachowała się w bardzo dobrym stanie wyjąwszy brakujący kolec. Ma wymiary: dł. – 2,6 cm, szer. – 2,3 cm, wys. – 0,3 cm, szer. w miejscu mocowania rzemienia – 1,8 cm, śr. zwężenia osi wewnętrznej (do osadzenia kolca) – 0,2 cm, waga – 4,7 g.

Kółko do pasa (**ryc. 19:2, 50:2**) odlano z brązu cynowo-ołowiowego (Cu + 6,2% Sn, 2,45% Pb, 0,0037% Zn, 0,46% Ag). W rzucie bocznym ma formę ściętego stożka, a zdobione jest dookolnie motywem wici roślinnej. Jest zachowane w doskonałym

[35] W wypadku obu mieczy omówionych w niniejszej pracy chodzi o namiastkę tej trudnej techniki, tj. o wklepanie folii metalu zdobiącego w gęste nacięcia lub bruzdy wytrawione kwasem na powierzchni podkładu (por. damasceńska robota, inkrustacja w: Słownik... 2004, 83, 160).

[36] Z głowni obu omawianych w tej pracy mieczów w pobrano próbki do badań metalograficznych, których wyniki nie są – niestety – znane. Nie ma też informacji, kto i kiedy próbki te pobierał.

[37] O dylematach dotyczących pochodzenia mieczów napisali Arkadiusz Michalak i Piotr Pudło (2008). *Nb.* problem z określeniem miejsca produkcji dotyczy także wielu innych zabytków.

stanie. Jego wymiary to: śr. – 2,9 cm, śr. wewnętrzna – 1,9 cm, grub. ramy – 0,2 cm, waga – 3,5 g

Kółko do pasa (**ryc. 19:3, 50:3**) odlano z brązu. Jest niemal identyczne z wyżej opisanym wyjąwszy drobny ubytek przy wewnętrznej krawędzi. Jego wymiary to: śr. – 2,85 cm, śr. wewnętrzna – 1,9 cm, grubość ramy – 0,2 cm, waga – 3,7 g.

Różnego rodzaju elementy pasa, a zwłaszcza sprzączki, są stosunkowo często spotykane w grobach wczesnośredniowiecznych, głównie męskich (por.: Zoll-Adamikowa 1971, 80-81; Janowski 2015, 64-65; Mihajlov 2016, 110-113). Sprzączka podhorecka zalicza się do grupy sprzączek lirowatych, które są licznymi i zróżnicowanymi morfologicznie znaleziskami w Europie Środkowej i Wschodniej (por.: Hołowińska 1963; Révész 1987). Najwięcej pochodzi z XI-XII w., choć wiele jest okazów ze stulecia wcześniejszego (Sedova 1981, 144; Lesman 1990, 79, 98), tak jak przedstawiany egzemplarz podhorecki. Można go bez większych wątpliwości datować na koniec X w. Szczególnie interesującymi wyrobami najpewniej wczesnej ruskiej (już niewareskiej?) – sądząc po stylu zdobienia – metaloplastyki są kółka do pasa, znacznie starsze niż inne zbliżone okazy, podobne bowiem kółka z Nowogrodu datowane są na okres między 2. ćwiercią XI, a początkiem XIV w. (Lesman 1990, 79-80, 98).

Osełka podłużna:

Osełka (**ryc. 19:4, 50:4**) została wycięta z kamienia (mułowiec?) w wydłużoną formę graniastosłupową. Jest gładka, o barwie brązowej (może pokryta tlenkami żelaza?). Zachowała się we fragmencie (wyraźne ślady przełamania), a na jej powierzchni widoczne są zarysowania i częściowe złuszczenie warstwy wierzchniej. Ma wymiary: dł. (zachowana) – 6,2 cm, szer. – 2,0 cm, grub. – 1,2 cm, waga (zachowana) – 29,6 g.

Osełka należy do grupy zabytków spotykanych w zespołach grobowych dość często, choć nie zawsze współwystępujących z nożami (por.: Kurasiński 2008, 37-38; Janowski 2015, 68; Mihajlov 2016, 127). Służyć mogła zarówno do ostrzenia noża, którego pozostałością jest kościana oprawka, jak i reprezentacyjnego miecza. Domniemane zażelezienie pozwala na przypuszczenie, iż przedmiot ten rzeczywiście jest osełką, odnotować bowiem trzeba, że w elitarnych grobach znajduje się także kamienie probiercze. O takim przeznaczeniu niektórych „osełek" świadczą drobiny metali nieżelaznych na nich znalezione (Janowski 2015, 68).

Mała cewka kościana, ściągnięta w końcach w niejakiém oddaleniu drutem [niezachowany] *bronzowym*:

Oprawka noża (**ryc. 19:5, 50:5**) została wycięta z kości w prostą, rurkowatą formę o ozdobnie profilowanym (trzy zęby o łukowatych bokach) jednym z brzegów. Po obu stronach znajdują się dookolne żłobki pokryte zieloną warstwą tlenków miedzi (ślady po zdobiących i ściągających drutach). Widoczne jest też jedno nacięcie wzdłuż przedmiotu. Oprawka ma gładką powierzchnię koloru zgniłozielonego z niewielkimi śladami korozji żelaza. Zachowała się w dobrym stanie wyjąwszy ubytek przy jednej z krawędzi. Jej wymiary to: dł. – 4,25 cm, śr. zewnętrzna – 1,65 cm, śr. wewnętrzna – 1,1-1,2 cm, szer. żłobków – 0,3 cm, waga – 5,8 g.

Była to zapewne oprawka noża. Autor nie zna przedmiotów zbliżonych stylistycznie do przedstawianego okazu (por. np.: Cnotliwy 1973, 221-229; Ters´kij 1993; Pasternak 1998, 235, 244; Zvâruga 2009, 150).

Wielki węborek dębowy, cały okuty żelaznemi obręczami, z takąż rękojeścią, dobrze cały zachowany:

Wiadro (**ryc. 20:18, 21:18**) złożono z klepek cisowych[38], które pokryto blachą żelazną z zewnętrzną warstwą cynowo-ołowiową i wzmocniono żelaznymi obręczami. Jest to duży, lekko stożkowaty pojemnik, którego zewnętrzna powierzchnia składa się z siedmiu pasm rozdzielonych obejmami. Na górnym paśmie znajduje się 11 pierścieni umocowanych na małych skobelkach. Kabłąk jest w przekroju kwadratowy (pręt w stosunku do reszty wiadra ustawiony ukośnie). Ma ozdobne zakończenia w postaci sześcianu zwieńczonego ostrosłupem. Wiadro zachowało się niemal w pierwotnej formie (lekko zniekształcone) jednak w złym stanie (nikłe szczątki klepek, znaczne ubytki blachy, kabłąk niepełnej długości i we fragmentach, brak uchwytów, niektóre pierścienie mocno skorodowane). Jego wymiary to: wys. – 29,5 cm, śr. górna – 27,5-28,5 cm, śr. dolna – 31,0-32,0 cm, śr. zewnętrzna pierścieni – 2,5 cm, śr. wewnętrzna pierścieni – 1,5 cm, szer. pasm między obręczami – 3,5-4,5 cm, szer. obręczy – ok. 0,9 cm, dł. zachowanych fragmentów kabłąka – 36,1 (12,3+8,1+10,3+3,3+0,8+1,3) cm, przekrój kabłąka – 1,0x1,0 cm, dł. i szer. podstaw zakończeń – 1,8x1,7 i 1,8x1,6 cm, wys. zakończeń – 2,1 cm, objętość > 10,0 l.

Przeprowadzono[39] badanie zabytku przy użyciu spektrometru fluorescencji rentgenowskiej (XRF). Z warstwy cynowo-ołowiowej nałożonej na blachę żelazną (pasma liczone od dołu naczynia) otrzymano następujące wyniki:

– trzy odczyty z fragmentu pasma nr 1

Fe	75.9	88.1	86.8
Pb	1.90	4.48	5.39
Sn	0.76	1.76	1.59

[38] Gatunek drzewa oznaczyła Irena Gluza.

[39] Analizę wykonali: K. Besztak, A. Dyga i Aldona Garbacz-Klempka.

Cu	0.98	4.76	5.17
Zn	0.36	0.063	0.22
Ni	0.00	0.24	0.18

– trzy odczyty z pierwszego fragmentu pasma nr 2

Fe	76.3	82.0	76.2
Pb	1.28	1.47	1.57
Sn	2.17	14.3	1.94
Cu	0.17	0.20	0.14

– trzy odczyty z drugiego fragmentu pasma nr 2

Fe	78.5	78.0	79.3
Pb	0.00	0.73	0.00
Sn	1.23	0.69	0.37
Cu	0.11	0.082	0.10

– trzy odczyty z trzeciego fragmentu pasma nr 2

Fe	92.2	89.6	88.0
Pb	0.7	0.25	0.27
Sn	6.35	8.62	10.4
Cu	0.18	0.10	0.13

– trzy odczyty z fragmentu pasma nr 3

Fe	81.4	69.6	68.9
Pb	8.63	7.35	5.29
Sn	7.72	2.12	4.64
Cu	1.10	0.85	0.96
Zn	0.78	0.00	0.68

– trzy odczyty z fragmentu pasma nr 6

Fe	82.5	84.1	88.2
Pb	4.76	1.41	1.48
Sn	11.5	12.4	9.49
Cu	0.46	0.18	0.15

Na różnice w pomiarach wpływ miało użycie przenośnej wersji urządzenia w połączeniu z niewielką powierzchnią badanych fragmentów oraz różnice w grubości warstwy zewnętrznej. W związku z tym dla każdego fragmentu należy uśrednić wynik z trzech odczytów. Obecność żelaza jest tłem dla badanego materiału, dlatego aby otrzymać procentowy skład warstwy wierzchniej należy usunąć je z wyliczeń. Z uwagi na przyjętą metodę badawczą oraz nałożenie na siebie cienkich warstw różnych metali wyniki należy interpretować jakościowo, a nie ilościowo.

Wiadro znalezione najprawdopodobniej w wielkiej mogile na gruntach włościańskich jest jedynym stosunkowo dobrze zachowanym spośród kilku wiader z kurhanów podhoreckich. Zagadnienie tego typu naczyń omówili Andrzej Janowski i Tomasz Kurasiński (2008, 63-72; Kurasiński 2012; 2015a; 2015b). Występują one dość powszechnie w grobach wczesnośredniowiecznych, zwłaszcza z 2. połowy X-XI w. (por.: Arbman 1940, tabl. 203-212; Mocâ 1993, 26-27, 38-39; Dučyc 1994; Janowski 2015, 66; Mihajlov 2016, 123). Wiadro podhoreckie obite było blachą, tak jak np. okaz z Lubienia i wiele innych, które wymienia T. Kurasiński (2012, 293; tam literatura). Tego rodzaju pojemniki z pokryciem blaszanym z obszaru Polski uważa się za importy lub lokalne naśladownictwa wyrobów północnoeuropejskich (Kurasiński 2012, 294). Również omawiane naczynie mogło być wykonane w Skandynawii lub w skandynawskich osadach na północnym wschodzie Europy (por. Duczko 2006, 84, ryc. 19d). Zauważyć trzeba, iż w trzech wielkich mogiłach podhoreckich (por. niżej) wiadra znaleziono przy szczątkach mężczyzn, którym za życia praktycznie, a po śmierci symbolicznie służyć mogły jako pojemniki na żywność (o czym świadczą szczątki kostne) i napoje, a także do pojenia koni, są bowiem sporych rozmiarów. Nic nie wskazuje na to, by przygotowywano je specjalnie na pogrzeb (por. Kurasiński 2012, 294-296).

Naszyjnik z paciorek karniolowych rzniętych większych i mniejszych:

Paciorek (**ryc. 50:6**) został wycięty z karneolu (odmiana chalcedonu, zabarwiony związkami żelaza), był szlifowany, fasetowany. Jest równoległościenny oktagonalny, podłużny, z kanalikiem lekko łukowatym, barwy pomarańczowej, przejrzysty. Zachował się w dobrym stanie (ubytki powierzchniowe, produkcyjne?). Ma wymiary: dł. – 1,2 cm, szer. – 0,7 cm, wys. – 0,5 cm, waga – 0,7 g.

Paciorek (**ryc. 50:7**) został wycięty z karneolu, był szlifowany, fasetowany. Jest kubooktaedryczny, niemal kwadratowy w rzucie z góry, z kanalikiem prostym, barwy pomarańczowej z ciemniejszymi smużkami, przejrzysty. Zachował się w dobrym stanie (ubytki powierzchniowe, produkcyjne?). Ma wymiary: dł. – 1,35 cm, szer. – 1,3 cm, wys. – 0,85 cm, waga – 2,7 g.

Paciorek (**ryc. 50:8**) został wycięty z karneolu, był szlifowany, fasetowany. Jest kubooktaedryczny, niemal kwadratowy w rzucie z góry, z kanalikiem nawiercanym z dwu stron (z lekkim załomem), barwy pomarańczowej z białawymi i czerwonawymi smużkami, przejrzysty. Zachował się w dobrym stanie (ubytki powierzchniowe, produkcyjne?). Ma wymiary: dł. – 1,05 cm, szer. – 1,0 cm, wys. – 0,65 cm, waga – 1,2 g.

Paciorek (**ryc. 50:9**) wycięto z karneolu i wyszlifowano. Jest kulisty, z prostym kanalikiem, barwy pomarańczowej, o subtelnie zaznaczającej się smużystości. Zachował się w dobrym stanie (ubytki powierzchniowe, produkcyjne?). Ma wymiary: śr. – 0,85 cm, wys. – 0,7 cm, waga – 0,7 g.

Paciorki karneolowe są stosunkowo często znajdowane w grobach, skarbach oraz na stanowiskach osadowych na ziemiach dawnej Rusi, Węgier, Polski i wielu innych krajów. Odkryto je m.in.: w grobach ze starszej fazy – ok. X/XI w. – cmentarzyska w Bodzi

(Czech-Błońska 2017, 207-211), w X-XI-wiecznym kurhanie z pochówkiem kobiecym w Stukaciczach (Ìoŭ 2009), gdzie odnotowano wszystkie trzy formy znane z omawianej mogiły, oraz na cmentarzyskach w Bereścianach (Gupalo 2006, 59-62, fot. 16, 20-21). Przykładami skarbów z tego rodzaju ozdobami są znaleziska z Jurkowiec, z 2. połowy X-X/XI w. (Korzuhina 1954, 84, tabl. VI:17, VII:12, 13), czy też z Draßburga, z 1. połowy XI w. (Bóna 1964, 161-162, 165, tabl. I). W dawnych grodach kamieni półszlachetnych znajduje się stosunkowo niewiele, ale liczba znanych okazów np. z Nowogrodu, gdzie datowane są głównie na X-XII w., najpewniej przekroczyła sto (Poluboârinova 1994, 75-76). W Poznaniu odkryto karneolowy paciorek w pracowni złotniczej z 2. połowy X – 1. połowy XI w. (Kóčka-Krenz 2006, 264-265, 268, 271). Najbardziej znane euroazjatyckie wystąpienia karneolu znajdują się w: Indiach (Bengal, Dekan, okolice Bombaju) i na Sri Lance (Ratnapurna), w Chinach (Tybet), Egipcie, Arabii Saudyjskiej, Iranie, Mongolii (Gobi), Rosji (Czukotka, okolice Jakucka), Rumunii (Siedmiogród), Czech, Polski (Dolny Śląsk) i in. (Żaba 2010, 212). Badania porównawcze karneolu z poznańskiej pracowni jubilerskiej nie dały wiarygodnego wyniku, jednak badacze sugerują jego pochodzenie z czeskich Karkonoszy (Sachanbiński *et al.* 2014, 167). Wydaje się, że w wypadku paciorków podhoreckich bardziej prawdopodobne jest ich pochodzenie ze Wschodu (por.: Poluboârinova 1994, 82; Lavyš 2008, 35-36).

Bransoleta ze złotéj wązkiéj blaszki:

Bransoleta (**ryc. 19:6, 50:10**) wykonana została ze złotej taśmy. Być może wycięto ją z blachy lub powstała przez rozklepanie drutu. Jej końce ucięto niesymetrycznie (jeden prosto, drugi ukośnie) i nieco na siebie zachodzą, a łączy je drucik (wczesnośredniowieczny?) przeciągnięty przez otwory przy nich przebite i skręcony. Jej wymiary to: dł. – 24,1 cm, szer. ok. – 0,4 cm, grub. ok. – 0,01 cm, waga – 1,95 g.

Jest przedmiotem nietypowym dla wczesnośredniowiecznych grobów na ziemiach ruskich. Analogii do niej szukać można w grobach staromadziarskich: w Geszteréd-Kecskelátó dűlő (Révész 1996a, 77, ryc. 2) i w grobie 6 z Tarnaörs-Rajnapart (Révész 1996c, 411-412, ryc. 1).

Naczyńko gliniane czarne:

Fragment (**ryc. 19:7, 50:11**) niewielkiego garnka lepionego z gliny z domieszką drobnego piasku, obtoczonego i wypalonego. Jest to część przydenna, z dnem płaskim, niewyodrębnionym. Powierzchnię zewnętrzną ma gładką, szorstką, na powierzchni wewnętrznej widoczne są pasma po obtaczaniu, a na dnie ślady piaszczystej podsypki. Ma barwę czarniawą, na zewnątrz przy dnie brunatną, a przełam jednobarwny. Jego wymiary to: wys. (zachowana) – 4,0 cm, śr. dna – 4,7 cm, grub. ścianki – 0,5-0,8 cm.

Naczynia gliniane w grobach wczesnośredniowiecznych środkowej i wschodniej Europy znajdowane są stosunkowo często (por. Mocâ 1993, 26, 38; Janowski, Kurasiński 2008, 72-75; Janowski 2015, 65-66; Mihajlov 2016, 124), jednak akurat z wielkich mogił w Pleśnisku znany jest tylko ten fragment. Zaskakuje dysproporcja w liczbie pojemników glinianych i wiader – odpowiednio tylko jeden i aż sześć w trzech grobach. Trudno powiedzieć, czy do kobiecej strefy grobu włożono już tylko dolną część niewielkiego garnka, czy też został on zniszczony w trakcie niefachowej eksploracji. W pierwszym wypadku rozważać należałoby jego znaczenie symboliczne, w drugim obok symbolicznego także praktyczne, ponieważ mógł zawierać pokarm lub napój.

Liczne gwoździe:

Siedemnaście gwoździ wykutych z żelaza (**tab. VI**) znaleziono prawdopodobnie w omawianej wielkiej mogile na gruntach włościańskich. Te dość dobrze zachowane okazy najliczniejszej kategorii wczesnośredniowiecznych wyrobów żelaznych zaliczają się do dwóch typów (podtypy pominięto) wg Bogusława Gierlacha (1972). Większość z nich należy do typu A – z niewyodrębnioną główką (kliny o przekroju prostokątnym), reszta zaś zbliżona jest do typu B – o główce jednostronnej (powstała przez zgięcie płaskiego wyrostka u góry trzpienia). Przypuszczać można, iż spajały niegdyś bierwiona czy też dranice komory grobowej.

Pozostałe zabytki wymienione przez T. Ziemięckiego nie zachowały się lub nie zostały zidentyfikowane.

Gabriel Leńczyk (1930, 371) przedstawiając miecz, pisze: *Znaleziono go przy boku rycerza, który wraz z małżonką spoczął w jednej wielkiej mogile. Nie był to zatem rycerz wędrowny, ale tu osiadły [...]. Czy zmarły był Wikingiem, Warjagiem? – tego stwierdzić nie można, bo broń przejmowały różne ludy od siebie nawzajem; obecność dzielnego Warjagi jako pana na Pleśnisku nie jest wykluczona.* Âroslav Pasternak (1961, 659) interpretuje ten oraz jeszcze jeden (por. niżej) z podhoreckich grobów następująco: *Ce buli paristì pohovannâ varâz´kih družinnikìv u derev'ânih komorah pìd mogil´nimi nasipami*[40].

Obie powyższe opinie są uzasadnione. Niewątpliwie wielka mogiła na gruntach włościańskich skrywała szczątki przedstawicieli dawnych elit, zapewne z czasu panowania Włodzimierza Wielkiego (ostatnie dwudziestolecie X i początek XI w.) lub

[40] *Były to podwójne pochówki drużynników wareskich w drewnianych komorach pod nasypami (mogilnymi).*

Tab. VI. Wykaz gwoździ żelaznych z wielkiej mogiły na gruntach włościańskich w Podhorcach-Pleśnisku (lp. odpowiada numerowi na **ryc. 20, 21**)

lp.	typ	długość w cm	wymiary główki w cm	wymiary ostrza pracującego (trzpienia) pośrodku długości w cm	waga w g	uwagi
1	A	8,75	1,1x0,9	0,5x0,45	13,5	
2	A	8,4	1,0x0,7	0,5x0,4	11,6	
3	A	7,7	0,8x0,7	0,5x0,4	9,9	
4	A	7,5	0,75x0,6	0,5x0,5	10,3	
5	A	6,35	0,85x0,7	0,5x0,4	5,7	główka trójkątna
6	A	8,2	1,05x0,7	0,5x0,45	11,8	
7	A	7,0	0,85x0,4	0,45x0,4	7,9	
8	A	9,1	0,8x0,7	0,5x0,4	11,6	lekko zgięty
9	A	7,2	1,0x0,65	0,5x0,4	9,4	
10	A	7,4	0,6x0,6	0,45x0,4	7,8	
11	A	7,15	0,85x0,6	0,5x0,45	10,0	
12	A	7,6	0,7x0,4	0,45x0,3	7,8	
13	A	9,4	0,9x0,4	0,5x0,3	9,0	
14	B	6,9	1,5x1,4	0,55x0,5	10,4	
15	B	7,3	1,3x1,3	0,5x0,5	11,6	
16	B	6,1	1,15x1,15	0,6x0,5	10,3	
17	B	7,1	1,6x1,0	0,45x0,4	9,4	

– co mniej prawdopodobne – Jarosława Mądrego. Pochowani nie mieli – w przeciwieństwie do opisanych poniżej – dewocjonaliów chrześcijańskich, co nasuwa przypuszczenie, iż byli poganami, oraz pozwala na domysł, że zmarli przed oficjalnym chrztem Rusi (988 r.) lub niewiele później. Obiekt ten należy do grupy z pochówkami zbiorowymi (znaczna większość to groby zwierające szczątki dwóch osób[41]), która obejmuje ok. 7% spośród wszystkich wczesnośredniowiecznych grobów południoworuskich (por. Mocâ 1993, 24).

4.1.3. INNE KURHANY

*W innych pomniejszych kurchanach znajdywano najczęściej pojedynczo pierścienie bronzowe, różne kształtem i ornamentacyją; w jednéj medalik bronzowy z krzyżem równoramiennym, z bocznemi odnogami jak na brakteatach i krążkach ołowianych z Bugu [42]) – krzyżem w koło wpisaném [43]), w innéj znów na piersiach kościotrupa pierścień srebrny haczykowato zagięty (*hakenring*) symbol znany słowiański z czasu przejściowego od pogaństwa do chrześcijaństwa.*

W jednéj z mogił znaleziono naszyjnik z kilku krążków łupku kaolinowego, rodzaj kolczyka z cienkiego drutu bronzowego oraz perłę z bursztynu z wierzchu emalią niebieską ozdobioną, która niestety rozpadła się przy kopaniu (Ziemięcki 1882, 60-61).

Medalik bronzowy z krzyżem równoramiennym, z bocznemi odnogami:

Zawieszka (**ryc. 19:8, 50:12**) kolista z wpisanym krzyżem zdwojonym i ukośnie (rogi na ramionach krzyża) ustawionym kwadratem w środku została odlana z brązu. Pierwotnie złocista, obecnie ma barwę ciemnozieloną. Zachowała się bardzo dobrze (na tylnej stronie częściowo zdarta patyna). Jej wymiary to: wys. – 2,7 cm, szer. – 2,2 cm, grub. – 0,1 cm, waga – 2,0 g.

Podobne koliste zawieszki z różnie uformowanym krzyżem są liczne na całej Rusi. Powszechnie datuje się je na XII-XIII w. (Uspenskaâ 1967, 108; Sedova 1981, 40, 42; Nikolaeva, Nedošivina 1997, 349). Na zachodniej Ukrainie zbliżoną, acz skromniejszą w formie, zawieszkę znaleziono na tzw. kapiszczu 3 na grodzisku Dźwinogród w Kręciłowie razem z tesalonicką monetą z lat 1224-1230 (Rusanova, Timoŝuk 1993, 47, 53, 59, 61, ryc. 47:8) Teodora Angelosa Komnena, co pozwala datować ją na 1. połowę XIII w. Być może podobna jest chronologia zawieszki podhoreckiej, jednak niewykluczone, iż pochodzi ona z XII w.

[41] Por. uwagi Anny i Jacka Wrzesińskich o wspólnych grobach kobiet i mężczyzn we wczesnym średniowieczu (Wrzesińska, Wrzesiński 2001).

[42] *Patrz o znakach tych, między innemi , ks. DZ. J. DYDYŃSKIEGO: Urny z krzyżami Tabl. I. fig. 2, tabl. II, fig. 28, 29, Tabl. III, fig, 34, str. 19 i następ.*

[43] *Znany symbol* Croix dans le cercle.

Pierścień srebrny haczykowato zagięty (hakenring):

Kabłączek skroniowy (**ryc. 19:9, 50:13**) jest zrobiony z posrebrzonego drutu miedzianego sklepanego na jednym końcu, na drugim zaś ściętego prosto i niestarannie opracowanego. Ma barwę ciemnosrebrzystą. Zachował się w średnim stanie (znaczne ubytki powierzchniowe, brak esowatego uszka). Jego wymiary to: śr. zewnętrzna – 1,65 cm, śr. wewnętrzna – 0,9 cm, śr. drutu – 0,35-0,4 cm, waga (zachowana) – 3,2 g.

Kabłączek ten należy do typu III lub pochodnego od niego typu IIIc wg Krystyny Musianowicz (1949). Podobne okazy z grubego drutu są stosunkowo liczne na zachodzie Ukrainy, w tym także w Podhorcach (por. niżej). Znane są m.in. z cmentarzysk w Bereścianach i Zbużu oraz z grodziska w Dźwinogrodzie, a datuje się je na XI-XII w. (Zarubij 2009, 75, 88-100). Trzy kabłączki esowate stanowiły część skarbu z Targowicy, który ukryto prawdopodobnie na początku XII w. (Liwoch 2013, 8, 13, 27, ryc. 9b). Wydaje się, że określenie chronologii okazów zachodnioukraińskich (wyłącznie małe) na XI-XII w. jest słuszne (por. niżej) i że używano ich krócej niż na ziemiach polskich, gdzie kabłączki o wewnętrznej średnicy mniejszej niż 2,0 cm datowane są na X-XIII w. (Kóčka-Krenz 1993, 48). Kabłączki esowate – najliczniejsza chyba kategoria w zasadzie zachodniosłowiańskich ozdób kobiecych – znajdowane na Słowiańszczyźnie wschodniej (por. Musianowicz 1949, 137, mapa III) mogą być traktowane jako świadectwo różnego rodzaju kontaktów – handlowych, wojennych, matrymonialnych – między Rusią a Polską (por. Râbceva 2009, 377). Dodać trzeba, iż Władysław Duczko (2017, 135-136) wiąże te ozdoby kobiecej głowy z magią płodności.

Naszyjnik z kilku krążków łupku kaolinowego:

Przęślik (**ryc. 19:10, 50:14**) został wytoczony z łupku owruckiego. Jest dwustożkowaty, z nieco wklęsłą jedną z podstaw. Ma barwę ciemnoróżową. Zachował się w dobrym stanie (małe ubytki powierzchniowe). Jego wymiary to: wys. 1,05 cm, śr. – 2,0 cm, śr. otworu – 0,65 cm, waga – 6,2 g.

Przęślik (**ryc. 19:11, 50:15**) wytoczono z łupku owruckiego. Ma zaokrąglony bok łagodnie przechodzące w proste podstawy. W połowie jednej z nich widoczne jest nacięcie. Jest koloru różowego. Ma znacznych rozmiarów ubytek (brak produkcyjny?) i niewielkie nierówności na powierzchni. Jego wymiary to: wys. – 1,45 cm, śr. – 2,35 cm, śr. otworu – 0,8 cm, waga (zachowana) – 9,8 g.

Przęślik (**ryc. 19:12, 50:16**) został wytoczony z łupku owruckiego. Jest dwustożkowaty, z ostrymi załomami i płaskimi podstawami. Ma barwę ciemnoróżową z niewielkimi jaśniejszymi smugami. Zachował się w doskonałym stanie. Ma wymiary: wys. – 1,15 cm, śr. – 1,95 cm, śr. otworu – 0,6 cm, waga – 6,3 g.

Przęśliki z łupku owruckiego (prawie czysty pirofyllit) są nieomal symbolem archeologicznym kultury staroruskiej. Wytwarzano je głównie w okolicy latopisowego grodu Owrucz na Ukrainie. Do niedawna przyjmowano[44] za Borisem A. Rybakovem (1948, 194-196), że te proste narzędzia przędzalnicze produkowano od końca X do połowy XIII w., do czasu najazdu mongolskiego. Obecnie uważa się (Tomaševs´kij *et al.* 2003, 134; Petrauskas 2006, 82), że początek wytwórczości tego rodzaju przęślików nastąpił przed połową X w., o czym świadczy ich obecność w zwartych zespołach Korostenia, a także na kilku innych stanowiskach z materiałem IX-X-wiecznym, od XI w. produkcja przybrała skalę masową, jej schyłek zaś przypadł na koniec XIII-XIV w. Svâtoslav Ters´kij (2001, 142) określa czas używania takich przedmiotów w miastach wołyńskich na koniec X-XIV w. W literaturze sugeruje się (Rozenfel´dt 1964, 222-224; Gončarova 1996) różnicę w chronologii łupkowych przęślików w zależności od wielkości okazu i średnicy jego otworu (od najstarszych – sporych i z dużym otworem, po najmłodsze – niewielkie, z małą średnicą otworu). Do starszych, raczej dużych, należą trzy okazy z grobu w Lidawce, które znaleziono z mieczem typu X wg J. Petersena (Liwoch 2003b). Młodsze, rzeczywiście niewielkie, z Włodzimierza wspomina Svâtoslav Ters´kij (2001, 142, 145, ryc. 10:1, 2). Propozycja ta wymaga weryfikacji, niemniej można przypuszczać, że trzy przedstawiane egzemplarze pochodzą z 2. połowy XII – 1. połowy XIII w. Odkrycia przęślików niewątpliwie łączą się z pochówkami kobiecymi, jednak – o ile autorowi wiadomo – na zachodniej Ukrainie nie było to zjawisko masowe (por. Zoll-Adamikowa 1971, 76).

Paciorek [na zdjęciu archiwalnym widnieje nanizany na niezachowany kabłączek] (**ryc. 19:13, 50:17**) został wykonany ze skorupy glinianej. Mały fragment naczynia przewiercono i wygładzono jego boki, tworząc nieregularny pięciokąt. Powierzchnię zewnętrzną ma szorstką, czarniawą, ale jego przełam był zapewne jasnobrązowy. Wymiary paciorka to: dł. – 1,8 cm, śr. otworu – 0,4 cm, grub. skorupy – 0,6 cm, waga – 2,0 g.

Trudno o tym zabytku powiedzieć coś więcej poza uwagą, iż dziwi wykorzystanie mało atrakcyjnej skorupy jako ozdoby.

[44] Mihajlo Û. Brajčevs´kij (1950) mniemał, że przęśliki z łupku owruckiego produkowano już w VII-VIII w., jednakże do poglądu tego w literaturze podchodzi się sceptycznie (Tomaševs´kij *et al.* 2003, 134).

4.2. WYKOPALISKA W 1882 r.

W jesieni roku 1882 prowadziłem, dzięki uprzejmości Ks. Eustachego Sanguszki, daléj poszukiwania w słynnych zkąd innąd Podhorcach.

[...]

Ponieważ były początkowo wątpliwości co do zezwolenia ze strony zarządu majątku na badanie mogił téj ostatniej kategoryi (na gruntach dworskich – R.L.) – *a roku poprzedniego przeważnie zajątem się badaniem grodziska, skierowałem więc moje poszukiwania na mogiły bardziéj na zniszczenie wystawione, na gruntach włościańskich i bazylijańskich położone* (Ziemięcki 1883, 41-42).

Na najwyższém wyniesieniu splantowanego po większéj części pola, a dawnego cmentarzyska, w pobliżu klasztoru Bazylijanów, a w bezpośredniéj niemal styczności z obwałowaniem drugiéj kondygnacyi grodziska i drogi szérokiéj, prowadzącéj widocznie niegdyś po przez wały do jego wnętrza, leżą dwie wyniosłe mogiły, które czyto od samego ich wyniesienia, czy téż wskutek późniejszéj być może próby ich splantowania, są ze sobą małym wzgórkiem połączone i przez to razem mają wygląd siodełka. Jedna z nich nosiła widoczne ślady prób kopania, druga miała wierzch zupełnie zaokrąglony. Przystąpiłem najsamprzód do rozkopania téj ostatniéj i naznaczam ją Nr. 1 (Ziemięcki 1883, 43).

4.2.1. WIELKA MOGIŁA BLIŹNIACZA NR 1 (ryc. 22)

W głębokości 1 m. 70 cm. natrafiłem na warstwę węgla drobno sproszkowanego, coraz głębiéj zaś widoczniejsze były po bokach czarne pasy na cal mniéj więcéj szérokie, w czworobok idące, powstałe jakby z zetlałych desek i wyraźne ślady warstwowania drzewa noszące. W głębokości mniéj więcéj 2 metrów kończy się czarna nasypowa warstwa, a rozpoczyna miałka glina żółta, mocno wilgocią przesiąknięta.

W głębokości około 65 cm. téj gliny, a razem w głębokości około 2.75 cm. od wierzchołka mogiły, natrafiłem na dwa szkielety obok leżące na wznak, głowami na zachód obrócone, z których jeden widocznie mężczyzny, drugi kobiecy.

Ramiona leżały mniéj więcéj wzdłuż ciał, z tą jednakże różnicą, że prawe ramię szkieletu kobiecego nieco odsunięte, leżało na krzyż po nad lewém ramieniem także nieco odsuniętém szkieletu męzkiego. Głowa szkieletu męzkiego nachylona była nieco na lewe ramię i więcéj bokiem leżała; głowa zaś szkieletu kobiecego o wiele więcéj nachylona była na prawe ramię.

Długość szkieletu męzkiego od piętki do szczytu rozpękanéj i nachylonéj nieco czaszki wynosiła 1 m. 80 cm.; długość szkieletu kobiecego z powodu skrzywionéj figury i rozpękanéj także czaszki trudniéj dająca się wymierzyć, wynosiła mniéj więcéj 1 m. 67 cm.

Szkielet mężczyzny miał lewą goleń przełamaną i zboczoną, być może tylko wskutek usunięcia się mogiły.

Oba szkielety miały złote, cienkie blaszki w szczękach. Po stronie mężczyzny, wzdłuż prawego jego boku leżał na kant miecz żelazny, podobny do wykopanego w roku zeszłym, z tą różnicą, że drobniejszy i zakończony piękną skówką bronzową w kształcie liścia wyrobioną. Przy mieczu znaleziono bronzowe okucie i trzpień od pasa rzemiennego oraz ślady tegoż mocno patyną zieloną przejęte. Ponad mieczem powyżéj kolana szkieletu, leżał toporek żelazny, ze śladami wyraźnemi rękojeści drzewnéj w górę obróconéj. W bezpośredniéj styczności z toporkiem leżały obręcze żelazne od mniejszego wiaderka; poniżéj zaś kolana szkieletu leżały obok obręcze i kabłąk od większego wiaderka, prawdopodobnie jak i poprzedni dębowego i licznemi obręczami i blachą żelazną obitego. Między obydwoma wiaderkami leżały kawałki blachy żelaznéj, od strony wewnętrznéj drzewem wyłożone, na stronie zaś zewnętrznéj noszące liczne ślady tkaniny różnego gatunku, rdzą przejętéj, które to blachy, tak mogły pochodzić od ścian wiaderka większego jak i stanowić – mianowicie noszące ślady tkanin – osobne jakieś zamknięcie, szkatułkę lub t. p. zewnątrz obwinięte jakąś tkaniną. W wiaderku większym i obok tegoż znaleziono dwa nożyki piérwotnéj nader formy, takie, jakie w tak wielkiéj ilości znalazłem roku poprzedniego na grodzisku – oraz kości zwierzęce.

Na prawém ramieniu, ponad pięścią, miał szkielet męzki bransoletę srébrną ordynaryjnego kształtu i roboty. Na palcu prawéj ręki miał obrączkę, gładką, złotą, niespojoną. Na lewéj ręce dwa pierścienie gładkie srébrne, z których jeden grubszy. Obok prawéj dłoni leżał kawałek szkła, koloru bardzo niegdyś cenionéj akwamaryny, z większéj całości, prawdopodobnie kulki, odtłuczony. Byłto prawdopodobnie jakiś talizman lub klejnot familijny, skoro obok tylu cennych rzeczy w rękę nieboszczykowi do grobu włożono. Poniżéj dłoni prawéj ręki leżała część jakiegoś narzędzia żelaznego w drzewo oprawnego, dość szczelnie drucikiem srébrnym w końcach okręconego oraz dwa wałeczki z takiegoż druciku, wewnątrz puste; prawdopodobnie są to szczątki nożyka z pochwą i rękojeścią drewnianą, ta ostatnia delikatnym plecionym drucikiem srébrnym okręcona.

Nad prawym obojczykiem leżał, prawdopodobnie osunięty z szyi, krzyż równoramienny srébrny, z kółkiem takimż, mocno patyną zieloną pokryty, kształtu piérwotnego, tak zwanego greckiego, z ornamentacyją potrójnych kółek na końcach ramion i większego środkowego, linijami rytemi połączonych. Krzyż ten obwinięty był zbutwiałą materyją, może wstążką na któréj na szyi wisiał.

Nieboszczka miała na palcu prawéj ręki piękny pierścień srébrny, z ozdobą w kształcie maliny, z całą starannością i techniczną znajomością wykonany; na palcach lewéj ręki dwa pierścienie także srébrne, z których jeden gładki, drugi dwoma starannemi prążkami

ozdobiony. Na szyi był widocznie naszyjnik z paciorek różnéj wielkości i koloru, między któremi największy jest z kryształu górnego, jeden podłużny z karniolu, inne ze szkła kolorowego, jeden mozajkowany. Paciorki te były prawdopodobnie drucikami srébrnemi spojone, których ślady obok się znalazły. Paciorki te osunęły się z szyi ponad lewą stronę twarzy. Nieco niżéj znaleziono małe wieszadełko w kształcie dzwoneczka z uszkiem z masy jakiéjś zielonéj; prawdopodobnie stanowiło ono część naszyjnika lub zausznicy. Ponad lewém uchem leżał krzyż srébrny z kółkiem takimż, zupełnie takiéj saméj formy co poprzedni. Krzyż ten być może usunął się wraz z paciorkami z szyi.

Nad skroniami i z tyłu głowy znaleziono ozdoby z drucików cienkich srébrnych, w kształcie pierścieni haczykowatych (kabłączków, hakenringów), były one prawdopodobnie przytwierdzone do ubrania głowy, lub naciągnięte na rzemyk, jak to w innych grobach się zdarza. Na piersiach leżało drobne kółeczko srébrne. Ponad głową pospolity krzemyk.

Z lewéj strony szkieletu, poniżéj kolana leżało naczynie okrągłe, rodzaj schowania podręcznego kobiecego, ze spodem prawdopodobnie z drzewa dębowego, obłożone z boku kłami dzika, pięknie w téj wilgotnéj atmosferze iryzującemi, tak, że piérwotnie robiło wrażenie jakby było wyłożone perłową macicą. We środku tego naczynia leżał nożyk w drewnianéj oprawie, jeden mniejszy kieł dzika, a obok, prawdopodobnie wypadły z naczyńka, krążek zwykłéj wrzecionowatéj formy [45]). Powyżéj zaś naczynia, szczątki delikatnego bronzowego okucia jakiegoś przedmiotu.

Wśród czarnéj pręgi bocznéj po lewéj stronie, pochodzącéj niewątpliwie z drewnianego obicia wewnątrz grobu, znaleziono kółko żelazne.

Pręgi te i w innych okazalszych grobach téj miejscowości napotykane, służą za doskonałą wskazówkę co do rozmiarów grobu i granic, wśród których zabytki znaleźć można.

Dół wykopałem na 2 m. szérokości a 4 m. 66 cm. długości od zachodu na wschód, i w tym kierunku oba szkielety się znalazły. Obwodu u podstawy mogiła miała 49 ½ metra (Ziemięcki 1883, 43-45).

Miecz żelazny, podobny do wykopanego w roku zeszłym, z tą różnicą, że drobniejszy:

Miecz (**ryc. 23, 51, 52**) został wykuty z żelaza i ozdobiony techniką damaskinażu srebrem i miedzią. Ma damascenizowaną głownię (pomiędzy najpewniej stalowymi ostrzami, tam gdzie zbrocze, rysuje się damast ukośny w układzie SZS; S – tordowany prawoskrętnie, Z – tordowany lewoskrętnie; por. Ypey 1982, 386-387, ryc. 12-15). Jego rękojeść składa się z półkolistej głowicy i prostego jelca, które ozdobiono dichromicznie – dominuje barwa srebrzysta, czerwień miedzi jest słabo widoczna, oraz z trzpienia (sklejony w trakcie konserwacji) z pozostałościami drewnianej okładziny. Głowica złożona jest z nakładki i słabo zaznaczonej podstawy z dwoma otworami na nity. Podstawę zdobi podwójna przerywana linia zygzakowata ze srebra, a także potrójna ciągła miedziana ze srebrnymi trójkątami w zgięciach. Wzór ten ograniczają od dołu i góry pasma złożone z dwóch prostych linii miedzianych przedzielonych srebrną i linia jodełkowata (srebro na miedzi) na brzegach. Nakładkę z boków przy podstawie dekorują srebrne trójkątne pola, które od zdobionej wolutami części środkowej oddzielone są pasmami jodełki. Na jelcu rysuje się na srebrnym tle łańcuch-plecionka o wydzielonych pasemkami miedzi srebrnych ogniwach owalnych, większych, i prawie prostokątnych, mniejszych. Krawędzie dolna i górna zdobione są podobnie jak brzegi podstawy głowicy. Miecz dotrwał w złym stanie (we fragmentach), zwłaszcza w części środkowej i sztychowej głowni. Zdobienie jest całkowicie zniszczone na bokach podstawy i na znacznej części środkowego fragmentu nakładki. Również na jelcu widoczne są ubytki zdobienia, a miedź ornamentu jest słabo zachowana. Wymiary zabytku to: dł. (zachowana) – 80,0 cm, dł. głowni (zachowana) – 63,0 cm, szer. głowni – 3,9 cm, grub. głowni – 0,4 cm, dł. rękojeści – 17,1 cm, dł. jelca – 10,1 cm, wys. jelca – 1,9 cm, grub. jelca – 2,4 cm, szer. trzpienia – 2,2 cm, grub. trzpienia – 0,6 cm, szer. głowicy (zachowana) – 6,5 cm, wys. głowicy – 4,4 cm, grub. głowicy – 2,3 cm, waga (zachowana) – 570,0 g.

Miecz ten zalicza się do typu V wg J. Petersena[46] (por. Petersen 1919, pl. III), jednak dekoracja rękojeści nie jest charakterystyczna dla okazów tej odmiany. Motyw łańcucha-plecionki jest podobny jak u typu S, ale zdobienie głowicy – linie zygzakowate, a zwłaszcza woluty – nie znajduje analogii (por. np. Karlsson 1983)[47]. A. N. Kirpičnikov (1966a, 32) datuje omawiany oręż na ok. 1000 r. i uważa za miejscową modyfikację typu V. Z chronologią tą trzeba się zgodzić, ale jeśli chodzi o pochodzenie, to wydaje się, że można go uznać za wyrób nadreński[48]. Jest zatem podhorecki miecz jednym z młodszych egzemplarzy typu datowanego na zachodzie Europy i na Rusi na wiek X (Androshchuk 2014,

[45] Spindel. Peson de fuseau.

[46] Gabriel Leńczyk (1930, 371) i Wanda Sarnowska (1955, 306) błędnie zaliczyli omawiany zabytek do typu X wg J. Petersena.

[47] Zauważyć warto, iż podobne zdobienie dichromiczne znane jest z ottońskiej ostrogi z grobu w Santoku, której chronologię określa się na koniec X-XI w. (Michalak, Sinkowski 2017). Na marginesie odnotować można obecność zdobienia w kształcie ślimacznic na młodszych od omawianego mieczach z Karelii (Kirpičnikov *et al.* 2006, 51-54, 62, 66-67, 69-71, ryc. 9, 10, 25, 26-27, 33, 36-37). Na temat motywów wolutowych we wczesnym średniowieczu pisze Władysław Duczko (2004, 159, 165-168).

[48] Por. uwagi Fedira Androshchuka (2014, 191, 193) o związku mieczy typu V z Danią.

79), a jedynie na ziemiach Bałtów jeszcze na 1. połowę XI w. (Kirpičnikov 1966a, 32; Kazakevičius 1996, 64).

Skówka bronzowa w kształcie liścia wyrobiona [z pozostałościami pochwy i fragmentem głowni miecza]:

Dolne okucie pochwy (**ryc. 24:1, 53:1**) odlano z brązu. Jest niewielkie, umiarkowanie zdobione, barwy ciemnozłocistej. Od dołu ma guzek wzmacniający, a w górnej części profilowanie (trzy żeberka) i abstrakcyjne w-kształtne zwieńczenie. Na obu ściankach wzdłuż osi biegnie żeberko przechodzące u dołu w bardzo słabo zaznaczoną palmetę z dwoma kolistymi zagłębieniami. Krawędzie futerału ozdabiają podwójne szeregi trójkątnych punktów. Zachowało się w doskonałym stanie. Ma wymiary: wys. – 8,3 cm, szer. – 4,1 cm, grub. – 2,0 cm.

Gali F. Korzuhina (1950, 65, 67, tabl. I:39) zalicza takie trzewiki do wydzielonego przez siebie typu V, wiąże ze znaleziskami wschodniopruskimi i datuje – błędnie odmładzając – na koniec XI-XII w. Peter Paulsen (1953, 62-63, ryc. 74) umieszcza je w grupie wareskiej trzewików z orientalną palmetą (typ III.1) we własnej typologii, a wspominając we wcześniejszej pracy (Paulsen 1939, 37) datuje na 1. połowę XI w. Volodimir M. Zocenko (2004, 95) wiąże omawiany przedmiot i jeszcze jeden z Pohrebów z „późnodružynnym" rzemiosłem środkowego Naddnieprza i uważa za prototyp trzewików grupy wschodniopruskiej (typ III.4) wg P. Paulsena. Przemysław Sikora (2001, 110, 116, 119, 129, tabl. III:44, ryc. 4) w schemacie typologicznym dolnych okuć pochew mieczy z północnej Słowiańszczyzny wydziela dla niego podgrupę b grupy IV i datuje na koniec X – początek 2. połowy XI w. W nowszym artykule dodaje do tejże podgrupy trzewik z Dziekanowic (Sikora 2003, 35). Zbiór ten uzupełnić można o trzecie okucie, które znaleziono w Małym Udraju (Platonova 1998, 377, ryc. 5:3) i zapewne też o wspomniane już z Pohrebów. Omawiany trzewik najbliższe podobieństwo wykazuje do okuć typu IIIc wg Vytautasa Kazakevičiusa (1998), które rozprzestrzenione były na terenach zachodnich Bałtów, zwłaszcza na Półwyspie Sambijskim. Znanych jest stamtąd 17 tego typu zabytków, które tam właśnie były wytwarzane. Ich chronologię określa się na koniec X-XI w. (Kazakevičius 1998, 300-301, 303). Wydaje się, że dolne okucie pochwy miecza z Podhorzec – rzadki bałtyjski import na ziemie słowiańskie – datować można na sam koniec X – początek XI w.

Bronzowe okucie i trzpień od pasa rzemiennego oraz ślady [niezachowane] *tegoż mocno patyną zieloną* [usunięta] *przejęte*:

Okucie pasa lub rzemienia zwisającego u pasa (**ryc. 25:1, 54:1**) zostało wytłoczone z blachy srebrnej, natomiast dwa nity mocujące przylutowano. Jest krótkie, z dwoma bokami równoległymi, trzecim uformowanym w niemal trójkąt, a czwartym prawie półkolisty. Jego forma pokrywa się w pełni z wypukłym ornamentem roślinno-geometrycznym. Ma wymiary: dł. – 2,3 cm, szer. – 1,15 cm, wys. z nitami – 0,5 cm, gr. blaszki – ok. 0,05-0,1 cm, waga – 1,0 g.

Okucie to mieści się w stylistyce wyrobów starowęgierskich, choć autor nie zna bliskich analogii do niego. Stosunkowo podobne jest jedno z okuć z grobu 1 na cmentarzysku I w Karos-Eperjesszög (Révész 1996b, 84, ryc. 2), a także okucie końca pasa z grobu A w Rakamaz-Strázsadomb (Fodor 1996a, 116-118, ryc. 9).

Okucie końca pasa lub końca rzemienia zwisającego u pasa (**ryc. 25:2, 54:2**) wytłoczono z blachy srebrnej, natomiast trzy nity mocujące przylutowano. Jest wydłużone, o dwóch bokach równoległych, z jednej strony uformowane w łuk ostry, z drugiej zaś nieco wklęsłe z krótkim języczkiem pośrodku. Jego wgłębiony ornament przypomina rybi szkielet. Ma wymiary: dł. – 3,5 cm, szer. – 1,2 cm, wys. z nitami – 0,5 cm, gr. blaszki – ok. 0,05-0,1 cm, waga – 2,2 g.

Podobne okucia końca rzemieni pasów i toreb znane są z Węgier: z grobu 1 na cmentarzysku I w Karos-Eperjesszög (Révész 1996, 84, ryc. 2), z grobu 6 w Tuzsér (Fodor 1996b, 205-206, ryc. 4, 6) oraz z grobu 31 w Sárrétudvari-Hízóföld (Nepper 1996, 258, ryc. 2).

Nie znajdują one bliskich analogii wśród okuć pasów z państwa Rurykowiczów (por. Muraševa 2000). Bez wątpienia są wyrobami węgierskimi z X w., które potwierdzają kontakty między ekspandującą ku zachodowi Rusią a Madziarami. Nie są to jedyne zachodnioukraińskie *hungarica*, w grobie 5 bowiem na cmentarzysku w Rowańcach znaleziono większą liczbę madziarskich srebrnych aplikacji (Zlatogors´kij, Verba 2015), jednak wydaje się, że pochowany tam osobnik był Węgrem, odmiennie niż zmarły z wielkiej mogiły bliźniaczej nr 1. Na podstawie czasu emisji dirhemów z tego grobu przypuszczać można, iż jest on świadectwem związków lokalnych Słowian z Węgrami w dobie plemiennej, podczas gdy mogiła podhorecka jest młodsza, z początku fazy państwowej na dzisiejszej zachodniej Ukrainie.

Toporek żelazny, ze śladami wyraźnemi rękojeści [niezachowana] *drzewnéj*:

Żeleźce czekana (**ryc. 24:2, 53:2**) wykuto z żelaza. Ma wąskie ostrze i tępo ucięty młotek czworokątny w przekroju oraz owalną w rzucie bocznym osadę ze szczątkami drewnianego toporzyska. Jest zachowane w dobrym stanie (ubytki powierzchniowe). Ma wymiary: dł. – 14,5 cm, dł. młotka – 3,7 cm, wys. ostrza – 3,1 cm, najmniejsza szer. szyjki – 1,2 cm, śr. światła osady – 2,2 cm, wys. osady (zachowana) – 3,5 cm, waga – 136,7 g.

Czekan ten należy do typu I wg A. N. Kirpičnikova (1966b), w formie o chronologii XI-XII w., choć ten akurat okaz datowany jest na ok. 1000 r., a bardzo zbliżony z Gniezdowa na X w. (Kirpičnikov 1966b, 104-105, tabl. XI:5), tak samo jak czekany ze staromadziarskich grobów w Alba Iulia (Dragotă 2015, 331, 334, 340-341, ryc. III:7, IV). Peter Paulsen (1939, 37) określił chronologię omawianego okazu na 1. połowę XI w. Mark H. Aleškovskij (1960, 71-72) nazwał podobne zabytki grupą toporów z wyciągniętym obuchem („młotkiem") typu B i datował na X-XI w. Przyjąć można, że omawiany czekan pochodzi z końca X – początku XI w.

Kabłąk od większego wiaderka:

Kabłąk (**ryc. 24:3, 53:3**) został wykuty z żelaza. Jest to kwadratowy w przekroju pręt (w stosunku do reszty wiadra ustawiony ukośnie) wygięty haczykowato na obu końcach. Zachował się w dobrym stanie wyjąwszy ubytki powierzchniowe w środkowej części. Przy haczykach zachowały się resztki żelaznych uchwytów. Ma wymiary: dł. (rozpiętość) – 24,4 cm (rekonstruowana średnica wylewu wiadra – 21,0 cm), wys. – 12,3 cm, przekrój pręta – 0,8x0,8 cm, waga – 99,0 g.

Zagadnienie wiader omówiono powyżej.

Dwa nożyki pierwotnej nader formy:

Nóż (**ryc. 24:4, 53:4**) został wykuty z żelaza. Jest niewielki, z głownią o prostym tylcu i z trzpieniem wyodrębnionym wyraźnie od strony tylca, natomiast słabo od strony ostrza. Zachował się w średnim stanie (ubytki powierzchniowe, szczerby na ostrzu i brak wierzchołka). Ma wymiary: dł. – 12,65 cm, dł. głowni – 9,2 cm, wys. głowni – 1,5 cm, szer. tylca – 0,3 cm, waga – 11,0 g.

Nóż (**ryc. 24:5, 53:5**) wykuto z żelaza. Jest mały, z trójkątną głownią o prostym tylcu i z trzpieniem wyodrębnionym dwustronnie. Zachował się w średnim stanie (ubytki powierzchniowe i znacznie wyszczerbione ostrze). Jego wymiary to: dł. – 10,8 cm, dł. głowni – 7,2 cm, wys. głowni – 1,25 cm, szer. tylca – 0,35 cm, waga – 5,3 g.

Oba noże należą do typu IA wg R. Rogosza, chyba najliczniejszego spośród form noży z cmentarzysk wczesnośredniowiecznych w Polsce i na Rusi (por. Wrzesiński 2000, 99; por. niżej). Narzędzia te są częstym, a czasem jedynym składnikiem wyposażenia grobowego mężczyzn, kobiet i dzieci. Znajdowane są zwykle pojedynczo, choć ze zmarłym do omawianej mogiły włożono aż trzy (por. Weinkauf 2006, 90; Kurasiński 2008, 30; Mihajlov 2016, 127-128,138). Wydaje się, że do grobów wkładano je zwykle jako osobistą własność zmarłych – niemal element stroju – były bowiem bez wątpienia używane przez nich w życiu codziennym. Jednak powyższe traktować trzeba tylko jako narzędzia uzupełniające bogaty zestaw przedmiotów włożonych do grobu, ponieważ najważniejszym nożem pochowanego mężczyzny był okaz ze srebrną owijką na rękojeści.

Bransoleta srébrna ordynaryjnego kształtu i roboty:

Bransoleta (**ryc. 25:3, 54:3**) powstała w wyniku wygięcia, a następnie wypolerowania wykutego(?) ze srebra graniastego pręta kwadratowego w przekroju (w stosunku do ręki ustawiony ukośnie). Jest otwarta, ma kształt sercowaty, a jej końce są pionowo ścięte. Jej wymiary to: śr. – 8,2 cm, przekrój pręta – 0,75x0,75 cm, waga – 68,43 g.

Ta sztabkowata, raczej archaiczna w formie ozdoba znajduje analogie w datowanym na koniec X – początek XI w. skarbie z Kopijówki (Linka-Geppener 1948, 184, 186, tabl. III:1, 4) oraz w skarbie X w. z miejscowości Zveničiv (Kovalenko *et al.* 1992, 65) i w depozycie z okresu wikińskiego z Granhagsmyr na Gotlandii (Stenberger 1947, 151, tabl. 131:7). Zastanawiać się można, czy nie jest to przedmiot o znaczeniu symbolicznym, ponieważ kronikarz staroruski, omawiając traktat rusko-bizantyjski z 944 r., pisze o bransoletach lub naszyjnikach w związku z przysięgą, którą mieli złożyć pogańscy Rusowie (Powieść... 1999, 41). W wypadku wielkiej mogiły bliźniaczej nr 1 mamy, co prawda, do czynienia z człowiekiem ochrzczonym, jednak mentalnie tkwiącym zapewne w kulturze tradycyjnej.

Obrączka, gładka, złota, niespojona:

Pierścień (**ryc. 25:4, 54:4**) wykonany ze złotej blaszki. Jego gładka taśma zwęża się nieznacznie ku prosto ściętym i nieco na siebie zachodzącym końcom. Zachował się w doskonałym stanie. Ma wymiary: śr. taśmy – 2,0 cm, szer. – 0,5 cm, grub. taśmy – 0,04 cm, waga – 1,85 g.

Jest to ozdoba mało charakterystyczna i bardzo prosta w formie, a wyróżnia się tylko szlachetnością tworzywa. Podobne sporządzano ze srebra i metali nieszlachetnych (por. niżej).

Dwa pierścienie gładkie srébrne, z których jeden grubszy:

Pierścionek (**ryc. 25:5, 54:5**) wykonany został z nieornamentowanej płasko-wypukłej srebrnej taśmy (wykuta lub odlana i wypolerowana). Jest kształtu nieregularnego, zbliżonego do koła. Proste końce taśmy zachodzą na siebie. Ma barwę ciemnosrebrzystą. Zachował się w bardzo dobrym stanie. Jego wymiary to: śr. – 2,1 cm, szer. taśmy – 0,4 cm, grub. taśmy – 0,1 cm, waga – 2,4 g.

Pierścionek (**ryc. 25:6, 54:6**) wykonano z nieornamentowanej płasko-wypukłej, masywnej taśmy srebrnej (wykuta lub odlana i wypolerowana). Jest kolisty, otwarty, o końcach prosto ściętych. Ma barwę ciemnoszarą. Zachował się w doskonałym stanie. Jego wymiary to: śr. – 2,5 cm, szer. taśmy – 0,6 cm, grub. taśmy – 0,2 cm, waga – 6,7 g.

Oba pierścionki mają niewyszukaną formę. Ich wartość podnosi szlachetne tworzywo, które było powszechnie używane do wyrobu biżuterii, w przeciwieństwie do znacznie rzadszego złota (por. niżej).

Kawałek szkła, koloru bardzo niegdyś cenionéj akwamaryny, z większéj całości, prawdopodobnie kulki, odtłuczony:

Paciorek (**ryc. 54:7**) wykonano ze szkła. Pierwotnie był zapewne duży, kulisty, może nieco spłaszczony. Jest koloru jasnozielononiebieskiego (chromofor – miedź?), przezroczysty. Ma przełam muszlowy, a powierzchnię zewnętrzną matową. Zachował się we fragmencie. Jego wymiary to: dł. (fragmentu) – 1,6 cm, śr. (rekonstruowana) – 2,3 cm, waga (zachowana) – 1,5 g.

Część jakiegoś narzędzia żelaznego w drzewo oprawnego, dość szczelnie drucikiem srébrnym w końcach okręconego oraz dwa wałeczki z takiegoż druciku, wewnątrz puste; prawdopodobnie są to szczątki nożyka z pochwą i rękojeścią drewnianą, ta ostatnia delikatnym plecionym drucikiem srébrnym okręcona:

Nóż (**ryc. 24:6, 53:6**) został wykuty z żelaza, a jego trzpień umocowano w drewnianej oprawie, którą owinięto drutem srebrnym. Do noża przywarła pochewka wycięta z drewna. Oplot wykonano szczególnie ozdobnie, składa się bowiem z wielu pasm z dwu drutów witych lewoskrętnie i dwu drutów skręconych w prawo, które rozdziela pojedynczy drut prosty. Nóż i pochewka zachowane są częściowo i w złym stanie (korozja żelaza, zbutwiałe drewno) wyjąwszy srebrną owijkę (jeden fragment na trzpieniu, drugi w celu zabezpieczenia nawinięty współcześnie na przedmiot zastępujący rękojeść). Ich wymiary to: dł. (zachowana) – 6,8 cm (5,4 + 1,4 cm), szer. owijki (zachowana) – 2,8 cm, wys. owijki na trzpieniu – 1,15 cm, grub. drutu – 0,05 cm, waga (zachowana) – 11,6 g.

Noże z trzonkiem owiniętym srebrnym drutem znane są z licznych obiektów datowanych podobnie jak wielka mogiła bliźniacza nr 1. Wiele, głównie ze Skandynawii, wymienia Marcin Weinkauf (2006, 86, 94-95, ryc. 51; tam literatura). Do grupy tej dodać trzeba znaleziska z Ukrainy i Rosji: z Kijowa, z kobiecego grobu komorowego nr 49 z 2. połowy X w. (Ivakin 2005, 288-289, 299, ryc. 8:22; Kleingärtner, Müller-Wille 2008, 369, 372, ryc. 3:22) oraz z grobu nr 4 (Ivakin 2005, 289, 300, ryc. 9:27); z Timerëva, z kurhanu 297 z 2-3 ćwierci X w. (Janowski 2015, 120. 260, ryc. 86:13); a także z Pskowa, gdzie w kobiecym grobie komorowym 1 z 2. połowy X – początku XI w. znaleziono dwa takie noże (Âkovleva 2015, 48, 52, 64, 70, 71, ryc. 23), a kolejny w męskim grobie komorowym 6 z 2. połowy X w. (Eršova 2015, 273-274, 298, 301, ryc. 28). Doliczyć także należy noże ze stanowiska 4 w Kałdusie: dwa z grobu 13/00 podwójnego (kobieta i mężczyzna, ślady drewnianej komory, daty radiowęglowe z kości ludzkich 1150±50 BP i 1100±50 BP) oraz dwa z grobu 166/01 (zapewne pochówek dorosłej kobiety, ślady drewnianej komory, zapewne dorosłej kobiety, data radiowęglowa węgli drzewnych ze ścian komory 980±60 BP) (Chudziak *et al.* 2010, 83; Bojarski *et al.* 2010, 220, 256, 440-441, 491, tabl. 4g, 40b). W większości wypadków owijkę wykonywano z drutu prostego, ale w grobach 77, 594 i 709 z Birki oraz w grobie 36 ze Starej Uppsali odnotowano druty skręcane (Arbman 1940, tabl. 23:13, 179:7, 8; Weinkauf 2006, 94). Niewątpliwie rację ma Natal´â V. Eniosova (2015, 550-551) odnosząc noże ze srebrnym oplotem na rękojeści do skandynawskiej tradycji technologicznej.

Krzyż równoramienny srébrny, z kółkiem takimż, mocno patyną [usunięta] *zieloną pokryty, kształtu piérwotnego, tak zwanego greckiego, z ornamentacyją potrójnych kółek na końcach ramion i większego środkowego, linijami rytemi połączonych. Krzyż ten obwinięty był zbutwiałą materyją* [niezachowana]*, może wstążką na któréj na szyi wisiał oraz krzyż srébrny z kółkiem takimż, zupełnie takiéj saméj formy co poprzedni* [przedmiotów nie można przyporządkować kobiecie i mężczyźnie]:

Krzyż (**ryc. 25:7, 54:8**) został odlany ze srebra, natomiast kółko wykonano z również srebrnego drutu. Na awersie widoczne jest zdobienie (por. wyżej), natomiast rewers gładki. Dochował się w stosunkowo dobrym stanie, wyjąwszy pojedyncze złamania ramion górnego i prawego (sklejone). Ma wymiary: wys. – 5,95 cm; szer. – 5,15 cm; grub. – 0,15 cm; śr. koła – 1,80 cm; waga – 9,62 g. [być może należał do mężczyzny].

Krzyż (**ryc. 25:8, 54:9**) ulano ze srebra i opatrzono kółkiem do zawieszania ze srebrnego drutu. Na stronie przedniej jest zdobiony (por. wyżej), na tylnej zaś gładki. Zachował się dobrze, z wyjątkiem dwu złamań górnego ramienia (sklejone). Jego wymiary to: wys. – 6,1 cm; szer. – 5,1 cm; grub. – 0,15 cm; śr. koła – 1,75 cm; waga – 10,1 g. [być może należał do kobiety].

Oba krzyżyki są dużymi egzemplarzami typu określanego za Aleksandrem Spicynem (1905, 35) mianem skandynawskiego[49], natomiast w nowym podziale wczesnośredniowiecznych zawieszek-krzyżyków sporządzonym przez Jörna Staeckera (1999, 79-197) należą do wariantu B.1 typu 1.4.3 (proste krzyże odlewane z trzema kółkami na końcach

[49] Aleksandr Spicyn uważał podobne krzyżyki znalezione na Rusi za import XI-XII w. ze Skandynawii, jednakże Mariâ V. Fehner (1968) wykazała, że są to przedmioty znacznie liczniejsze na terenach ruskich niż w Szwecji (por. Staecker 1999, 111, 556-558, mapa 15).

belek). Zawieszki takie wytwarzano – najpewniej pod wpływem bizantyjskim – na Rusi. Zaczątki ich produkcji datuje się na koniec X – początek XI w. (Žuržalina 1961, 131; Fehner 1968, 213; Nikolaeva, Nedošivina 1997, 349), jednakże ich X-wieczna geneza podawana jest w wątpliwość. J. Staecker (1999, 113-115, 198, tab. 14) datuje krzyżyki typu skandynawskiego na XI – początek XII w. Zbliżoną ich chronologię, tj. XI – 1. połowa XII w., przyjmuje też Valentin V. Sedov (1984, 34). Młodsze egzemplarze – z XIII w. – pochodzą z Karelii, a z XII-XV w. z Łotwy (Staecker 1999, 114). Określenie chronologii krzyżyków typu tzw. skandynawskiego na XI – początek XII w. jest być może prawdziwe dla Skandynawii, ale bez większych wątpliwości przyjąć można, że ich produkcja na Rusi rozpoczęła się wcześniej. Przykładem wczesnych mogą być właśnie oba egzemplarze podhoreckie, które z dużym prawdopodobieństwem pochodzą z końca X w., a także krzyżyk z kobiecego grobu komorowego nr 49 w Kijowie (na terenie monasteru św. Michała Archanioła o Złotych Kopułach) z 2. połowy X w. (Ivakin 2005, 288-289, 299, ryc. 8:21; Kleingärtner, Müller-Wille 2008, 370, 372, 376, ryc. 3:21), okaz ze skarbu z 2. połowy X w. odkrytego w Gniezdowie (Eniosova *et al.* 2009, 384-385, ryc. 13) oraz złocony i zdobiony niellem krzyżyk z połowy X w. znaleziony w grobie komorowym nr 6 w Pskowie (Eršova 2015, 266-267, ryc. 15-18). Podobny złocony srebrny krzyżyk z Nowogrodu pochodzi z 1. połowy XI w. (Pokrovskaâ *et al.* 2017, 469-470, ryc. 3:4).

Piękny pierścień srébrny, z ozdobą w kształcie maliny, z całą starannością i techniczną znajomością wykonany:

Pierścień (**ryc. 25:9, 54:10**) srebrny z malinowatą tarczką-grzechotką wykonany został techniką kucia, zlutowany oraz ozdobiony filigranem i granulacją. Jego tarczka składa się z dwóch części – górnej (wycinek kuli) i dolnej (niski walec), które rozdzielone są filigranem (dwa „karbowane" druciki). Fragment wierzchni ozdobiony jest trzydziestoma pięcioma granulkami (jedna umieszczona centralnie, pozostałe w trzech rzędach – z sześcioma, dwunastoma i szesnastoma ziarnami), natomiast dolny zdobi osiem dużych granulek osadzonych w filigranowych gniazdkach. We wnętrzu tarczki (od spodu jest ona zamknięta blaszką) umieszczono kulkę(?), co powoduje wydawanie dźwięku przy potrząsaniu. Obrączka pierścienia ma kształt trapezowaty. Powierzchnię między jej pogrubionymi od zewnętrznej strony brzegami ozdobiono pięcioma delikatnymi płaskownikami, z których cztery mają skośne „nacięcia" (powstały ze skręcenia, a potem rozklepania dwóch cienkich drucików), natomiast piąty (środkowy) jest gładki. Przy miejscach łączenia tarczki z obrączką ta ostatnia ozdobiona jest trzema ułożonymi w „trójkąt" granulkami. Ozdoba zachowała się w bardzo dobrym stanie. Ma wymiary: wys. – 3,2 cm, wys. tarczki – 1,3 cm, śr. tarczki – 1,9 cm, szer. obrączki – 0,8 cm, waga – 14,76 g.

Pierścień ten jest zdecydowanie najznakomitszym wyrobem złotniczym znalezionym przez T. Ziemięckiego w Podhorcach. Znanych jest jeszcze kilka bardzo podobnych ozdób z Ukrainy i Rumunii. Dwa pierścienie pochodzą ze skarbu datowanego na koniec X – początek XI w. z Kopijówki (Lìnka-Geppener 1948, 184-185, 188, tabl. II:8, 9), trzeci należał do zaginionego skarbu z 2. połowy X – X/XI w. z Huszczyna (Korzuhina 1954, 86-87, tabl. VII:4), czwarty z X-XI w. znaleziono na grodzisku w Głębówce (Maârčak 2006, 82, 87, tabl. 4:22), piąty w centrum Kijowa w grobie nr 49 (grób komorowy młodej kobiety z bogatym wyposażeniem) z 2. połowy X w. (Ivakin 2005, 288-289, 298, ryc. 7:9; Kleingärtner, Müller-Wille 2008, 369, 372, ryc. 3:8), szósty zaś w Alba Iulia (Ungerman 2017, 60, 63, ryc. 28:5). Opisany zabytek łączyć można pod względem stylistycznym z pracowniami złotników (wczesno-) ruskich z 2. połowy X – pierwszych dziesięcioleci XI w., którzy pozostawali pod wpływem bizantyjskiej sztuki jubilerskiej (por.: Makarova 1997, 51, 285, tabl. 39; Tomčić 2004, 418; Ungerman 2017, 58-61, 76, ryc. 27-28).

Dwa pierścienie także srébrne, z których jeden gładki [niezachowany?]*, drugi dwoma starannemi prążkami ozdobiony*:

Pierścień (**ryc. 25:10, 54:11**) wykonano ze srebrnej profilowanej taśmy, którą zapewne odlano, a następnie zlutowano. Ma formę obrączki. Taśma od strony wewnętrznej jest gładka, od zewnętrznej zaś zdobiona dwoma wzdłużnymi żeberkami. Zachował się w bardzo dobrym stanie. Ma wymiary: śr. – 2,2 cm, szer. taśmy – 0,35 cm, grub. taśmy – 0,1 cm, waga – 1,35 g.

Naszyjnik z paciorek różnéj wielkości i koloru, między któremi największy jest z kryształu górnego, jeden podłużny z karniolu, inne ze szkła kolorowego, jeden mozaikowany:

Paciorek (**ryc. 54:12**) został wycięty z kryształu górskiego (odmiana kwarcu) z licznymi inkluzjami i oszlifowany (fasetowany). Jest kubooktaedryczny, prostokątny w rzucie z góry, z kanalikiem nawierconym z dwu stron (z uskokiem), bezbarwny, przezroczysty. Zachował się w bardzo dobrym stanie (naturalne ubytki na powierzchni). Ma wymiary: dł. – 1,7 cm, szer. – 1,4 cm, wys. – 1,0 cm, waga – 4,2 g.

W Nowogrodzie podobne paciorki znane są z 2. połowy X – 1. połowy XI w., co doskonale odpowiada chronologii opisywanego okazu, oraz z 2. połowy XIII – początku XIV w., natomiast analogiczne znaleziska z kurhanów datuje się na IX-XII w. (Poluboârinova

1994, 77). Z Polski zbliżony okaz znany jest z grobu z ok. X/XI w. na cmentarzysku w Bodzi (Czech-Błońska 2017, 213-214, ryc. 3.6.10, 3.6.12). Najsłynniejsze wystąpienia kryształu górskiego w Euroazji znajdują się w Rosji (północny Ural), Mongolii (Ałtaj Mongolski), Birmie, Austrii, Szwajcarii oraz na Ukrainie (Wołyń), a spotykany jest też w Gruzji, Indiach (Dekan), Rumunii (Cápnic), Czechach, Polsce (Dolny Śląsk) i in. (Żaba 2010, 229). W literaturze przyjmuje się, że przedmioty z tego minerału ze stanowisk staroruskich miały wschodnią, indyjską proweniencję (Poluboârinova 1994, 82). Dla odmiany badania porównawcze kryształów górskich z pracowni złotniczej, która działała w 2. połowie X w. w Poznaniu, przyniosły wstępne wyniki sugerujące ich pochodzenie z pegmatytów czesko-morawskich (Sachanbiński *et al.* 2014, 162, 166, ryc. 17). Wydaje się, że kwestia złóż, z których pozyskiwano we wczesnym średniowieczu kryształ górski używany w środkowej i wschodniej Europie pozostaje do wyjaśnienia.

Paciorek (**ryc. 54:13**) został wycięty z karneolu, był szlifowany, fasetowany. Ma kształt podłużny, równoległościenny, oktagonalny i lekko łukowaty kanalik nawiercony z dwu stron. Jest przejrzysty, barwy pomarańczowej. Zachował się dobrze wyjąwszy ubytki ubytki powierzchniowe (produkcyjne?). Ma wymiary: dł. – 1,9 cm, szer. – 1,0 cm, wys. – 0,8 cm, waga – 2,6 g.

Paciorek (**ryc. 54:14**) wykonano ze szkła (chromofor – prawdopodobnie Fe II) techniką nawijania. Jest płaskokulisty, koloru jasnobłękitnego, przejrzysty (liczne zmętniające pęcherzyki powietrza). Zachował się w dobrym stanie (powierzchnia lekko skorodowana). Ma wymiary: śr. – 1,0 cm, śr. otworu – 0,45 cm, wys. – 0,5 cm, waga – 0,5 g.

Paciorek (**ryc. 54:15**) został zrobiony ze szkła (prawdopodobnie kobaltowe) techniką nawijania. Jest płaskokulisty, barwy granatowej. Zachował się dobrze (powierzchnia lekko skorodowana). Jego wymiary to: śr. – 1,0 cm, śr. otworu – 0,5 cm, wys. – 0,5 cm, waga – 0,4 g.

Oba szklane paciorki należą do typu 2 (segmentowe z działu paciorków okrągłych) wg Û. L. Ŝapovej (por. Ŝapova 1956, 166-169, tabl. I:3-11). Przypuszczać można, iż są importami z Syrii, stamtąd bowiem przywożono w końcu X w. większość tego rodzaju ozdób (por. Ŝapova 1997, 81-82; Lavyš 2008, 31-32).

Paciorek (**ryc. 54:16**) wykonano ze szkła techniką wyciągania(?). Jest beczułkowaty, podłużnie żłobiony, bezbarwny o kremowym odcieniu, półprzezroczysty. Jego powierzchnia jest mocno złuszczona (pod łuszczącą się warstwą powstała iryzująca warstewka do złudzenia przypominająca złotą folię), a obok złuszczeń widoczne również owalne wżery. Ma wymiary: śr. – 1,0 cm, wys. – 1,0 cm, śr. otworu – 0,2 cm, waga – 1,3 g.

Zachodzi wątpliwość co do możliwości jego prawidłowej klasyfikacji.

Paciorek (**ryc. 54:17**) wykonano ze szkła techniką nawijania, z wtopioną folią (nałożona na rdzeń ozdoby i pokryta warstwą szkła). Jest cylindryczny, przezroczysty (liczne, drobne, owalne pęcherzyki powietrza powodują zmętnienie), ze srebrzystą folią, której kraje nie zachodzą na siebie. Zachował się w bardzo dobrym stanie. Ma wymiary: śr. – 1,1 cm, śr. otworu – 0,75 cm, wys. – 1,0 cm, waga – 1,0 g.

Domyślać się można, że na teren Rusi przywieziono go Bizancjum, ponieważ cechą paciorków bizantyjskich jest to, że folia nie zajmuje całej długości paciorka (nie zakrywa brzegów), a styk srebrzystej taśmy jest widoczny (por. Lavyš 2008, 32).

Paciorek (**ryc. 54:18**) wykonano zapewne z masy szklistej techniką nawijania i inkrustowano szkłem o innym składzie. Jest gładki, płaskokulisty, czarny, z brązowymi przebarwieniami. Ma białokremowe (w masie drobne, obtoczone ziarna kwarcu; może zanieczyszczenie wtórne) zdobienie w formie „X"-ów i kół. Jest silnie skorodowany. Ma wymiary: śr. – 0,8 cm, śr. otworu – 0,35 cm, wys. – 0,55 cm, waga – 0,6 g.

Paciorek ten zalicza się do typu 4 (oczkowate gładkie z działu paciorków wzorzystych) wg Û. L. Ŝapovej. We wschodniej Europie spotykane były w X-XI w. (Šapova 1956, 178). Podobnie jak wyżej opisane importowane były z Syrii (por. Ŝapova 1997, 81-82; Lavyš 2008, 31-32).

Druciki srébrne:

Drut (**ryc. 54:19**) wykonano ze srebra metodą ciągnienia. Jest cienki, owalnie wygięty. Zachował się w średnim stanie (liczne ubytki powierzchniowe). Ma wymiary: śr. – 1,6 cm, śr. drutu – 0,1 cm, waga – 0,3 g.

Drut (**ryc. 54:20**) wykonano ze srebra metodą ciągnienia. Jest cienki, wygięty w otwarte kółko. Zachował się w średnim stanie w dwu fragmentach. Ma wymiary: śr. – 1,6 cm, śr. drutu – 0,1 cm, waga – 0,3 g.

Nie ma pewności co do pierwotnego przeznaczenia obu przedmiotów. Być może były skromnymi kabłączkami skroniowymi typu I wg K. Musianowicz.

Małe wieszadełko w kształcie dzwoneczka z uszkiem z masy jakiéjś zielonéj:

Zawieszka pętlowata (**ryc.25:11, 54:21**) została odlana z brązu. Jest niewielka, płaska, ażurowa (trzy otwory), koloru zielonego (niegdyś zapewne złocista lub czerwonawa). Zachowała się dobrze wyjąwszy uszkodzone uszko i produkty korozji na powierzchni. Ma wymiary: szer. – 1,7 cm, wys. (zachowana) – 1,7 cm, grub. (bez uszka) – 0,1 cm, waga – 0,8 g.

Jest to interesujący i chyba jedyny na zachodniej Ukrainie przykład zawieszki pętlowatej. Podobne

znaleziono na Białorusi, na kurhanowym cmentarzysku w Gadzìlavìčach (Plavinskì 2009, 209) i osadzie w Horodyszczu (Zaâc 2009), być może związanych z kulturą romeńską. Z Ukrainy, z pewnością z obszaru kultury romeńskiej pochodzą egzemplarze znalezione w małym skarbie z ostatniej ćwierci X – 1. połowy XI w. z grodziska w Zaričnem (Prijmak *et al.* 2003, 232, ryc. 1:5) oraz z osady w Gorbovem (Grigor´ev 2000, 39, ryc. 13:5). Zawieszkę odkrytą w Kijowie datuje się na X-XII w. (Toločko [red.] 1996, 197, ryc. 33), zdaniem autora zdecydowanie zbyt szeroko. Wydaje się, że chronologia tego rodzaju ozdób mieści się w granicach 2. połowy X – 1. połowy XI w.

Ozdoby z drucików cienkich srébrnych, w kształcie pierścieni haczykowatych (kabłączków, hakenringów):

Kabłączek skroniowy (**ryc. 25:12, 54:22**) został wykonany z cienkiego drutu srebrnego, który wygięto w okrąg. Jeden z końców drutu rozklepano i uformowano w esowate uszko, drugi wygładzono. Zachował się dobrze wyjąwszy pęknięcie i ubytek na kabłąku. Jego wymiary to: śr. – 1,7 cm, śr. drutu – 0,13 cm, szer. uszka – 0,3 cm, waga – 0,6 g.

Kabłączek skroniowy (**ryc. 25:13, 54:23**) wykonano z cienkiego drutu srebrnego wygiętego w formę zbliżoną do koła. Jeden z końców drutu rozklepano i niestarannie uformowano w esowate uszko, drugi wygładzono. Zachował się bardzo dobrze, jest jednak znacznie zniekształcony. Ma wymiary: śr. – 1,65 cm, śr. drutu – 0,1 cm, szer. uszka – 0,25 cm, waga – 0,6 g.

Kabłączek skroniowy (**ryc. 25:14, 54:24**) został wykonany z cienkiego drutu srebrnego, który uformowano w kształt zbliżony do koła. Jeden z końców drutu rozklepano i haczykowato wygięto, drugi wygładzono. Zachował się w dobrym stanie. Jego wymiary to: śr. – 1,6 cm, śr. drutu – 0,13 cm, szer. uszka – 0,2 cm, waga – 0,6 g.

Dwa z przedstawianych kabłączków są wczesnymi, pewnie datowanymi na czas ok. X/XI w. kabłączkami typu III wg K. Musianowicz z zachodniej Ukrainy. Ich zapewne nieco wcześniejszym (ok. połowy X w.?) odpowiednikiem jest ozdoba ze staromadziarskiego grobu 16 w Przemyślu (Koperski 1996, 440, 446-447, ryc. 6) na południowym zachodzie hipotetycznego terytorium Lędzian (por. niżej). Równoczasowe lub nieco młodsze (połowa XI w.) są analogiczne kabłączki z grobu w Lutomiersku, w głębi Polski (Grygiel 2014, 725, 740, ryc. 32:9-13). Nie będzie chyba błędem potraktowanie ozdób podhoreckich jako śladu łączności kulturowej ziem nad górnym Bugiem z zachodnią połacią Słowiańszczyzny, kabłączki esowate są bowiem do pewnego stopnia wyznacznikiem etnicznym (por. Duczko 2017, 136-137). Trzeci zalicza się do typu II wg K. Musianowicz, tj. kabłączków z jednym końcem wygiętym w haczyk, ale w tym wypadku zapewne wynika to tylko z małej staranności rzemieślnika, który nie uformował końca w „S".

Drobne kółeczko srebrne:

Ogniwko (**ryc. 25:15, 54:25**) zrobiono z drutu srebrnego. Ma formę jajowatą. Nieobrobione końce drutu zachodzą na siebie. Jest dobrze zachowane. Ma wymiary: dł. – 0,9 cm, szer. – 0,75 cm, śr. drutu – 0,15 cm, waga – 0,4 g.

Kły dzika, pięknie w téj wilgotnéj atmosferze iryzujące:

Dwa kły dojrzałych osobników dzika euroazjatyckiego (*Sus scrofa*)[50], z których jeden jest zachowany niemal w całości (**ryc. 53:7, 8**), drugi zaś częściowo i we fragmentach. Mają barwę brudnej kości słoniowej. Ich wymiary to odpowiednio (dł. i szer.): 14,5 i 2,8 cm, 6,25 i 1,6 cm.

Przypuszczać trzeba, że obecność kłów dzika w kobiecej strefie grobu jest nieprzypadkowa, jednak trudno je zinterpretować, dzik bowiem symbolizuje władzę, walkę, odwagę, urodzajność i płodność, choć może mieć również aspekt ochronny (Tresidder 2005, 45-46), natomiast nie wiążę się ze sferą pozagrobową. Odnotować można, iż dzicze szable znaleziono także w dziecięcym grobie 110 w Kijowie (Janowski 2015, 125, 284, ryc. 110:18).

Krążek zwykłéj wrzecionowatéj formy:

Przęślik (**ryc. 25:16, 54:26**) został wytoczony z gliny. Jest to okaz dwustożkowaty, z płaskimi podstawami, o powierzchni porowatej, czarnej. Zachował się w doskonałym stanie. Ma wymiary: wys. – 1,5 cm, śr. – 1,95 cm, śr. podstaw – 1,5 i 1,4 cm, śr. otworu – 0,7 cm, waga – ok. 1,0 g.

Jest to przęślik – archeologiczny atrybut kobiecości – o niewielkiej średnicy i bardzo lekki, domyślać się więc można, iż służył do snucia cienkiej przędzy (por. Chmielewski 2009, 79-80). Nie zachowało się – niestety – wrzeciono, na które był nasadzony.

Kółko żelazne:

Kółko (**ryc. 24:7, 53:9**) zrobiono z kolistego w przekroju pręta wykutego z żelaza. Jest zachowane w średnim stanie (liczne spore ubytki powierzchniowe). Jego wymiary to: śr. zewnętrzna – 3,8 cm, śr. pręta – 0,4 cm, waga – 6,0 g.

Ze względu na miejsce znalezienia przypuszczać można, że kółko to było elementem komory grobowej (rodzaj uchwytu?).

Pozostałe zabytki wymienione przez T. Ziemięckiego nie zachowały się lub nie zostały zidentyfikowane.

Wielką mogiłę bliźniaczą nr 1 w literaturze interpretowano różnie. Jej badacz T. Ziemięcki (1883, 45) pisze: *Odkładając wszelkie szczegółowe komentarze nad epoką i powinowactwem zabytków tu znalezionych*

[50] Te i inne szczątki kostne oznaczyła Grażyna Godula.

do ukończenia badań w Podhorcach i ogólnéj, wyczerpującéj rozprawy, tu tylko skonstatować musimy, że niewątpliwie w mogile téj żona wraz z mężem jednocześnie pochowaną była, co zarówno rozmiary mogiły, ślady szérokiéj trumny drewnianej czyli też obicia deskami grobu, jak również brak wszelkiego śladu naruszenia poprzedniego mogiły wykazują.

Powtóre, widzimy tu symbole chrześcijańskie – krzyże, najpiérwotniejszéj formy, w pomieszaniu ze zwyczajami zupełnie pogańskiemi [...]. Włodzimierz Antoniewicz (1928, 215) uważa – nader nietrafnie określając zmarłego jako naczelnika szczepu – iż *Charakterystyczne wyposażenie tego małżeńskiego grobu, tak odznaczającego się z pośród ubogich grobów kurhanowych na cmentarzysku podhoreckiem, zdaje się wskazywać na dominujące znaczenie zmarłego, być może, chrześcijanina wikińskiego, który pojąwszy za żonę Słowiankę, mógł dojść do znakomitej godności naczelnika szczepu na północnem Podolu*. Gabriel Leńczyk (1930, 372, 374) myli się najzupełniej uznając, iż *Mogiła ta ma wyraźny związek z zamkiem, który od roku 1181 był widownią walk książąt ruskich, pozostających w sojuszu z Połowcami, przeciw stronnikom węgierskim. Ponieważ w przekopanej sąsiedniej mogile znalazł Szaniawski przy szkielecie szablę węgierską, więc przyjąć można, że miecz ten należał do znakomitszego rycerza ruskiego i został złożony do grobu z jego ciałem z końcem XII w.* Peter Paulsen (1939, 37) mniema, iż *Zu dem Grab [...] gehörte dann noch ein reich verziertes Schwert und ein bronzenes Ortband, die der ersten Hälfte des 11. Jahrhunderts zuzuschreiben sind. In dem Grab ruhte ein Wikinger*[51].

Na obecnym etapie badań przyjąć można, że w mogile złożono w końcu X lub na początku – z pewnością nie później niż w 1. połowie – XI w. zwłoki małżonków, zapewne nie miejscowego, a w wypadku mężczyzny być może, że skandynawskiego pochodzenia. Zmarli należeli do elity społecznej (przedstawiciele kultury drużynnej) w ówczesnym państwie Rurykowiczów i – mimo mocno jeszcze pogańskich, acz odległych od lokalnej tradycji, praktyk pogrzebowych – uznać ich należy za chrześcijan, choć ochrzczonych już w okresie dorosłości.

4.2.2. WIELKA MOGIŁA BLIŹNIACZA NR 2 (**ryc. 26**)

W głębokości dwóch metrów, a bezpośrednio pod warstwą nasypową czarnoziemu i węgla natrafiłem na szkielet pojedynczy, nieco więcéj na południo-zachód głową zwrócony. Długość szkieletu wynosiła 1 m. 71 cm. Szkielet leżał na wznak, zupełnie prosto, ramiona wzdłuż wyciągnięte.

Między szczękami znaleziono kawałek drucika złotego.

Na prawém ramieniu ponad łokciem leżał krzyż bronzowy większy, podłużny, mocno patyną zieloną pokryty. Krzyż obwinięty był jakąś tkaniną, któréj ślady patyną przesiąknięte na nim pozostały. Na piersiach leżał maleńki krzyżyk srébrny, z dziurką do przewłóczenia na sznurek i prawdopodobnie piérwotnie na szyi był zawieszony. Krzyżyk ten jest formy tak zwanéj św. Piotra, t. j. z ramieniem górnym dłuższym, w piérwotnym kościele w używaniu będącéj.

Wzdłuż prawego ramienia leżał toporek żelazny, téj saméj formy, tylko nieco mniejszy co w mogile Nr. I, z rękojeścią niegdyś drewnianą, również w górę zwróconą.

Na łonie z prawéj strony leżał sierp żelazny ze szczątkami rękojeści drewnianéj; po lewéj zaś stronie łona, nieco niżéj, leżało narzędzie żelazne w kształcie ofiarnego noża lub brzytwy. Na palcach prawéj i lewéj ręki po jednym pierścieniu złotym, z których jeden gładki, masywny, nieco wypukło wyrobiony, drugi cieńszy, ornamentacyją w prążki i nacinania zdobny, oba nielutowane. Po lewéj stronie szkieletu leżały dwa wiaderka żelaznemi obręczami, a drugie niewątpliwie w części i blachą żelazną obite. Górne mniejsze, dolne większe 33 cm. średnicy mające, kabłąkiem téj saméj formy co w poprzedniéj mogile opatrzone; wewnątrz niego leżały kości zwierzęce, prawdopodobnie od obiaty pochodzące. Wewnątrz wiaderka był również nóż żelazny. Blachy żelazne ścian zewnętrznych tego wiaderka noszą również ślady tkaniny rdzą przesiąkniętéj.

Poniżéj, przy saméj bocznéj prędze węglanéj, która nie pozwalała się już domyślać ani drugiego szkieletu, ani zabytków zewnątrz niéj, pozostały ślady naczynia, czy też narzędzia drewnianego formy podłużnéj miseczki, bardzo starannie w twardym drzewie wyżłobionego i polerowanego, którego jednakże tylko cząstki wraz z gliną przylegającą dały się zachować. Obwód mogiły u podstawy był ten sam co i poprzedniéj, t. j. 49 ½ metra. Mogiła ta była rozkopywaną, lecz widocznie zbyt płytko (Ziemięcki 1883, 45-46).

Kawałek drucika złotego:

Drut (**ryc. 27:1, 55:1**) był ciągniony ze złota. Jest falisty, jeden z końców ma wygładzony, na drugim zaś widoczne są ślady odłamania. Zachował się w dobrym stanie. Ma wymiary: dł. – 1,9 cm, śr. – ok. 0,15 cm, waga – 0,45 g.

Jest jedynym zachowanym obolem zmarłych z Podhorzec (por. niżej).

Krzyż bronzowy większy:

Po odczyszczeniu krzyża z grubéj warstwy zielonéj patyny, pokazało się, iż to był relikwijarz miedziany z dwóch jednakowych połów złożony i na zawiasach dający się otwierać. Z jednéj strony krzyża ukazał się grubo odlany i grawirowany wizerunek krucyfiksu

[51] *Do grobu [...] należał wtedy jeszcze bogato zdobiony miecz i brązowe dolne okucie pochwy, które można przypisać do pierwszej połowy XI wieku. W grobie spoczywał Wiking.*

najpierwotniejszego typu [52]*), z długą sukienką po kostki w kształcie tuniki, tak zwaném* colobium*, bez rękawów, lecz także i bez zwykłéj w tym typie krucyfiksu ozdoby ubrania na rodową godność wskazującéj, tak zwanego* clavus*. Ponad głową, nimbem otoczoną, umieszczony jest krzyż równoramienny, mocno wcinany, formy tak zwanéj, lubo niewłaściwie, greckiéj. Po drugiéj stronie krzyża jest wizerunek co do którego mogłaby być wątpliwość, czy przedstawia Chrystusa zmartwychwstającego, czy téż Matkę Boską modlącą się (*orans*) z podniesionemi rękoma. Postać ta ubraną jest w suknią w bogate fałdy udrapowaną i z widocznemi tym razem dwoma podłużnemi pasami (*clavus angustus*)* (Ziemięcki 1883, 46-47).

Opisanego zabytku nie ma w zbiorach muzealnych i brakuje informacji o okolicznościach jego zaginięcia. Znany jest jednak z archiwalnego zdjęcia rewersu (**ryc. 55:2**)[53]. W wydanej niedawno obszernej monografii brązowych enkolpionów bizantyjskich Brigitte Pitarakis (2006) zalicza podobne formy do typu IV (o krótkich ramionach poprzecznych), jeśli zaś chodzi o ikonografię, to do odlewanych reliefowych przedstawień ukrzyżowanego Chrystusa w *colobium* i Matki Boskiej Oranty. Monografistka zebrała pięć ścisłych odpowiedników okazu podhoreckiego, które pochodzą z miejscowości: Paterma w Grecji – XI-XII w., Novi Pazar w Serbii – XI-XII w., Vésztő – XI w. i Tiszafüred – X w. na Węgrzech oraz z nieznanej – XI w. (Pitarakis 2006, 30, 32, 68-71, 231-233, poz. 151-154, 156, ryc. 12). Do wymienionych trzeba dodać enkolpiony z Rumunii i Bułgarii: dwa z Păcuiul lui Soare – XI w. i dwa z Capidavy – XI, X-XI w., które Nicolae Gudea i Călin Cosma (1998, 292-293, 298, tabl. IX:2, 3a-b, X:3, 6) zaliczają do własnego typu IC, oraz jeden z Nufăru – XI w. (Damian, Damian 1995-1996, 235, 237, 242, ryc. 2:4), a także jeden z Pliski – 1. połowa X w. (Doncheva-Petkova 2012, 101, 103, ryc. 7). Relikwiarz podhorecki nie ma bliskiej analogii na Rusi Kijowskiej, z której znane są niestaroruskie egzemplarze reliefowe, lecz o bogatszej ikonografii (por.: Korzuhina, Peskova 2003; Peskova 2005; 2012). W najnowszym opracowaniu bizantyjskich enkolpionów z ziem średniowiecznej Rusi Anna A. Peskova (2012, 422-423, ryc. 16:5) włączyła go do wariantu bałkańsko-dunajskiego IB1. Krzyż dwudzielny odkryty przy szczątkach mężczyzny w podhoreckim kurhanie jest najstarszym, a przynajmniej najpewniej datowanym tak wczesnym enkolpionem z zachodniej Ukrainy. Zdaje się świadczyć o kontaktach – trudno powiedzieć czy pokojowych, czy też zbrojnych – właściciela z dość odległymi od miejsca jego spoczynku Bałkanami, jest bowiem wyrobem starobułgarskim lub ewentualnie prowincjonalnobizantyjskim. Nie można tego jednoznacznie określić, ponieważ cały region pozostawał pod przemożnym wpływem Konstantynopola. Jego chronologię zamknąć można w ramach 2. połowy (końca) X – 1. połowy XI w.

Maleńki krzyżyk srébrny, z dziurką do przewłóczenia na sznurek [...] formy tak zwanéj św. Piotra:

Krzyż (**ryc. 27:2, 55:4**) ulano ze srebra. Zachował się stosunkowo dobrze wyjąwszy jedno z ramion, które sklejono. Jego wymiary to: wys. – 2,6 cm; szer. – 2,3 cm; grub. – 0,35 cm; szer. ramion – 0,3-0,4 cm; waga – 1,6 g.

Zawieszka jest surowa w formie i wykonana niezbyt starannie. Potwierdza znakomicie obserwację Anne-Sofie Gräslund, która zauważyła, że krzyżyki wykonywano niedbale i na niskim poziomie technicznym, co jest niezrozumiałe, jeśliby traktować je wyłącznie jako ozdoby (por. Staecker 1999, 20; tam literatura). Uzasadnione wydaje się przypuszczenie, iż krzyżyk ten był pamiątką chrztu właściciela. Zaliczyć go można do datowanego na X – 1. połowę XI w. wariantu A typu 1.1.2 (proste krzyże odlewane) wg J. Staeckera (1999, 85-87, 198, tab. 14).

Toporek żelazny, téj saméj formy, tylko nieco mniejszy co w mogile Nr. 1, z rękojeścią [niezachowana] *niegdyś drewnianą*:

Żeleźce czekana (**ryc. 27:3, 55:5**) zostało wykute z żelaza, po obu stronach jest oszczędnie inkrustowane miedzią, z której wykonane są pionowe kreski (na jednej stronie trzy, na drugiej zachowana tylko jedna) przy osadzie i małe kręgi (po jednym na obu stronach) bliżej ostrza, w miejscu, w którym u niektórych innych toporów znajdują się otwory. Jego młotek i osada są znacznie uszkodzone. Ma wymiary: dł. (zachowana) – 12,9 cm, dł. młotka (zachowana) – 2,6 cm, wys. ostrza (zachowana) – 3,0 cm, najmniejsza szer. szyjki – 1,2 cm, śr. światła osady – 2,1 cm, waga (zachowana) – 99,2 g.

Okaz zalicza się do typu I o chronologii XI-XII w. wg A. N. Kirpičnikova, choć akurat ten datuje on na X-XI w. (Kirpičnikov 1966b, 104-105). Jego chronologię zawęzić można do końca X – 1. połowy XI w. Dodać trzeba, iż zdobienie „kreskowe" – jak na omawianym toporku – najbardziej rozpowszechnione było w Skandynawii (Paulsen 1939, 55-66, 260, mapa IV), natomiast nie wspomina o nim omawiający topory z Rusi A. N. Kirpičnikov (1966b, 26-46).

[52] *Typ ten po raz piérwszy ukazuje się w słynnym manuskrypcie syryjskim ewangelij, przez Rabulasa, mnicha klasztoru Zagba w Mezopotanii w r. 586 wykonanym, obecnie własność biblioteki we Florencyi stanowiącym. Jestto zarazem jeden z najdawniejszych wizerunków krucyfiksu.*

[53] Sądząc z opisu i wspomnianej fotografii omawiany krzyż był bardzo podobny do enkolpionu z Vésztő (wys. – 7,0 cm; szer. – 3,5 cm), który służy jako jego zastępcza ilustracja (**ryc. 55:3**). Okaz z Vésztő miał być znaleziony z dwoma bitymi przez św. Władysława węgierskiego (1077-1095) srebrnymi monetami (Lovag 1971, 145, 146-147, ryc. 1:2a, 2b).

Sierp żelazny ze szczątkami rękojeści [niezachowana] *drewnianéj*:

Głownię sierpa (**ryc. 27:4, 55:6**) wykuto z żelaza. Dotrwała w kilku fragmentach z ubytkami powierzchniowymi i na wylot, nie zachowały się zaś trzpień rękojeści i oprawa. Ma wymiary: dł. (zachowana) – 28,0 cm, największa szer. głowni – 2,9 cm, gr. tylca – 0,4 cm, waga (zachowana, z klejem) – 61,8 g.

Sierp należy do rozpowszechnionego i zróżnicowanego typu BI wg Magdaleny Beranovej (1957), który na Słowiańszczyźnie był używany od ok. VII/VIII do XIII w. (Beranová 1957, 103). Zagadnienie występowania tego rodzaju narzędzi w grobach przedstawili w ostatnim czasie T. Kurasiński (2008, 39-42, ryc. 5:9) oraz A. Janowski i T. Kurasiński (2010; tam literatura). Są one nielicznie znajdowane i w pochówkach męskich, i w kobiecych. Przykładem kobiecego grobu z sierpem stosunkowo bliskim w czasie i przestrzeni przedstawianemu obiektowi podhoreckiemu jest XI-wieczny kurhan M-6 w Bereścianach (Gupalo 2006, 24-25, 60, 69, ryc. 18, 47V7, fot. 5, 17). W świetle materiału zachodnioukraińskiego nie można zgodzić się z wnioskiem wspomnianych badaczy (Janowski, Kurasiński 2010, 92-95), iż sierpy wkładano do ziemi razem z „odmieńcami", aby zmarły nie zakłócał spokoju żywych[54]. Wydaje się, że sierp, który dzierżyła w dłoni wyposażona w paciorki z karneolu i kabłączki skroniowe zmarła z Bereścian, jest świadectwem jej istotnej pozycji w rolniczej społeczności Wołynia (por. Janowski, Kurasiński 2010, 90-91). W wypadku pochówka w Pleśnisku sierp potraktowano zapewne jako element oporządzenia jeździeckiego (raczej nie broń; por. Beranová 1957, 115), a jego właściciel miał status elitarnego wojownika (por.: Kurasiński 2008, 47-48; Janowski, Kurasiński 2010, 91-92), podobnie jak pochowany z koniem i sierpem woj z Huszczyna (Blifel´d 1954, 152; Mocâ 1993, 57, ryc. 22).

Pierścienie złote, z których jeden gładki, masywny, nieco wypukło wyrobiony, drugi cieńszy, ornamentacyją w prążki i nacinania zdobny, oba nielutowane:

Pierścień (**ryc. 27:5, 55:7**) wykonano z wykutej ze złota i wypolerowanej łukowatej w przekroju taśmy, której prosto ścięte końce zachodzą na siebie. Jego wymiary to: śr. – 2,3 cm, szer. blaszki – 0,7 cm, gr. blaszki – 0,07 cm, waga – 5,5 g.

Pierścień (**ryc. 27:6, 55:8**) zrobiono z wykutej ze złota taśmy, której ucięte niezbyt równo i nieco zaokrąglone końce zachodzą na siebie. Taśma jest jednostronnie profilowana (trzy wzdłużne żeberka) i gęsto zdobiona (dochodzące do krawędzi poprzeczne nacięcia po obu stronach żeberka środkowego). Ma wymiary: śr. – 2,0 cm, szer. blaszki – 0,35 cm, gr. blaszki – 0,1 cm; waga – 2,57 g.

Oba pierścienie mają prostą formę obrączki, ale wyróżniają się szlachetnością tworzywa raczej rzadko używanego na Rusi do wyrobu ozdób (por. niżej).

Pozostałe zabytki wymienione przez T. Ziemięckiego nie zachowały się lub nie zostały zidentyfikowane.

Teodor Ziemięcki (1883, 46) pisze, iż *Widzimy w téj mogile połączenie symboli chrześcijańskich z pogańskiemi, lubo forma i użycie krzyżów więcéj już na zwyczaje chrześcijańskie zdają się naprowadzać* (Ziemięcki 1883, 46). Przyjąć można, że w wielkiej mogile bliźniaczej nr 2 pochowany został w 1. połowie (zapewne w 1. ćwierci) XI w. przedstawiciel wyższych warstw społeczeństwa Rusi (nosiciel kultury drużynnej). Datowanie grobu na koniec X w. jest mniej prawdopodobne. Zmarły – mimo elementów pogańskich, a przynajmniej zbędnych wg eschatologii chrześcijańskiej, w obrządku pogrzebowym – ostentacyjnie wręcz manifestował swój chrystianizm.

4.3. WYKOPALISKA W 1883 r.

Latem 1883 r. T. Ziemięcki kontynuował rozpoznanie latopisowego Pleśniska, jednak jego znaleziska były znacznie skromniejsze niż we wcześniejszych latach (Ziemięcki 1884, 94-99). Był to trzeci i ostatni sezon jego badań w Podhorcach.

4.3.1. MOGIŁY NA ŁĄCZCE HILKA ZAHORUJKO

Przy szérokim pasie prowadzącym po przez wały przerywane od cmentarzyska w środek grodziska, prawdopodobnie niegdyś drodze cmentarnéj, na niewielkiéj łączce zarośniętéj w części bliższéj drogi grabami, a leżącéj naprzeciw licznych mogił na gruntach włościańskich, rozkopałem kilka większych i lepiéj zachowanych mogił. Lecz i te zawiodły moje oczekiwania.

Po większéj części były splondrowane, lecz jak to mogło być dawno, świadczą graby dość grube, które miały czas na nich porosnąć. Mogiły te z tego powodu mocno były przerośnięte korzeniami, co utrudniało robotę (Ziemięcki 1884, 95-96).

M o g i ł a IV n a j w i ę k s z a, nieco daléj od drogi. Obwodu u podstawy ma 36 m. 50 cm. Warstwa czarnoziemu wiérzchniego, nasypowa, wynosiła 1 m. 20 cm., dalej szła glina popielata. W głębokości 1 m. 75 cm., t. j. 35 cm. w twardéj glinie, któréj ukopać było trudno, tak, że zdawała się być calcem, leżał szkielet głową na zachód nogami na wschód zwrócony. Węgla ani czerepków nie znajdowałem, 5 gwoździ tylko nieco wyżéj nad szkieletem w różnych punktach. Kości dość dobrze zachowane. Długość szkieletu po prawéj stronie gdzie noga wyprostowana 1 m. 79 cm, po lewéj, gdzie noga zgięta w kolanie, i nieco odchylona

[54] Por. także uwagi Michała Dzika (2014, 200-201).

1,74 cm. Ręka prawa zgieta na łonie, na jednym z palców p i ę k n y p i e r ś c i e ń s r é b r n y z o r n a m e n t e m z o g n i w s p o j o n y c h, lewa wzdłuż wyprostowana. Na szczycie czaszki leżał czerepek gliniany. U lewéj nogi, gdzie kilka gwoździ się znalazło, ziemia czarna jakby z zbutwiałego drzewa powstała (Ziemięcki 1884, 96).

Piękny pierścień srébrny z ornamentem z ogniw spojonych:

Pierścień (**ryc. 28:1, 56:1**) wykonano ze srebrnych drucików, które spleciono, a ich końce sklepano w blaszki. Jest otwarty, jednak jego zakończenia się stykają. Ma wymiary: śr. – 2,6 cm, śr. drucików – 0,1 cm, waga – 2,54 g.

Podobne ozdoby w Nowogrodzie odkryto w warstwach datowanych na okres od połowy XII do połowy XIV w. (Sedova 1981, 127; 1997, 76). Chronologia omawianego pierścienia zamyka się najpewniej w granicach między połową XII a połową XIII w.

M o g i ł a V bardziéj jeszcze od drogi oddalona, w części nieporośniętéj drzewami, jedna z największych. W głębokości 70 cm. natrafiłem na szkielet, ale tylko nogi obok siebie regularnie w zwykłym kierunku położone. Kadłuba, miednicy, rąk i czaszki ani śladu. Natrafiono tylko na kawałek kości szczękowéj z jednym zębem. Gwoździ, mianowicie nad kończynami nóg i kilku w kierunku głowy, razem sztuk 9, na których widoczne ślady drzewa. Jeden większy n o ż y k ż e l a z n y leżał z prawego boku szkieletu, kawałek zaś drugiego porzucony w nogach (Ziemięcki 1884, 96).

Większy nożyk żelazny [identyfikacja niepewna]:

Nóż (**ryc. 28:2, 56:2**) wykuto z żelaza. Jest mały, z trójkątną głownią o prostym tylcu, trzpieniem wyodrębnionym dwustronnie i z nitem (do mocowania oprawki) na głowni u nasady trzpienia. Zachował się w średnim stanie (ubytki powierzchniowe i na wylot, znacznie wyszczerbione ostrze, brak części trzpienia). Ma wymiary: dł. – 9,4 cm, dł. głowni – 8,2 cm, wys. głowni – 1,3 cm, szer. tylca – 0,3 cm, wys. nitu – 0,3 cm, śr. nitu – 0,3 cm, waga – 7,3 g.

Kawałek [...] drugiego [noża; identyfikacja niepewna]:

Nóż (**ryc. 28:3, 56:3**) został wykuty z żelaza. Ma prosty tylec i wyodrębniony dwustronnie trzpień. Zachował się częściowo i w złym stanie (sklejony, brak fragmentów trzpienia i głowni, uzupełnienie na głowni, ubytki powierzchniowe). Jego wymiary to: dł. (zachowana) – 8,6 cm, dł. głowni (zachowana) – 7,3 cm, wys. głowni – 1,6 cm, szer. tylca – 0,3 cm, waga – 7,1 g.

Oba noże należą do typu Ia wg R. Rogosza. Chronologię opisanych narzędzi i kurhanu określić można ramowo na XI – połowę XIII w.

4.3.2. MOGIŁY W NAROŻNIKU WAŁÓW, OBOK, NA PASTWISKU

Między wałem zewnętrznym a wałem drugim od strony grodziska rozkopałem kilkanaście mogił z większym rezultatem niż poprzednio (Ziemięcki 1884, 97).

M o g i ł a III mało wyniesiona, prawie płaska, widocznie kopana. W głębokości 35 cm. w południowo-zachodniéj stronie natrafiłem na czaszkę rozbitą, lecz godne uwagi, plondrujący widocznie tylko skarbów szukał a nie zabytków archeologicznych, gdyż w środku téj czaszki rozbitéj znalazłem jakby ułożone, k o l c z y k b r o n z o w y, f i l i g r a n o w é j r o b o t y i p i e r ś c i o n e k s r é b r n y z a ś n i e d z i a ł y, przy prawym zaś uchu czaszki k o l c z y k podobny tylko mocno uszkodzony. Reszta szkieletu była rozrzucona i przerośnięta korzeniami. Miednica rozbita zupełnie, kilka kości o jaki metr na prawo; w równéj między czaszką a niemi odległości, jedna kość ramieniowa.

Ani szczęki, ani kości policzkowych ani nóg z wyjątkiem jednego kawałka ani śladu. W kierunku gdzie nogi być winny natrafiłem na k a w a ł e k ż e l a z a z a g i ę t e g o. Powyżéj głowy na dno od naczynia i kawałek zuzla (Ziemięcki 1884, 97).

Kolczyk bronzowy, filigranowéj roboty [...] kolczyk podobny tylko mocno uszkodzony:

Fragmenty dwóch zausznic (**ryc. 28:4, 56:4**) wykonano ze srebra i srebrzonej miedzi techniką filigranu i granulacji. Zachowały się w bardzo złym stanie (niewielkie fragmenty ażurowych paciorów, fragmenty kabłąka jednej zausznicy) wyjąwszy jeden z kabłąków, który dotrwał niemal w całości. Widoczne są na nim odcinki owijki z bardzo cienkiego drutu, małe fragmenty paciorków filigranowych oraz mały paciorek z jasnozielonego, nieprzejrzystego szkła. Oba kabłąki jeden koniec mają ucięty prosto, drugi zaś wolutowo wygięty. Wymiary lepiej zachowanej zausznicy: śr. kabłąka – 2,6 cm, śr. drutu kabłąka – 0,15 cm, śr. paciorka – 0,5 cm, wys. paciorka – 0,35 cm; waga wszystkich fragmentów – 2,9 g.

Zbliżone okazy znajduje się w skarbach IV grupy wg G. F. Korzuhiny, które ukryto w okresie od lat 70. XII w. do ok. 1240 r. (por. Korzuhina 1954, tabl. XXXIX-LVII). Podobne odkryto w grobie 231 na majdanie grodziska w Gródku nad Bugiem (latopisowy Wołyń), gdzie cmentarzysko funkcjonowało w XIII(?)-XIV(XV?) w. (Kuśnierz 2011, 247, 260-261, 263, ryc. 12). Zausznice i grób datować można na czas od końca XII do ok. połowy XIII w.

Pozostałe zabytki wymienione przez T. Ziemięckiego nie zachowały się lub nie zostały zidentyfikowane.

M o g i ł a VIII pod samym wałem w narożniku, na szczycie. W głębokości 1 m. 18 cm. natrafiłem na szkielet, regularnie od południa (głowa) na północ leżący, z wyjątkiem czaszki, która odcięta leżała na łonie, zwrócona twarzą ku południowi. Lewa ręka po łokieć leżała wzdłuż, od łokcia szła zagieta w górę, trochę odchylając się na piersi. Prawa ręka zgięta szła w bok mogiły. N a p i e r s i a c h p o d g ł o w ą z n a l a z ł e m k a b ł ą c z e k, h a k e n r i n g, s r é b r n y. W nogach szkieletu stał spory garnek, dość kształtnych form. Obok leżał k a w a ł e k ż e l a z k a w d r z e w o o p r a w n y oraz g r o t ż e l a z n y o d s t r z a ł y. Kości zachowane dobrze z wyjątkiem szczęki rozbitéj, zabrałem (Ziemięcki 1884, 98).

Kabłączek, hakenring, srebrny:

Kabłączek skroniowy (**ryc. 28:5, 56:5**) został zrobiony z grubego srebrnego (posrebrzonego?) drutu, którego jeden koniec sklepano i wygięto w esowate uszko, drugi zaś ściętego prosto i nieco opracowano. Ma barwę ciemnosrebrzystą. Zachował się w bardzo dobrym stanie. Jego wymiary to: śr. zewnętrzna – 1,5 cm, śr. wewnętrzna – 1,0 cm, śr. drutu – 0,25 cm, waga – 2,1 g.

Kabłączek ten należy do typu III wg K. Musianowicz. Datować go można na XI-XII w. (por. Zarubìj 2009, 75, 88-100).

Kawałek żelazka w drzewo oprawny:

Nóż (**ryc. 28:6, 56:6**) wykuto z żelaza, natomiast jego pochewkę wystrugano z drewna. Jego ostrze łagodnie przechodzi ku prostemu tylcowi. Nóż zachował się w stosunkowo dobrym stanie (szczerby na ostrzu, ubytki powierzchniowe), natomiast pochewka szczątkowo. Wymiary noża to: dł. – 10,5 cm, wys. głowni – 1,0 cm, szer. tylca – 0,35 cm, waga (z pochewką) – 15,6 g.

Egzemplarz należy zapewne do powszechnego we wczesnym średniowieczu typu Ia wg R. Rogosza.

Grot żelazny od strzały:

Grot strzały (**ryc. 28:7, 56:7**) został wykuty z żelaza. Ma trzpień o przekroju zbliżonym do czworokątnego, szyjkę i nierozdzielony, płaski w przekroju, laurowaty liść. Zachował się w raczej złym stanie (ubytki na krawędziach, powierzchniowe i na wylot). Ma wymiary: dł. (zachowana) – 6,0 cm, dł. trzpienia (zachowana) – 1,8 cm, szer. liścia – 1,7 cm, waga (zachowana) – 3,0 g.

Grocik zalicza się do typu 63 wg A. F. Medvedeva. Nic nie stoi na przeszkodzie, by datować go tak jak opisany wyżej kabłączek, tj. na XI-XII w.

Garnka nie zidentyfikowano (może jest to okaz opisany powyżej – **ryc.7:1, 52:1**?).

Opierając się na dość wiarygodnej chronologii kabłączka skroniowego z inwentarza grobowego, kurhan ten datować należy na XI-XII w.

M o g i ł a IX. Rozkopałem ją na 1 m. 30 ctm. głębokości. Czaszkę znalazłem spękaną, kości długie, zdrowe i dobrze zachowane. Równając dół w ścianie po lewéj stronie szkieletu, nieco wyżéj po nad nim natrafiłem na g a r n c z e k b a r d z o k s t a ł t n y c h f o r m, z o r n a m e n t e m f a l i s t y m dobrze zachowany. Niestety jeden z ludzi niespodziewając się już nic znaleźć w mogile rozciął garnek ten rydlem (Ziemięcki 1884, 98).

Naczynie (**ryc. 7:8, 42:9**) ulepiono z gliny z domieszką piaszczystą, obtoczono i wypalono w atmosferze utleniającej. Jest małe, o krawędzi zaokrąglonej, szyjce niemal pionowej, łagodnie przechodzącej w brzusiec zdobiony w górnej części pojedynczą linią falistą, poniżej zaś płytkimi poziomymi żłobkami. Ma barwę jasnobrązową z dużą czarniawą plamą. Zachowało się w średnim stanie (wyklejone z ułamków, uzupełnione ubytki na ścianie, szyi i dnie). Ma wymiary: wys. – 8,5 cm, głęb. – 8,0 cm, śr. wylewu – 6,5 cm, śr. brzuśca – 9,6 cm, śr. dna – 6,6 cm, grub. ściany szyjki – 0,6 cm.

Ten niewielki wyrób garncarski interpretować trzeba jako naczynie do picia (kubek). Nie należy do typu produkowanego masowo, dlatego trudno wiarygodnie określić jego chronologię. Autor skłania się ku przypuszczeniu, iż jest raczej wczesny (XI w.?). Jest jednym z niewielu – o ile autorowi wiadomo – całych, które znaleziono w zwartych zespołach grobowych lub luźno, ale na cmentarzysku, na zachodniej Ukrainie. Z sąsiedniej, lecz odmiennej pod względem kulturowym (religijnym, politycznym), Małopolski znanych było do lat 60. zeszłego wieku ok. 50 egzemplarzy (Zoll-Adamikowa 1971, 109).

Chronologię grobu określić można dość ogólnie na młodszą fazę wczesnego średniowiecza (koniec X – połowa XIII w.).

4.4. ZABYTKI NIEPRZYPORZĄDKOWANE POSZCZEGÓLNYM OBIEKTOM

Wielu zabytków nie da się – niestety – przyporządkować poszczególnym obiektom. Niektóre znalezione zostały przez T. Ziemięckiego w warstwie kulturowej grodziska (zapewne też w niezauważonych przez niego obiektach archeologicznych), inne zaś w wypełniskach grobów.

Z wielkiej mogiły bliźniaczej – może nr 1 – pochodzą elementy wiadra:

Kabłąk (**ryc. 29:1, 30:1**) został wykuty z żelaza. Pręt jest w przekroju poprzecznym kwadratowy (w stosunku do reszty wiadra ustawiony ukośnie) i ma ozdobne zakończenia w postaci niemal półkul. Zachował się w średnim stanie (znaczne ubytki). Osadzony jest w dwu ozdobnie uformowanych

żelaznych płytkowatych uchach (**ryc. 29:2, 30:2**) ze szczątkowo zachowanymi gwoździami (po trzy na każdej) i śladami drewna po wewnętrznej stronie. Ucha zachowały się w dobrym stanie. Wymiary kabłąka to: dł. (rozpiętość) – 23,2 cm, wys. – 11,9 cm, przekrój pręta – 0,6x0,6 cm, wys. zakończeń – 1,1 i 1,3 cm, śr. zakończeń – 1,7 i 1,8 cm; natomiast wymiary płytek są następujące: wys. – 6,5 cm, szer. – 5,15 i (zachowana) 5,05 cm, szer. daszkowatych zwieńczeń płytek – 3,8 cm, grub. < 0,7 i 0,5 cm; waga całości – 158,2 g, rekonstruowana śr. wylewu wiadra – 20,0 cm.

Okucie (**ryc. 30:3**) żelazne w formie półksiężyca nie zachowało się w całości (brakuje rogu). Dotrwało skorodowane, w dwu częściach. Na wewnętrznej stronie rogu zachowała się resztka gwoździa. Jego wymiary to: rozpiętość (zachowana) – 7,0 cm, szer. – 2,8 cm, grub. – 0,35 cm, waga (zachowana) – 12,7 g.

Półksiężycowate okucie jest podobne do aplikacji na wiadrach z cmentarzysk w: Cedyni, Glinnie, Poznaniu-Śródce i in. (Kurasiński 2015b, 201, 205-207, 209, ryc. 3, 6).

Ułamki blachy żelaznej z co najmniej dwu taśm różnej szerokości (**ryc. 30:4, 5**), którymi obite było drewniane wiadro. Na niektórych zachowały się gwoździe i ślady drewna (**ryc. 30:6**), na innych fragmenty tkanin (**ryc. 30:7, 8**) lub ich odciski (**ryc. 30:9**). Szer. taśmy węższej – 2,7 cm, szer. taśmy szerszej – 4,6 cm, waga (łączna) – 181,3 g.

Obecność resztek tkanin na blachach z wielkich mogił zauważył już T. Ziemięcki (por. wyżej). Materiałem owinięte lub przykryte mogły być tylko wiadra, ale nie można wykluczyć, iż był on rodzajem całunu, który okrywał zmarłego z wyposażeniem. Ślady tkanin odnotowano na metalowych elementach wiader z: Glinna, Krakowa-Zakrzówka, Lubienia i in. (Kurasiński 2015b, 206).

Fragmenty obręczy wiadra (**ryc. 31**) zostały wykute z żelaza. Większość jest płasko-wypukła w przekroju poprzecznym, nieliczne są płaskie, wszystkie zaś połamane i skorodowane. Wymiary obejm to: szer. taśmy – 1,0-1,2 cm, grub. taśmy – 0,3, 0,5-0,7 cm, waga (łączna) – 674,7 g, rekonstruowana śr. wiadra > 26,0 cm.

Chronologia wiadra jest taka jak wielkich mogił podhoreckich. Pochodzi ono z końca X – początku XI w.

Części kolejnego wiadra również znaleziono w jednej z wielkich mogił:

Kabłąk (**ryc. 29:3, 32:1**) wykuto z żelaza. Pręt jest w przekroju poprzecznym kwadratowy (w stosunku do reszty wiadra ustawiony ukośnie) i ma ozdobne zakończenia w postaci sześcianu zwieńczonego ostrosłupem. Zachował się w złym stanie (znaczne ubytki), w czterech fragmentach (+bliżej nieokreślona rurkowato wygięta blaszka). Jego wymiary to: dł. (rekonstruowana rozpiętość) – 30,0 cm, wys. (rekonstruowana) – 11,5 cm, przekrój pręta – ok. 0,6x0,6 cm, wys. zakończeń – 1,2 i (zachowana) 1,0 cm, śr. zakończeń – 1,4x1,4 i 1,55x1,25 cm, waga – 82,0 g, rekonstruowana śr. wylewu wiadra – 26,0 cm.

Okucia (**ryc. 32:2**) żelazne – co najmniej dwa – w formie półksiężyca zachowały się w pięciu skorodowanych fragmentach. Na zewnętrznej stronie jednego widoczne są resztki tkaniny, po wewnętrznej niektórych zachowały się szczątki drewna i małe fragmenty gwoździ(?). Wymiary ułamków to: 6,5x2,7 cm, 4,5x2,6 cm, 4,6x2,4 cm, 4,4x2,1 cm, 3,9x1,8 cm, waga (łączna) – 24,6 g.

Ułamki taśmy z blachy żelaznej oraz fragmenty obręczy płasko-wypukłych w przekroju (**ryc. 33**). Źle zachowane (zardzewiałe i połamane). Na niektórych widoczne szczątki drewna i tkanin. Ich wymiary to: szer. taśmy – 4,7 cm, szer. obręczy – 1,0-1,2 cm, grub. obręczy – 0,5 cm, waga (łączna) – 864,0 g.

Chronologia wiadra nie różni się od datowań wiader przedstawionych wcześniej. Szczątki pochodzą z końca X – początku XI w.

Nie można wykluczyć, iż pozostałości wiader uległy przemieszaniu[55]. Przypuszczenie to nasuwa obecność dwóch okuć półksiężycowatych i szerokość fragmentów taśmy blaszanej. Być może są one elementami wiadra omówionego powyżej.

W którymś z dużych kurhanów podhoreckich odkryto elementy jeszcze jednego wiadra:

Kabłąk (**ryc. 29:4, 32:3**) został wykuty z żelaza. Pręt jest w przekroju poprzecznym kolisty. Zachowało się jedno z ozdobnych ostrosłupowych zakończeń. Dotrwał w dwu fragmentach z ubytkami powierzchniowymi. Jego wymiary to: dł. (zachowana rozpiętość) – 20,5 cm, wys. – 10,2 cm, śr. pręta – 0,7 cm, wys. zakończenia – 0,9 (1,3) cm, podstawa zakończenia – 1,45x1,55 cm, waga (zachowana) – 75,0 g, rekonstruowana śr. wylewu wiadra – 19,5 cm.

Fragmenty obręczy wiadra (**ryc. 32:4**) zostały wykute z żelaza. Większość jest płasko-wypukła w przekroju poprzecznym, nieliczne są płaskie, wszystkie zaś połamane i skorodowane. Na niektórych znajdują się szczątki drewna i tkanin. Wśród ułamków obręczy znajduje się trzpień gwoździa(?) żelaznego oraz fragment zaczepu(?) kabłąka. Ich wymiary to: szer. taśmy – 0,9, 1,2 cm, grub. taśmy – 0,35 cm, dł. gwoździa(?) – 4,3 cm, wys. zaczepu(?) kabłąka (zachowana) – 3,0 cm, waga (łączna) – 135,4 g.

Chronologia wiadra jest taka jak wielkich mogił podhoreckich. Pochodzi ono z końca X – początku XI w.

[55] Świadczą o tym także fragmenty obręczy (**ryc. 32:5**), których nie można przyporządkować żadnemu z omówionych wiader. Ich wymiary to: szer. 1,5-1,9 cm, grub. 0,5-0,6 cm, waga (łączna) – 240,9 g.

Wielkością wśród gwoździ wyróżnia się sześć (**tab. VII**), które T. Ziemięcki znalazł przypuszczalnie w jednej z wielkich mogił. Gwoździe te – może właściwsze byłoby określenie haki – zostały wykute z żelaza w formę o ostrzu pracującym kolistym w przekroju, przy końcu zaś czworobocznym, oraz o główce wystającej tylko z jednej strony (spłaszczony i wygięty trzpień). Zachowały się w średnim stanie (spore ubytki powierzchniowe).

Z wielkich mogił pochodzą najpewniej szczątki zwierzęce, które T. Ziemięcki wspominał w sprawozdaniach (por. wyżej). Są to dwa fragmenty żebra bydlęcego (*Bos taurus*) osobnika dojrzałego (**ryc. 35:7**), fragment żebra i fragment miednicy (talerza) dojrzałej krowy (*Bos taurus*) oraz fragment dolnego kła dojrzałego dzika (*Sus scrofa*) (**ryc. 35:8-10**), a także fragment bydlęcego(?) mostka (*Bos taurus?*) (**ryc. 35:11**). Nie wiadomo, w których grobach znaleziono dwa zachowane częściowo paliczki ludzkie (*Homo sapiens*) (**ryc. 56:23, 24**).

Zapewne w grobach T. Ziemiecki odkrył kilka kabłączków skroniowych i pierścionków:

Kabłączek skroniowy (**ryc. 28:8, 56:8**) [badania w 1882 r.?] wykonano z grubego srebrnego (posrebrzonego?) drutu, którego jeden koniec sklepano i wygięto w esowate uszko, drugi zaś ściętego prosto i nieco opracowano. Ma barwę ciemnosrebrzystą. Zachował się w bardzo dobrym stanie. Jego wymiary to: śr. zewnętrzna – 1,7 cm, śr. wewnętrzna – 1,1 cm, śr. drutu – 0,3 cm, waga – 2,85 g.

Kabłączek ten należy do typu III wg K. Musianowicz, który na zachodzie Ukrainy datować należy na XI-XII w. (por. Zarubij 2009, 75, 88-100).

Kabłączek skroniowy (**ryc. 28:9, 56:9**) [badania w 1882 r.?] został zrobiony z grubego srebrnego (posrebrzonego?) drutu. Jeden jego koniec sklepano w blaszkę, którą esowato wygięto i ozdobiono dwoma żłobkami, drugi zaś ścięto prosto i nieco opracowano. Ma barwę ciemnosrebrzystą. Zachował się w bardzo dobrym stanie. Jego wymiary to: śr. zewnętrzna – 1,8 cm, śr. wewnętrzna – 1,1 cm, śr. drutu – 0,33 cm, waga – 3,45 g.

Opisany kabłączek zalicza się do typu IIIc wg K. Musianowicz, który datowany jest na XI-XII w. (Musianowicz 1949, 204-205).

Kabłączek skroniowy (**ryc. 28:10, 56:10**) [badania w 1882 r.?] zrobiono z drutu srebrnego (Cu + <0,055 Sn, 0,73% Pb, 0,025% Zn, 54,3% Ag). Końce zachodzą na siebie na 1,05 cm, są obrobione. Zachował się w bardzo dobrym stanie. Jego wymiary to: śr. – 2,0 cm, śr. drutu – 0,25 cm, waga – 2,7 g.

Kabłączek skroniowy (**ryc. 28:11, 56:11**) [badania w 1882 r.?] zrobiono z drutu brązowego. Końce zachodzą na siebie na 0,4 cm, są niestarannie obrobione. Zachował się w bardzo dobrym stanie. Ma wymiary: śr. – 2,4 cm, śr. drutu – 0,3 cm, waga – 5,2 g.

Obie ozdoby skroni kobiecej zaliczają się do typu IV (kabłączki o półtora obrotu drutu) wg K. Musianowicz, która określa ich chronologię na koniec X-XIII w., zauważając, że najpewniej datowane okazy pochodzą z XI-XII w. (Musianowicz 1949, 207). Podobne kabłączki z jednego z cmentarzysk w Bereścianach V. Gupalo (2006, 83, fot. 21:2, 3) uważa za XII-wieczne. Tak też datuje się egzemplarze z cmentarzyska w Walawie (Zarubij 2009, 79-80). Być może z XIII w. pochodzą okazy z kilku grobów w Gródku nad Bugiem (Kuśnierz 2011, 259-260, 262-263, ryc. 12, 13).

Pierścionek (**ryc. 28:12, 56:12**) [badania w 1882 r.?] odlano z brązu. Jest zamknięty, niby-pleciony. Zachował się w dobrym stanie. Jego wymiary to: śr. – 2,6 cm; waga – 2,2 g.

Tę naśladującą pierścionki plecione ozdobę bardzo rozpowszechnionego typu datować można na XII – 1. połowę XIII w. (por. Sedova 1997, 76-77).

Pierścionek **(ryc. 28:13, 56:13**) [badania w 1882 r.] wykonano z blaszki brązowej. Jest otwarty, niezdobiony, a taśma zwęża się ku prosto ściętym

Tab. VII. Wykaz gwoździ-haków żelaznych (elementy konstrukcji komory w jednej z wielkich mogił?) z Podhorzec-Pleśniska (lp. odpowiada numerowi na **ryc. 34, 35**)

lp.	długość w cm	wymiary główki w cm	średnica ostrza pracującego (trzpienia) pośrodku długości w cm	waga w g	uwagi
1	26,4	2,2x2,0	1,0	124,6	
2	18,5	1,65x1,5	0,8	46,2	znaczny ubytek główki
3	17,1	1,45x1,75	0,9	48,9	znaczny ubytek główki
4	18,4	2,05x1,0	0,9	74,8	znaczny ubytek główki
5	16,9	2,1x1,9	0,9	45,5	
6	23,4	2,4x2,1	1,1	119,5	

końcom. Zachował się w bardzo dobrym stanie (patyna). Ma wymiary: śr. – 2,2 cm, szer. taśmy – 0,7 cm, grub. taśmy – 0,1 cm, waga – 2,32 g.

Chronologię tej skromnej ozdoby określić można na XI-XIII w. Podobny znany jest z grobu 141 z XIII(?)-XIV-wiecznego cmentarzyska w Gródku nad Bugiem (Kuśnierz 2011, 260-261, 263, ryc. 12).

Pierścionek (**ryc. 28:14, 56:14**) został wykonany z taśmy brązowej. Zachował się częściowo, w trzech fragmentach pokrytych patyną. Jego wymiary to: szer. blaszek – 0,7 i 0,95 cm, grub. blaszek – 0,1 cm, waga (zachowana) – 1,8 g.

Jest to ozdoba mało charakterystyczna, którą datować można na XI-XIII w.

Pierścionek (**ryc. 28:15, 56:15**) [badania w 1882 r.?] wykonano z drutu ciągnionego ze srebra. Jego końce zachodzą na siebie na 2,1 cm (półtorazwojowy), są obrobione (jeden ucięty niemal prosto, drugi ostry). Zachował się w bardzo dobrym stanie. Jego wymiary to: śr. – 2,5 cm, śr. drutu – 0,2 cm, waga – 2,6 g. Być może znaleziono go na jednej z zachowanych kości palców ludzkich (*Homo sapiens*) (**ryc. 56:16**).

Pierścionek (**ryc. 28:16, 56:17**) [badania w 1882 r.?] został zrobiony z drutu srebrnego. Jego końce zachodziły na siebie. Jeden, ucięty niemal prosto jest opracowany, drugi odłamany. Zachował się w trzech fragmentach (części brakuje). Ma wymiary: śr. (rekonstruowana) – 2,1 cm, śr. drutu – 0,2 cm, waga (zachowana) – 0,9 g. Możliwe, że znaleziono go na jednej z zachowanych kości palców ludzkich (*Homo sapiens*) (**ryc. 56:18**).

Oba pierścionki są bardzo proste w formie, a wyróżniają się jedynie szlachetnością materiału. Bardzo podobny, ale – co zaskakujące – złoty znany jest ze stołecznego Dźwinogrodu, a datowany na 1. połowę XIII w. (Zarubìj 2009, 13, 57-58, fot.). Wydaje się, że nie ma podstaw do tak wąskiego datowania żadnego z egzemplarzy. Pochodzą zapewne z XI-XIII w.

Pierścionek (**ryc. 28:17, 56:19**) [badania w 1882 r.?] zrobiono z drutu miedzianego (Cu + <0,05% Sn, 2,0% Pb, 0,54% Zn, 0,053% Ag). Jest otwarty, z nieopracowanymi końcami. Zachował się w dobrym stanie (ubytek po pobraniu próbki). Ma wymiary: śr. – 2,4 cm, śr. drutu – 0,3 cm, waga – 3,4 g.

Jest to ozdoba niecharakterystyczna, zapewne z XI – połowy XIII w.

W kurhanach znalazł T. Ziemięcki także gwoździe żelazne, które przedstawione są w **tab. VIII** w układzie typologicznym (typy wg B. Gierlacha) z podziałem na obiekty. Przedmioty te datować można na XI-XIII w.

Zarówno z warstwy kulturowej grodziska, jak i z wypełnisk grobów [wielka mogiła bliźniacza nr 1; jedna z mogił w rogu lasu (Ziemięcki 1883, 50)] pochodzić mogą cztery wyroby krzemienne (wiertnik z krzemienia nieokreślonego, trzy pozostałe zapewne z wołyńskiego)[56]:

Wiertnik (**ryc. 38:1**) został wykonany na odłupku częściowo korowym, który odbito miękkim tłukiem. Ma drobny retusz na jednej krawędzi oraz przy wierzchołku na stronach górnej i dolnej. Jego wymiary to: dł. – 6,5 cm, szer. – 3,6 cm, grub. – 1,5 cm.

Fragment wióra (**ryc. 38:2**) [może z badań w 1882 r.] pochodzi z początkowej fazy eksploatacji rdzenia jednopiętowego, częściowo korowego, retuszowanego na obu krawędziach retuszem zwartym wieloseryjnym, na jednej stronie drobnym przykrawędnym, na drugiej półstromym zachodzącym na powierzchnię korową, z wtórnym retuszem na złamaniu. Ma wymiary: dł. – 3,55 cm, szer. – 3,4 cm, grub. – 0,9 cm.

Drapacz (**ryc. 38:3**) został wykonany na zatępcu jednostronnym ze zwartym wieloseryjnym retuszem obu boków. Uznać go można za klasyczny krzesak o nieokreślonej chronologii. Ma wymiary: dł. – 5,1 cm, szer. – 1,85 cm, grub. – 1,1 cm.

Forma zaczątkowa rdzenia (**ryc. 38:4**) z fragmentem kory i ze stłuczonymi krawędziami. Przedmiot ten jest rodzajem tłuczka lub może krzemieniem do krzesiwa. Jego wymiary to: dł. – 5,25 cm, szer. – 4,6 cm, grub. – 2,7 cm.

W wypełniskach grobów lub w warstwie kulturowej grodziska znalazł T. Ziemięcki także inne przedmioty:

Kabłączek skroniowy (**ryc. 28:18, 56:20**) ulano z brązu. Pierwotnie był siedmiopromienny i miał barwę złocistą. Zachował się fragmentarycznie (brak czterech promieni i większej części kabłąka). Ma barwę zieloną (patyna). Jego wymiary to: szer. (zachowana) – 2,45 cm, wys. (zachowana) – 3,2 cm, grub. < 0,1 cm (grub. "łezki" na dużym promieniu – 0,2 cm), waga (zachowana) – 1,5 g.

Kabłączek ten zalicza się do datowanego na X-XIII w. typu VII (siedmiopromienne i siedmiołopatkowe) wg K. Musianowicz (1949, 213). Według typologii Evgenija A. Šinakova należy do wariantu 22 typu I (И) grupy III oddziału pierwszego. Badacz ten (Šinakov 1980, 121, 124) datuje typ I na koniec X – początek XII w., a chronologię wariantów 21 i 22 zawęża do końca X – początku XI w.[57] Pisze, że ponad

[56] Autor uprzejmie dziękuje Agnieszce Dziedzic i Jerzemu Liberze za opinie na temat zabytków.

[57] Tak precyzyjne datowanie obu wariantów nie ma – jak się wydaje – dostatecznych podstaw (por. datowniki wymienione przez E. A. Šinakova [1980, 121]).

Tab. VIII. Wykaz gwoździ żelaznych z mogił w Podhorcach-Pleśnisku (lp. odpowiada numerowi na **ryc. 36, 37**)

lp.	typ	długość w cm	wymiary główki w cm	wymiary ostrza pracującego (trzpienia) pośrodku długości w cm	waga w g	uwagi
						kurhan
1	A	7,6	0,6x0,5	0,5x0,45	7,8	
2	A	8,0	0,7x0,6	0,45x0,4	9,1	
3	A	7,5	0,8x0,6	0,45x0,45	9,3	lekko wygięty
4	A	7,5	0,75x0,65	0,5x0,4	11,3	lekko wygięty
5	A	7,85	0,7x0,6	0,4x0,4	7,8	
6	A	5,0	0,8x0,6	0,4x0,35	5,5	
7	A(?)	7,85	0,85x0,4	0,45x0,35	6,0	lekko wygięty
8	B(?)	6,95	0,75x0,3	0,4x0,4	6,5	
9	B	7,2	1,05x1,0	0,4x0,4	8,2	ubytek główki
10	B	8,0	1,6x1,1	0,6x0,45	13,3	
						kolejny kurhan
11	A	5,55	0,9x0,6	0,35x0,35	5,4	tępo zakończony, lekko wygięty
12	A	5,7	0,85x0,7	0,4x0,35	6,7	tępo zakończony
13	A	6,1	0,9x0,7	0,45x0,35	7,3	tępo zakończony
						kolejny kurhan
14	A	4,6	0,6x0,45	0,45x0,3	4,0	
15	A	7,5	0,9x0,7	0,5x0,4	10,8	
16	A	7,5	1,0x0,85	0,35x0,35	9,0	
17	A	7,6	0,9x0,7	0,4x0,4	7,6	
						kolejny kurhan
18	A	7,4	1,0x0,6	0,4x0,4	7,0	
						kolejny kurhan
19	B	5,9	1,25x1,0	0,3x0,3	4,8	
						kolejny kurhan (zabytki przed konserwacją)
20	A	7,9	1,0x1,0	0,8x0,6	14,2	
21	A	6,45	1,1x0,9	0,9x0,6	13,3	
22	A	4,45	0,9x0,85	0,75x0,6	7,4	
23	A	5,9	0,9x0,9	0,7x0,6	8,1	lekko wygięty
24	A	5,5	1,1x1,0	0,7x0,6	8,4	
25	A	7,1	1,1x1,0	0,7x0,6	9,1	
26	A	6,0	1,1x0,9	0,9x0,75	7,0	
27	A(?)	4,6	1,1x0,9	0,6x0,5	5,9	
28	B	6,1	1,6x1,3	0,4x0,35	7,7	
						oraz fragmenty gwoździ i innych przedmiotów z tego kurhanu (**ryc. 37:29**)

230 z 250 kabłączków grupy III znaleziono na 54 stanowiskach Posoża, natomiast mniej niż 20 na 10 stanowiskach oddalonych od siebie o setki kilometrów. Do tego niewielkiego zbioru dołączyć trzeba egzemplarz z Podhorzec. Zauważyć trzeba, iż obszar nad Sożem należał do plemienia Radymiczów, dlatego kabłączki takie nazywa się „radymickimi" (Levaševa 1967b, 25).

Sprzączka do pasa (**ryc. 28:19, 56:21**) została odlana z brązu. Ma kształt lirowaty. Zachowała się w bardzo dobrym stanie wyjąwszy brakujący kolec i zmianę barwy ze złocistej na zieloną (patyna). Ma wymiary: dł. – 2,8 cm, szer. – 2,35 cm, wys. – 0,2 cm, szer. w miejscu mocowania rzemienia – 2,1 cm, śr. zwężenia osi wewnętrznej (do osadzenia kolca) – 0,2 cm, waga (zachowana) – 3,3 g.

Podobne elementy pasa są dość zróżnicowane pod względem formy i liczne. Chronologię tego egzemplarza określić można jedynie ramowo na koniec X – XII w. (por. wyżej).

Zapinka (**ryc. 28:20, 56:22**) została wykuta z żelaza. Ma formę podkowiastą. Jest otwarta, kolista, z wolutami na końcach i łukowato wygiętym kolcem. Zachowała się w średnim stanie (znaczne ubytki na końcu kolca i jednej wolucie, niewielkie ubytki powierzchniowe). Jej wymiary to: śr. – 4,0 cm, przekrój pręta – 0,4x0,4 cm, wys. ślimacznic – 0,8 cm, dł. kolca – 4,1 cm, największy przekrój kolca – 0,3x0,25 cm (na ramie – 0,4x0,15 cm), waga – 11,0 g.

Z Pleśniska pochodzą jeszcze co najmniej trzy zapinki podkowiaste, zapewne z warstwy kulturowej grodziska z IX(?) – 1. połowy XIII w. (Kučera 1962a, 36, 41, ryc. 14:12). Pięć znanych jest z datowanego na X-XI w. grodziska w Listwinie (Čajka 2009, 71, 86, 198-199, ryc. 62:1, 63:1-3). Kolejne znaleziono na X-XI/XII-wiecznej, z czasem umocnionej osadzie w Sądowej Wiszni (Ratič 1962, 111-113, 119, tabl. III:15, 16, 19). Kilka na grodzisku z X/XI – końca XI w. w Horodyszczu, w tym jedną w chacie nr 31 z 1. połowy XI w. na (Kučinko 1996, 38-39, 72, 159, 164, ryc. 29:6, 62:10). Pięć dalszych w warstwach z 2. połowy X – 1. połowy XI w. w Dorohobużu (Prišepa, Nikol´čenko 1996, 76). Na północnej Rusi datuje się okazy o ramie czworobocznej w przekroju na X – początek XI w. (Mal´m 1967, 152, 156), podobnie jak stosunkowo najpewniej datowane przedmioty tego typu, które znalezione zostały w warstwach z X – początku XI w. w Nowogrodzie (Kolčin 1959, 106). Również w Polsce większość okazów pochodzi z X-XI w. (Jończyk 2013, 45). Wydaje się, że przedstawiany zabytek podhorecki także jest z tego czasu.

Prawdopodobnie na grodzisku znalezione zostały jeszcze dwa elementy wiader:

Kabłąk wiadra (**ryc. 36:20, 21**) wykonano z żelaznego, nieregularnego (czworoboczny lub niemal kolisty) w przekroju pręta. Zachował się w ok. ⅔, w dwu fragmentach. Ma wymiary: rozpiętość (rekonstruowana, zachowana) – 19,9 cm, przekrój poprzeczny / śr. pręta – 0,7x0,6 cm, waga (zachowana) – 45,5 g.

Różni się od kabłąków z wielkich mogił brakiem ozdobnych zakończeń. Podobne znajdowane są licznie na wczesnośredniowiecznych stanowiskach osadowych, w tym obronnych, jak grodzisko w Listwinie Listvin (Čajka 2009, 169, ryc. 33:3-6) lub dawna Łęczyca (Stasiak, Grygiel 2014, 214, 249, ryc. 133:1, 2, 4, 5). Podobne niecharakterystyczne kabłąki mają bardzo szeroką chronologię. Okaz podhorecki pochodzi zapewne z XI-XIII w.

Zaczep (**ryc. 36:22, 23**) został wykonany z żelaznego pręta niemal kolistego w przekroju, który wygięto, formując uszko na kabłąk, a jego końce rozkuto w trójkątne(?) płytki do mocowania na klepkach. Jest skorodowany, a płytki dotrwały tylko częściowo. Jego wymiary to: wys. (zachowana) – 5,3 cm, śr. pręta – 0,5 cm, szer. zewnętrzna uszka – 1,75 cm, waga (zachowana) – 11,9 g.

Zaczep ten datować można na XI-XIII w.

Poza przedstawionymi powyżej zabytkami w muzealnym zbiorze podhoreckim znajdują się jeszcze fragmenty nieokreślonych przedmiotów żelaznych (**ryc. 39:1**), w tym może szydła (**ryc. 39:2-4**), niewielka liczba niecharakterystycznych małych ułamków naczyń, spieki i żużel (**ryc. 39:5**) [być może z wielkiej mogiły w rogu przy zewnętrznym wale, na polu bazyliańskim (Ziemięcki 1884, 98)], bryłki lessu z przywartymi fragmentami obręczy wiader i rdzą z wypełnisk jam grobowych (**ryc. 39:6**) oraz drobne kawałki kory (**ryc. 39:7**), może pozostałość konstrukcji grobowych.

4.5. ZAKOŃCZENIE

Ruchome zabytki archeologiczne z badań T. Ziemięckiego w Podhorcach wyraźnie dzielą się na dwie grupy. Do pierwszej zaliczają się znaleziska z grodziska – głównie rozmaity, lecz typowy materiał staroruski (XI – połowa XIII w.) z prowincjonalnego ośrodka wczesnomiejskiego czy też protomiasta[58], jakim było Pleśnisko pełniące niegdyś poza mieszkalnymi i obronnymi, także funkcje

[58] Autor daleki jest od poglądu, iż miastami można nazywać tylko skupiska ludzkie, które mają formalnoprawne potwierdzenie takiego statusu. Interesujące rozważania o początkach miast – polskich, ale uwagi odnieść można też do terenów zachodnioruskich – przedstawił Przemysław Urbańczyk (2008, 107-135). Także Andrzej Buko (2015, 21-25) ośrodki grodowo-miejskie z XII – połowy XIII w. określa jako protomiasta.

administracyjno-cerkiewno-kupiecko-rzemieślnicze[59]. Nieliczne przedmioty są – być może – starsze i pochodzą z grodu doby plemiennej. W drugiej mieszczą się znaleziska z płaskich(?) i kurhanowych grobów staroruskich z XI-XIII w. oraz z elitarnych kurhanowych grobów drużynniczych z X/XI w. Ze względu na wagę tych ostatnich dla identyfikacji i rekonstrukcji procesów kulturowych – początki państwowości i Cerkwi – na zachodzie współczesnej Ukrainy około przełomu I i II tysiąclecia n.e. poniżej przedstawiona jest ich rozszerzona interpretacja.

Ustalona wyżej chronologia wielkich mogił pozwala na objaśnienie ich jako grobów zmarłych członków elity Rusi (Kijowskiej) i przedstawicieli Włodzimierza Wielkiego (ok. 958-*980*-1015 r.) na zachodzie kształtującego się państwa, w strategicznie korzystnym miejscu u źródeł Bugu, Styru i Seretu (dorzecza Wisły, Prypeci i Dniestru)[60]. Sprawowali oni kontrolę nad obszarem niedawno (w 981 r.?) wcielonym do monarchii kijowskiej. Nie można wykluczyć, iż właśnie w Podhorcach widoczny jest proces zmian zachodzących w końcu X w. w państwie ruskim, tj. ekspansji jeszcze w czasach, gdy Włodzimierz był poganinem, a następnie chrztu księcia i elit, ponieważ dewocjonalia chrześcijańskie (niewątpliwa demonstracja wiary w Jezusa Chrystusa) znaleziono tylko w dwu z kilku dużych kurhanów. Te niewielkie przedmioty osobistej pobożności są kulturowo istotniejsze od interesującego fenomenu obola zmarłych (por. niżej), czy też reprezentacyjnej formy grobu (komora pod nasypem?; por. niżej).

Pośrednio z grodziskiem w Podhorcach łączyć można zapisane przez kijowskiego latopisarza na początku XII w. (por. Powieść... 1999, XI-XIII) słowa:

Roku 6489 [981]. Poszedł Włodzimierz ku Lachom i zajął grody ich: Przemyśl, Czerwień i inne grody, które są i do dziś dnia pod Rusią (Powieść... 1999, 65)[61]. Można przypuszczać, że jednym z tych innych grodów – jeszcze przedpaństwowych[62] – było Pleśnisko (por. **ryc. 40**). Słowo *Lachy* jest ruską wersją nazwy *Lędzianie*, które to słowiańskie plemię żyło niegdyś na znacznym obszarze po obu stronach współczesnej granicy polsko-ukraińskiej. Użyczyło ono miana Polakom, których Rusini nazywali właśnie *Lachami*, Litwini słowem *Lenkas*, Węgrzy *Lengyen* (później *Lengyel*), Wołosi zaś *Leah* (Parczewski 2007; por. też Parczewski 1991, 55-66). Lędziańskie[63] Pleśnisko spodobać się musiało zdobywcy – być może ze względu na wspomniane strategiczne położenie – ponieważ gród po przebudowie funkcjonował także w państwie Rurykowiczów[64].

Osadzeni w Pleśnisku drużynnicy[65] należeli do grupy obdarzonej przez Włodzimierza Światosławowicza zaufaniem, a wybranej zapewne spośród Waregów[66], którzy przyczynili się do zdobycia przez niego władzy na Rusi:

Roku 6488 [980]. I wybrał z nich mężów dobrych, roztropnych i chrobrych, i rozdał im grody; pozostali zaś poszli do Carogrodu, do Greków. I posłał przed nimi posłów, mówiąc tak cesarzowi: „Oto idą do ciebie Waregowie. Nie wpuszczaj ich do grodu, albowiem narobią ci zła, jako i tu, lecz rozrzuć ich po różnych miejscach, a tam nie puszczaj ani jednego” (Powieść... 1999, 63)[67].

Słowa latopisu pokazują w interesującym świetle stosunek Włodzimierza do skandynawskich najemników, których znaczenie jest często – zwłaszcza w literaturze popularnej – przeceniane. Książę potraktował ich nader instrumentalnie, nie wynagradzając, wysyłając do Bizancjum i ostrzegając przed nimi cesarza Bazylego II, a nawet udzielając mu rady co do sposobu postępowania z nimi.

Stosunek władcy do swoich wiernych drużynników latopisarz przedstawił też słowami:

Roku 6504 [996]. „Srebrem i złotem nie znajdę drużyny, a drużyną znajdę srebro i złoto, jako dziad mój i ojciec mój znaleźli drużyną złoto i srebro”. Bowiem Włodzimierz kochał drużynę, z nią naradzał się o urządzeniu kraju i o wojnach, i o prawach krajowych. I żył z kniaziami sąsiednimi w pokoju – z Bolesławem

---

[59] Por. rozdział 3.

[60] Trudno zakreślić granice czasowe funkcjonowania hipotetycznego ośrodka administracji książęcej w Pleśnisku, jednak przypuszczać można, iż powstał on w latach 80. X i trwał w początkach XI w.

[61] Por. Ipat´evskaâ... 1962, 69.

[62] Inaczej na to zagadnienie zapatruje A. Ûsupovič/Jusupović (2015, 69; 2017, 57, 85; tam literatura), który uważa, iż Włodzimierz zaatakował ziemie będące we władaniu Piastów.

[63] Odmienny pogląd na tę sprawę ma M. A. Filipčuk (2010, 351) uznający Pleśnisko za gród plemienia Chorwatów.

[64] Według M. A. Filipčuka (2010, 351-352) ogromny plemienny gród (typu *polis*) został przez księcia Włodzimierza spalony (całkowicie zniszczony) w końcu X w., a na początku XI w. w jego górnej części, na *plateau*, zbudowano trójdzielny gród ruski.

[65] *Nomen omen* zmarłych pochowanych w wielkich mogiłach w Podhorcach uznać trzeba za nosicieli tzw. kultury drużynnej w jej młodszym etapie (por. Fetisov 2012, 409-411), którą da się zaobserwować we wczesnym średniowieczu w znaczniej części Europy, a szczególnie widoczna jest na Rusi. Charakteryzowała się ona obecnością w otoczeniu władców najemnych wojowników różnoplemiennego (głównie skandynawskiego) pochodzenia z multikulturowym wyposażeniem.

[66] Dariusz Błaszczyk (2016, 43; tam literatura) uznaje, iż grobów komorowych (por. niżej) na ziemiach polskich nie można uznać za wyznacznik skandynawskości i wiązać ich tylko ze Skandynawami. Przyjmuje, że chowani w nich byli przedstawiciele elit złożonych ze Słowian, Skandynawów oraz może innych grup etnicznych. Zdaniem autora podobnie było na Rusi, ale skandynawskie pochodzenie mężczyzn z grobów w Pleśnisku jest bardzo prawdopodobne.

[67] Por. Ipat´evskaâ... 1962, 66-67.

lackim i ze Stefanem węgierskim, i z Oldrzychem czeskim[68]*. I był mir między nimi i przyjaźń* (Powieść... 1999, 99-100)[69].

I rzeczywiście ludziom księcia osadzonym w Pleśnisku wiodło się nadzwyczaj dobrze. Wyposażenie wielkich mogił świadczy, iż mieli dostęp do wytworów książęcych złotników, kontakty – zapewne przez kupców – z Niemcami i z Azją(?), a także – może bezpośrednie – z plemionami bałtyjskimi, Węgrami oraz Bułgarią lub Bizancjum. Warta podkreślenia jest obecność w trzech grobach aż ośmiu drobnych przedmiotów ze złota, w tym trzech pierścieni i bransolety. Jest to nietypowe dla terytorium dawnej Rusi (por. Eniosova 2007), gdzie złota – w odróżnieniu od srebra, powszedniego metalu epoki wikingów – było niewiele, a służyło ono głównie celom reprezentacyjnym i sakralnym (Eniosova 2007, 315). Elżbieta Dąbrowska, pisząc o wczesnośredniowiecznych grobach piastowskich z terenu Polski (2008, 149-150; tam literatura), wymienia trzy złote pierścienie mające – podobnie jak okazy podhoreckie – formę obrączek. Pierwszy, pochodzący z grobu w zniszczonym ok. połowy XI w. kościele na Ostrowie Lednickim, należał zapewne do członka rodziny książęcej, ewentualnie do dostojnika kościelnego lub świeckiego. Drugi znaleziono w datowanym na połowę XI – połowę XIII w. grobie nieznanego mężczyzny, może księcia, w aneksie przy rotundzie NMP na Wawelu w Krakowie. Trzeci, odkryty w grobie z początku lub 1. połowy XII w. usytuowanym przy lub w niezachowanym kościele na cmentarzysku w Czersku, łączy się – choć hipoteza ta jest trudna do udowodnienia – z komesem Magnusem, synem angielskiego króla Harolda II pokonanego przez Wilhelma Zdobywcę. Nie wyklucza ona, iż posiadanie takiego przedmiotu wiązało się z pełnieniem określonej funkcji (piastowaniem stanowiska) w państwie, co potwierdzają wzmianki z literatury średniowiecznej. Zapewne podobnie było na ówczesnej Rusi.

W ustach zmarłych pochowanych w wielkich mogiłach znajdowały się wspomniane już drobne złote przedmioty (blaszki i drucik). Interpretować je trzeba jako „obole zmarłych". Zwyczaj wyposażania nieboszczyków w monetę(-y) lub inny rodzaj pieniądza był lub jest kultywowany w różnych częściach Europy, Azji i północnej Afryki od starożytności po czasy współczesne. Jego celem było dostarczenie zmarłym opłaty za przewóz w zaświaty („obol Charona") lub gotówki na pośmiertne zakupy (eliminacja darów grobowych), bądź też zabezpieczenie się (przez przekupienie) przed powrotem nieboszczyka do świata żywych. Tematowi obola zmarłych we wczesnym średniowieczu poświęcona jest obszerna literatura (m.in.: Gräslund 1967; Kolníková 1967; Potin 1971; Ravdina 1988; Suchodolski 1998), jednakże do niedawna nie było w niej informacji o znaleziskach podobnych do podhoreckich. Ostatnio złotą blaszkę odkryto w czaszce w grobie D171 na cmentarzysku w Bodzi (Czech-Błońska, Krajczewski 2017, 216; Sobkowiak-Tabaka 2017, 71; Suchodolski 2017, 285-286, 303, ryc. 3.12.6). Oleksandr P. Mocâ (1990, 106) – monografista sepulkraliów południoworuskich IX-XIII w. – doszukuje się w omawianych pochówkach wpływu tradycji wielkomorawskiej, ponieważ właśnie tam odnotowano w grobach złote obole zmarłych – blaszki w Nechvalínie koło Kyjova oraz bizantyjski solid cesarza Michała III w Mikulčicach (Poulík 1975, 86-87, tabl. 6, 51; 1985, 38). Bardziej uzasadnione wydaje się interpretowanie złotych blaszek i drucika z Podhorzec oraz znalezisk z Wielkich Moraw jako lokalnych, niepowiązanych ze sobą wariantów omawianego zwyczaju. Wkładane zwykle do grobów monety lub ułamki monet srebrnych zastąpiono drobnymi przedmiotami ze złota, które uznać trzeba za namiastki bizantyjskiego złotego pieniądza będącego w obiegu zarówno na południe od Karpat, jak i na Rusi południowej (por. Salamon 1987, 253, 255). Zauważyć można, że zwyczaj obola zmarłych wystąpił zarówno u Słowian, jak i Węgrów oraz Skandynawów w okresie ich chrystianizacji ok. I/II tysiąclecia n.e., chociaż nie był związany z wymogami nowej religii.

Ważniejsze od fenomenu podhoreckich oboli zmarłych są dewocjonalia będące niewątpliwie demonstracją wiary w Jezusa Chrystusa. O ile zmarły z wielkiej mogiły na gruntach włościańskich był poganinem, a przynajmniej nic nie świadczy o jego chrystianizmie, o tyle zmarli pochowani w wielkich mogiłach bliźniaczych byli zapewne chrześcijanami[70], którzy swą wiarę okazywali, nosząc krzyże. Przypuszczać można, że nową wiarę przyjęli razem z księciem Włodzimierzem, a wydarzenie to latopis przedstawia w formie toposu:

Roku 6496 [988]. [...] rozchorował się Włodzimierz na oczy i nie widział nic, i trapił się wielce nie wiedząc, co uczynić. [...] I kazał się ochrzcić. Biskup zaś korsuński z popami cesarzówny, pouczywszy, ochrzcił

[68] Jest to jeden z wielu anachronizmów (por. Ûsupovič 2015, 55, 69) w „Powieści minionych lat", Stefan węgierski panował bowiem od 997, a Oldrzych czeski od 1012 r.

[69] Por. Ipat´evskaâ... 1962, 111.

[70] Mogiły bliźniacze są znakomitym przykładem współwystępowania i przenikania się dwu tradycji – starej pogańskiej i nowej chrześcijańskiej. Stara przejawia się zwłaszcza w bogatym wyposażeniu zmarłych, które świadczy o jeszcze pogańskiej mentalności. Nowa manifestuje się obecnością w grobach dewocjonaliów chrześcijańskich. Za obyczaj chrześcijański uznać można także obrządek szkieletowy ze skierowaniem głów nieboszczyków ku zachodowi, zaznaczyć jednak trzeba, że występował on na wschodzie Słowiańszczyzny również w pochówkach niechrześcijańskich. Pogańską praktyką było sypanie kopców nad zwłokami, lecz – w przeciwieństwie do Kościoła rzymskiego – Cerkiew godziła się z jego istnieniem przez co najmniej dwa stulecia od oficjalnego chrztu Rusi.

Włodzimierza. Gdy położył rękę nań, ten natychmiast przejrzał. Widząc zaś Włodzimierz tak nagłe uzdrowienie, pochwalił Boga, mówiąc: „Dopiero poznałem Boga prawdziwego". Gdy zaś zobaczyła to drużyna jego, wielu ochrzciło się. (Powieść... 1999, 88)[71].

Wychodząc z założenia, że bóg władcy powinien być bogiem całej wspólnoty, książę ten musiał pozbawić swych poddanych możliwości wyboru wyznania – ważnego elementu życia społecznego. Chrystianizator mógł spodziewać się oporu części społeczeństwa, jednak monoteistyczne chrześcijaństwo w wersji bizantyjskiej, które wprowadził, nadawało się znakomicie na sprzymierzeńca budowniczego państwa[72]. Jako pierwsza nową religię zaakceptować musiała – a zapewne chciała – książęca drużyna. To rzeczywiście nastąpiło – czego przykładem zmarli z wielkich mogił bliźniaczych – choć zmiany światopoglądowe i przyswajanie eschatologii chrześcijańskiej zachodziły powoli. Ważne, że chrześcijanina tworzył nieodwracalnie sam obrzęd chrztu, którego pamiątkami są – jak już zaznaczono – krzyże z obu grobów. Są one też najstarszym niebudzącym zasadniczych wątpliwości chronologiczno-interpretacyjnych świadectwem obecności chrześcijan na zachodzie współczesnej Ukrainy. Dzięki przybyłym znad Dniepru przedstawicielom władzy kijowskiego księcia działalność misyjną mógł rozwijać Kościół wschodni[73]. Związek pochowanych w mogiłach bliźniaczych z kultem państwowym nie wyklucza ich indywidualnego zaangażowania, które widoczne jest – choć może to tylko ostentacja – zwłaszcza w wielkiej mogile bliźniaczej nr 2. Zmarli nie będąc duchownymi, byli jednak nosicielami nowej oficjalnej religii wśród słowiańskiej ludności, której nawracanie dopiero się rozpoczynało. Wydaje się zatem, że ich obecność w Pleśnisku uznać można za początek Cerkwi[74] – jeszcze przed wielką schizmą – w zachodniej części niegdysiejszej Rusi (Kijowskiej).

W dwu wielkich mogiłach T. Ziemięcki odkrył pochówki podwójne, zapewne małżeńskie. Nie wiadomo – niestety – co było przyczyną wspólnego pogrzebania kobiet i mężczyzn. Z pewnością nie mamy w wypadku grobów podhoreckich do czynienia z celowym uśmiercaniem kobiety, które znane jest ze sporządzonego przez Ahmada ibn Fadlana opisu pogrzebu ruskiego wodza (Skandynawa, a nie Słowianina) zmarłego w 921 lub 922 r. nad Wołgą (por. Duczko 2006, 116-129). Status społeczny obu kobiet był niewątpliwie wysoki, ale o ich przynależności etnicznej nie można powiedzieć nic pewnego. O ile mężowie przybyli prawdopodobnie przez Podnieprze ze Skandynawii lub przynajmniej mieli wareskie korzenie, o tyle nic nie świadczy o nordyckim pochodzeniu żon. Przypuszczać można, że były członkiniami miejscowej elity plemiennej lub Słowiankami znad Dniepru, a nie można wykluczyć madziarskiego pochodzenia – choć to mało prawdopodobne – zmarłej z wielkiej mogiły na gruntach włościańskich. Około stu lat po śmierci obu kobiet latopisarz odnosząc się do czasu, w którym żyły, pisze:

Roku 6488 [980]. [...] o dobrych niewiastach rzekł [Salomon]: „Cenniejsza jest od drogiego kamienia. Raduje się nią mąż jej, sprawia bowiem mężowi swojemu błogim całe życie. [...]Usta zaś swoje otwiera roztropnie, w czas mówi językiem swoim. W siłę i wdzięk przyoblekła się. Szczodrości zaś jej podniosły domowników jej i wzbogaciły; i mąż jej pochwala ją. Niewiasta bowiem roztropna błogosławioną jest, niech więc chwali bojaźń Pańską. Dajcie jej z owocu ust jej, niech chwalą we wrotach męża jej". (Powieść... 1999, 64-65)[75].

Ostatnim z zagadnień jest niewątpliwie reprezentacyjna forma rozproszonych grobów podhoreckiej nekropoli drużynnej. Wielkie mogiły podhoreckie[76] zaliczają się najpewniej do tzw. grobów komorowych[77], jednak brakuje dostatecznych

[71] Por. Ipat´evskaâ... 1962, 96-97.

[72] Roli takiej nie mogła odegrać religia pogańska, czego dowodem jest próba wprowadzenia henoteizmu, która nie powiodła się (por.: Powieść... 1999, XXIX, 63-64, 92-93; Gieysztor 2006, 92-96).

[73] Nie ma wątpliwości, że chrystianizacja Rusi była jego najważniejszym osiągnięciem.

[74] Organizacja Cerkwi na zachodzie Rusi była w wysokim stopniu zależna od sytuacji politycznej i nie ma tu miejsca na jej szczegółowe omawianie. Nadmienić jednak można, że diecezję w Haliczu erygowano ok. połowy XII w., a jej biskupi wzmiankowani są pod ok. 1153 r. – Aleksy (niepewny); 1156 (ingres) i 1165 r. – Kosma oraz pod 1235 i 1241 r. – Artemiusz. Wspominani są też biskupi przemyscy – Antoni, którego z arcybiskupstwa nowogrodzkiego przeniesiono w 1220 r., powrócił zaś do Nowogrodu w 1225/1226 r., oraz nieznanego imienia władyka przemyski pod r. 1241 (Osadczy 2001, 297-300). Wcześniejszą metrykę ma stolica biskupia we Włodzimierzu Wołyńskim, lecz jej fundatorem nie był raczej Włodzimierz Wielki (niewiarygodna jest wzmianka w późnym „Latopisie Nikona" o biskupie Szczepanie/Stefanie), a powstała ok. 1078-1088 lub ok. 1090 r. (Vlasto 2004, 311, 448). Oczywiście działali duchowni niższej rangi, jak ok. XI/XII w. przemyski pop Wasyl, powiernik i przypuszczalnie spowiednik księcia Wasylka Rościsławowicza (Powieść... 1999, L-LI, 202).

[75] Por. Ipat´evskaâ... 1962, 68-69.

[76] Poza wielką mogiłą na gruntach włościańskich i mogiłami bliźniaczymi do grupy tej zaliczyć można: rozkopaną jeszcze przed badaniami T. Ziemięckiego mogiłę wielką na łączce (por. wyżej), kurhan na polu Bazylego Tołoczki rozpoznany przez Bolesława Henryka Szaniawskiego w 1874 r. (Liwoch 2005, 37-39, ryc. 1) oraz kurhan z pozostałościami komory zrębowej odkryty przez Â. Pasternaka (1948, 146), który był jednak wcześniej przekopany.

[77] Nie są to jedyne groby komorowe na dzisiejszej zachodniej Ukrainie. A. Janowski (2015, 121-122, 124, 130-131; tam literatura) uznaje za takie obiekty z: Bielowa (3 groby), Peresopnicy (1 grób) i Żukowa Starego (3 groby), Horodyszcza (1 grób), a także Sądowej Wiszni (1 grób), choć w wypadku ostatniego zachodzi wątpliwość interpretacyjna (por. Dąbrowska 1979).

danych o ich konstrukcji[78]. Możliwa jest także – choć chyba mniej prawdopodobna – ich przynależność do grupy tzw. grobów *quasi*-komorowych lub w typie grobów komorowych (por. np.: Buko 2016, 58; Mihajlov 2016, 91-94; Kara 2017, 345). Andrzej Janowski (2016, 25) proponuje szeroką definicję kategorii grobów komorowych: *[...] grób szkieletowy o nieprzenośnej drewnianej konstrukcji w kształcie niewielkiego budynku/komory wzniesionej nad ciałem zmarłego na miejscu jego pogrzebu*. Dodaje, że powinny być ulokowane w eksponowanym miejscu, a wskazana jest także obecność urozmaiconego wyposażenia grobowego. Pierwszy i ostatni z wymogów mogiły z Podhorzec-Pleśniska, z południowo-zachodniej części Rusi Włodzimierza Wielkiego, z pewnością spełniają, a i dwa pozostałe najprawdopodobniej były zrealizowane.

Lucjan Siemieński (1845, 38-39) przytacza podanie ruskie: *W okolicach Zborowa (na Podolu), Kołtowa, pokazuje lud ciągnący się przerwami wał, nazywany wałem Olgi. Księżniczka ta uciekając przed Batyjem wodzem Tatarów, przemieniała się w mysz i szła pod ziemią, i wszędzie, gdzie nurtowała, wysypywał się taki wał. Bespieczne schronienie znalazła dopiero na Horodyszczu zwaném Pleśnisko, w pobliżu Podhorzec, gdzie zamknąwszy się w grodzie, dała odpór hordom tatarskim. Na tém miejscu widać dziś kilkaset mogił; a w pobliżu stoi monasterek księży Bazylianów*. Choć bajkowe, i choć „Batyj" zdobył gród, ukazuje ono, że pozostałości z wczesnego średniowiecza robiły wrażenie na prostym ludzie. Może większe jeszcze wywierały na poszukiwaczach skarbów, starożytnikach i w końcu na archeologach, co jest w świetle przedstawionych powyżej materiałów najzupełniej zrozumiałe.

[78] Ze względu na to wydaje się, że słusznie uczynił A. Janowski (2015) nie uwzględniając ich w swoim opracowaniu grobów komorowych z Europy Środkowo-Wschodniej.

Zabytki z wykopalisk Teodora Nieczuja-Ziemięckiego w latopisowym Pleśnisku (Podhorce na Ukrainie)

Artefacts from Excavations by Teodor Nieczuja-Ziemięcki in Mediaeval Plìsnes´k (Pìdgìrcì in Ukraine)

На перевеликий жаль, у Пліснеську українська культура зазнала безповоротних втрат. Упродовж XIX ст. власники цих земель займались пошуками старожитностей. Виявлені ними рухомі пам'ятки з городища та всіх могил потрапили до приватної збірки, доля якої невидома. Вже у наш час при археологічних та магнітометричних дослідженнях на місці декількох сотень поховань вдалося виявити лише незначні фрагменти кераміки та жужіль. Про історичну та культурну цінність втраченого можна судити на підставі речей, які у 1880-х рр. встиг ще виявити та зберегти професійний археолог Теодор Зємєнцький. Передані до Краківського археологічного музею вони були врятовані для нащадків. До речі, сьогодні представник цієї відомої наукової інституції Радослав Лівох ознайомить нас з тими, здебільшого ще неопублікованими матеріалами[1].

Борис Возницький (1926-2012)
Підгірці-Пліснесько 2005[2]

1. INTRODUCTION

In the years 1881-1883, an archaeologist from Kraków, Teodor Nieczuja-Ziemięcki, carried out excavation research – professional for the times – in medieval Plìsnes´k (**fig. 41**), the relics of which can be found in the village of Pìdgìrcì[3] (**fig. 1, 2**) located between Zoločìv and Brodi. After the first excavation season he wrote: *Because the research in Pìdgìrcì, so interesting for so many reasons and already yielding ample results, should be regarded as barely begun, and planning to continue it further this year, I limit myself to this very succinct report while leaving for later the plan, sketches of items, and scientific use of material obtained here until a later detailed description of the whole excavation in Pìdgìrcì* (Ziemięcki 1882, 61). Similarly briefly he presented the results of the next two archaeological seasons. Unfortunately, he did not realise his intention to describe and illustrate in detail the artefacts he had discovered (see: **fig. 3, 4**), yet his reports with concise and clear information were very useful while studying those objects, and substantial fragments are quoted in this book.

He presented the archaeological site in the following way (Ziemięcki 1882, 58-59; 1883, 41-42):

[...] almost the whole Pìdgìrcì is like one great hillfort, on three sides strengthened by its extremely strong natural location, on one, in the north, surrounded by several storeys of double and in some places even triple ramparts; further on surrounded on this side by a vast burial ground. Among countless, more or less visible graves, and in part even completely ploughed over, attention is mostly drawn to several graves rising a few metres above ground that appear to be a separate complex.

[...]

I began my research by making a detailed plan of both the hillfort with the several storeys of its ramparts

[1] *Unfortunately, in Plìsnes´k Ukrainian culture suffered bezpowrotne loss. In the 19th century, owners of those lands searched for antiquities. The artefacts they discovered in the hillfort and all the burial mounds ended up in a private collection the fate of which is unknown. Nowadays, in the course of archaeological and magnetometric research only small fragments of pottery and slag were found on the site of a few hundred graves. The historical and cultural value of the lost heritage can be estimated on the basis of the items which, during the 1880s, were discovered and preserved by a professional archaeologist, Teodor Ziemięcki. Transferred to the Archaeological Museum in Kraków, they were saved for the next generations. Today the representative of that renowned scientific institution, Radosław Liwoch, will present those largely unpublished materials* (Voznic´kij 2006). In the original text the name Tadeusz was used – after Andrzej Abramowicz (1991, 65), who also mentioned Tadeusz Teodor (Abramowicz 1991, 86) – though Ziemięcki himself used the name Teodor.

[2] Further on in the book the Cyrillic signs in quotations, titles and proper names are transliterated into Latin alphabet acc. to the Polish Standard PN-ISO 9 from February 2000 (with the exception of the capital Kyiv).

[3] Pìdgìrcì (Pol. Podhorce) is a village in the Brodi region, L´viv district, in Ukraine. The early-medieval archaeological site located there is referred to in literature as Plìsnes´k or Plìsnes´ko (Pol. Pleśnisko [Dziedzicki 1887], or rarely: Plisneśk [Wędzki 1970], Plisniesk [Kronika... 2017a, 147]; Rus. Plesnesk; Eng. Plisnesk, Plisnes'k; Ger. Plisnesko).

and a sort of fore-forts, and the burial ground stretching along its northern side and further on into the forest to the west [...].

The area suitable for archaeological excavations in Pìdgìrcì could be divided into three categories:

1) A large and impressive hillfort in so called Plìsnes´k, surrounded by a few storey-high ramparts and strongly fortified by nature [...].

2) Graves located on agricultural land and that belonging to the Basilian Order – and lying in the vicinity of the hillfort and the monastery.

3) A considerable number of fairly impressive graves scattered in the woods and the manorial land – further away from the hillfort.

The archaeological material from the research by T. Ziemięcki – the subject of this study – is stored in the Archaeological Museum in Kraków (MAK) under the inventory number MAK/3744[4], while the human remains (skulls) are in the Anthropological Museum at the Anthropology Unit of the Jagiellonian University.[5]

Before World War II, Gabriel Leńczyk studied the finds from Pìdgìrcì, the testimony to which is an article about swords (Leńczyk 1930) and the typescript in the MAK Archive. During the 1990, a similar attempt was made by Ewa Kwaśniewska.[6] In recent years the archaeological material from Plìsnes´k has been analysed by the author, who has presented its part in articles published in Poland, Germany, Russia and Ukraine.[7] It could be added that mentions of those finds – also illustrated – can be found in numerous archaeological studies e.g. by: Włodzimierz Demetrykiewicz (1898, 133, 136 [fig. without no]); Ture J. Arne (1914, 208), Bohdan Janusz (1918, 282-286), Âroslav Pasternak (1961, 659), Jerzy Antoniewicz (1955, 270, fig. 24:2), Oleksìj Ratič (1957, 26-27, 92, tabl. X:2, 3, 6), Mihajlo P. Kučera (1975, 246, 251; 1986, 326)[8], Jan Żak (1968, 420), Aleksandr P. Mocâ (1990, 8, 23, 50, 51, 75, 78, 80, 116), Andrzej Janowski (2006, 35), Fedir Androshchuk (2011, 85, 86, ryc. 10), Mechtild Schulze-Dörrlamm (2014, 613-614, ryc. 3B), Michael Müller-Wille (2015), Šimon Ungerman (2017, 60, 63, ryc. 28:6) i Piotr N. Kotowicz (2018, 36).

[4] A large part of the finds from Pìdgircì has been conserved by employees of the Artefacts Conservation Department MAK: late Grzegorz Kieferling, Katarzyna Besztak, Maryla Dryja, Andrzej Dyga, Maria Gawrońska and Marcin Przybyła.

[5] An anthropological analysis of the craniological material was conducted by Barbara Musiał-Łaczek (2008).

[6] The author would like to his heartfelt gratitude to her for allowing him to carry out an archaeological study on those scientifically extremely valuable materials.

[7] Liwoch 2005; 2006a; 2006b; 2006c; 2006d; 2006e; 2007; 2008a; 2008b, 41-42, 44-45, 51, 53-54; 2009; 2010a; 2010b; 2011, 91, 94-96; 2012a; 2012b; 2014b; 2016, 95-97, 102, 106-107; Liwoch, Müller-Wille 2012, 423-430.

[8] These are chapters in three-volume studies of archeology in Ukraine (in Ukrainian and Russian), which testifies to the appreciation of the scientific value of the archaeological site in Pìdgìrcì-Plìsnes´k.

2. BIOGRAPHY OF T. ZIEMIĘCKI

TEODOR ZIEMIĘCKI (1845-1916)

Not much is known about [dr.?] Teodor Nieczuja-Ziemięcki who conducted one of the first professional excavations in Eastern Galicia at the time, even though he actively participated in the scientific and cultural life of Kraków during the last decades of the 19th and at the beginning of the 20th century. He was a museologist – in the years 1883-1902 the curator of the National Museum in Kraków (MNK) (**fig. 5**), as well as the vice-director of that institution;[9] and an archaeologist – a member of the Archaeological Commission of the Academy of Learning in Kraków, he carried out excavation research in: Sieniawa and Leżajsk (1881), Pìdgìrcì (1881-1883), Galič burial mound in Krilos (1883), Vìktorìv and Komarìv (1884) and again in Krilos (1885).[10] He edited and published "Dwutygodnik Naukowy" (1878-1880) devoted to issues of archaeology, history and linguistics. He was a publisher and the author of numerous studies, e.g.: "National Museum in Kraków" (Kraków 1878), "Analysis of the work by J.N. Sadowski: «Greek and Roman trade routes across the tributaries of the Oder, Vistula, Dnieper and Niemen to the shores of the Baltic Sea»" (Warszawa 1878), "Theory of the Phoenician culture influences critically analysed" (Kraków 1879), "Wawel Castle and National Museum" (Kraków 1879), "The first Polish-Ruthenian archaeological exhibitions in L´vìv" (Kraków 1885), "Wawel" (Kraków 1908).

The work of this precursor of Polish museology can be summed up with a quotation after Kazimierz Malinowski (1970, 31): *It is striking that Ziemięcki, as a very active archaeologist in this field, created a programme outline in which artistic and historic collections are predominant. No less interesting is the fact that the programme was actually realised by Polish national museums which were established and formed in later years.*

[9] So was his function described in a document referring to him (**fig. 6**) and preserved in the Archive of MNK. It seems to refer to the position of the acting director in the period between the death of prof. Władysław Łuszczkiewicz and the appointment of dr. Feliks Kopera.

[10] Ziemięcki 1882; 1883; 1884; 1886; 1887. It can be added that archaeological materials left by T. Ziemięcki can be found not only in MAK, but also in the State Archaeological Museum in Warszawa (PMA). The author would like to thank Mirosława Andrzejowska from PMA for that information (see: Bochnak, Warowna 2015, 79-81).

3. STATE OF RESEARCH ON THE EARLY-MEDIEVAL SETTLEMENT COMPLEX IN PLÌSNES'K

The archaeological site in Pìdgìrcì is one of more thoroughly studied in western Ukraine (Dziedzicki 1887, 250; Janusz 1918, 282-288; Kučera 1962a, 9-11; Liwoch 2003a, 260-261; 2005, 37; literature there), and further archaeological research is still conducted there (Filipčuk 2018, 7, 55).

The earliest amateur excavations recorded in literature were carried out at the beginning of the 19th c. (1810 or 1811) Rev. Barlaam Kampaniewicz, afterwards excavations were conducted: in the year 1816 (?) by the Governor of Galicia and Lodomeria Franz Seraph von Hauer; in 1833, Adam Tytus Działyński; in 1857, August Bielowski; in 1874, Bolesław Henryk Szaniawski; in the years 1881-1883, T. Ziemięcki (see below); in the years 1905 and 1907 Karol Hadaczek, and in 1940 Â. Pasternak. Materials from this research were presented to a very limited degree, and much of them have been lost.

More is known about excavations conducted after World War II, the results of which were published systematically (more completely and with illustrations during the 1950s and 1960s, briefly in the 1970s and 1980s). Between 1946 and 1949, the research was conducted by Ìvan Starčuk, who explored app. forty dwelling structures, ninety six graves and five barrows, as well as fragments of ramparts (various artefacts from the 11th – 13th c.). In 1953, Volodimir Gončarov discovered a pit-house, a surface building, stoves etc. In 1954, M. Kučera discovered two pit-houses and two stoves. In the years 1970-1972 and 1983, Roman Bagrij and others examined several dozens graves (13th – 14th c.), including one beneath a slab and one with grave goods (maybe from before the 13th c.? – R. L.), and relics of buildings and several stoves. In 1980, Mikola Peleŝišin and Roman Čajka explored two pit-houses with stone stoves (8th – 9th c.), other buildings and three barrows. Excavations from the years 1986 and 1988 resulted in identifying relics of a stone building, several graves (including one beneath a slab) and other features (artefacts from the 10th – 13th c.).

In the years 1990, 1993, 1998-2004 and 2007-2016, the site was researched by Mihajlo Filipčuk, who presented the abundant excavation material and its interpretation in numerous publications.[11] One should mention lead seals, styluses, and a matrix for kolt pendant, which confirm the significant role of Plìsnes´k during the state period, as well as finger fibulae and ferules in the heraldic style from the 7th c., which are evidence of its roots going back to the early-Slavic period.

Mihajlo Filipčuk (2008a, 220, 228) believes, that during the Slavic phase, in the 9th – 10th c., Plìsnes´k functioned as a 'polis' type of hillfort covering the area of almost 350 ha, with flat cremation cemeteries. The Ruthenian phase commenced at the end of the 10th century when the complex was burnt down during the raid by Vladimir the Great, after which a hillfort of the 'castle' type was built. It was surrounded by settlements that lasted from the beginning of the 11th century to the mid-13th century. This period is divided into two phases: an older one during the 11th century and the first third of the 12th century, and a later one from the 1140s till the mid-13th century. A cemetery consisting of burial mounds is connected with the older phase. The author supposes that the Slavic (tribal) hillfort was much smaller,[12] and some of the defensive elements of the hillfort

[11] Among others: Filipčuk (Fylyptschuk, Fylypchuk) 2006; 2008a; 2008b; 2009a; 2009b; 2010a; 2010b; 2011; 2012a; 2012b; 2013; 2016; Filipčuk, Solovij 2011; Filipčuk, Šuj 2006. A complete list of works by M. Filipčuk was compiled by Andrij M. Filipčuk and Volodimir M. Šelep (2017, 8-24).

[12] The largest Slavic hillforts in Lesser Poland neighboring with the western Ukraine have an areas of about 25 ha (see: Poleski 2004, 101, 209, 425).

are older, perhaps from the early Iron Age (Liwoch 2003, 217).

Already in the 19th c. farming significantly contributed to the destruction of the hillfort and burial grounds, which was remarked by T. Ziemięcki (1882, 59): *[...] peasants on their own land plough away both ramparts and single burial mounds. Thus in a short time traces of their former arrangement can disappear*. Fortunately, they survived until 1965, by the decision of the Council of Ministers of the Ukrainian Socialist Soviet Republic the hillfort was put under legal protection and ploughing was forbidden, allowing only haying. Protection of the site – the hillfort and the barrow burial ground – was confirmed by two resolutions of the Council of Ministers of Ukraine in 2001 and 2009. In the year 2015, the Historic-Cultural Reserve "Old Plìsnes´k" was established (Ìstoriko-kul´turnij zapovìdnik „Davnìj Plìsnes´k") (Filipčuk 2018, 54-55).

Already in the introductory part it should be noted that in mediaeval Rus' written sources Plìsnes´k was mentioned twice or three times.
Under 6696 [the year 1188]:

Roman[13] *begged his father-in-law, Rurik, [to go] to Galič and told him: "The Galičans are taking me to their land to rule, then let your son Rostislav come with me". Rurik let his son go with him and Slavno Borisovič, a voivode. Roman then sent [Slavno] ahead with warriors towards Presniesk: let them seize Presniesk first. But they [hillfort inhabitants] shut themselves inside. And Hungarians and Galičans attacked him at Presniesk, and killed some, while others escaped. Hearing that Roman sent his brother-in-law back home, and he himself went to the Lakhs, to Kazimierz* (Latopis... 1988, 248).[14]

Under 6741 [the year 1233] (spring, April ot May):

When the first grass appeared, Danilo[15] *advanced with his brother and Oleksander upon Plesnesk. He came and wrested it from the Arbuzovič boyars*[16]. *[Then] taking much booty he returned to Volodimer'* (The Hypatian... 1973, 41).[17]

It might be mentioned in "The Tale of Igor's Campaign":[18]

And Svyatoslav saw a troubled dream
in Kiev upon the hills:
"This night, from eventide,
they dressed me," he said, "with a black pall
on a bedstead of yew.
They ladled out for me
blue wine mixed with bane.
From the empty quivers
of pagan tulks
they rolled great pearls
onto my breast,
and caressed me.
Already the traves
lacked the master-girder
in my gold-crested tower!
All night, from eventide,
demon ravens croaked.
On the outskirts of Plesensk
there was a logging sleigh,
and it was carried to the blue sea!" (The Tale..., 2004).[19]

That conviction was expressed by e.g.: M. P. Kučera (1960b; 1962a, 7) and M. Filipčuk (Fylyptschuk 2012, 236), however others, like Pavel A. Rappoport (1965, 93-94), doubt that the mention refers to the presented hillfort from the Halych – Volhynia borderlands.

[13] Information about the mentioned prince – progenitor of the Halych – Volhynia line of the Ruthenian royal family – is presented by an eminent genealogist of the Rurikid dynasty, Dariusz Dąbrowski (2008, 256-266).

[14] See: Ipat´evskaâ... 1962, 661-662.

[15] More about that ruler – one of the greatest in Rus' – can be read in recently published biographies written by Ukrainian scientists Volodimir Aleksandrovič and Leontij Vojtovič (2013) and a Polish medievalist D. Dąbrowski (2016).

[16] The Arbuzovič are mentioned in written sources just once. They may have been a boyar family from the Galič (Halych) lands, to whose domain belonged Plisnes´k. They belonged to the group supporting the reign of the Arpads in Galič, while opposing the rule of Danilo Romanovič. They must have been very influential and probably involved in the planned assassination of the prince, since he decided on a campaign against them and removed them from the social and political life of Galič (Jusupović 2013, 112-113).

[17] See: Kronika... 2017b, 179.

[18] It is outside the author's competence to decide whether the work is an early-medieval original written soon after the failed campaign of the prince against the Polovtsians in the year 1185, or a modern forgery. The state of research on it was presented by Tomasz Hodana (2011), yet that review is slightly outdated, as there has been an increase in literary works of varying quality devoted to "The Tale..." (e.g.: Vojtovič 2009; Mic´ko 2010; Toločko 2011; 2014; Aristov 2017). See also "The Tale the Campaign of Igor Svâtoslavič against the Polovtsians" and comments by Edward Goranin (Latopis... 1988, 65-74, 235-242).

[19] Translation by Vladimir Nabokov.

4. ANALYSIS OF ARCHAEOLOGICAL MATERIAL FROM EXCAVATIONS BY T. ZIEMIĘCKI

4.1. EXCAVATIONS IN 1881

4.1.1. HILLFORT

[...] I dug a trench across the main section of the hillfort called Plìsnes´k, to the depth of the fertile layer, and around the central elevation in the place which rose, at the very edge of the hill overlooking the road from Zolochiv and the picturesque surroundings, and was enclosed with ramparts in the north-west on the side of Plìsnes´k; it undoubtedly must have served as a sacred site of ritual ceremonies and probably animal sacrifice, as abundant bones and clay potsherds seem to indicate. While digging here I followed the slope of the land.

In that latter place, besides extremely numerous animal bones and clay potsherds, I found several iron knives, larger and smaller, four iron arrowheads, various other iron tools of unknown use, a piece of rolled up tin, and most importantly, two bronze bracelets covered with beautiful patina, one of which [was] broader, carefully decorated with a linear ornament; and the other [was] iron and ordinary.

In the part of the hillfort known as Plìsnes´k, among a great profusion of animal bones, boar tusks, a deer head etc., I found: four beautiful rings from kaolin slate[20]), probably from a necklace, a glass ball blown in the shape of an egg and like our Easter eggs painted with yellow garlands against a dark-green background, a ball from whitish paste, and another from naturally rounded flint, two whetstones, one in an original form from the so called Tarnopol slate, two iron bits, one large and the other smaller, various ferrules and iron pieces, an originally formed fire-steel, pieces of glass bracelets in light-blue, dark-blue and green colour and decorated with yellow curlicues all round; an elongated glass bead, gilded; a flattened piece of bronze as if from a shield boss or similar, covered with thick patina (Ziemięcki 1882, 59-60).

Clay potsherds about which T. Ziemięcki (1882, 58) also wrote that they *[...] were scattered in large numbers all over the fertile layer in this place*:

Plìsnes´k is one of those archaeological sites where one can find a complete set of all types of Old Ruthenian vessels used during the younger phase of the early medieval period (Malevskaâ 1969, 14), however, the collection of T. Ziemięcki is too small to offer a complete picture of early-medieval pottery in Pìdgìrcì.[21] It seems that he did not collect all the pieces of vessels he had found. The pots preserved in fragments (**table I**) were made by hand from clay to which a lot of fine sand had been added, and rounded. The colour of potsherds allows for concluding that they were fired in the oxidising atmosphere (products with beige, light-brown or reddish walls) or reducing (black and grey products). It should be emphasised that the pottery from the younger phase of the early-medieval period in western Ukraine – including Pìdgìrcì – may serve as a chronological indicator only in the most general sense, because of the lack of a more precise archaeological context the majority of its forms have to be dated broadly, i.e. to the 12th – the 1st half of the 13th c., or even more broadly to the 11th – 13th c., or the 10th – 11th c.

Three pots in various forms were reconstructed from fragments of vessels found in the hillfort

[20] *P. G. OSSOWSKI, a geologist, drew our attention to the fact that the slate from which the rings were made had previously been found only between Zbran´ki and Klinec´ in the Ovruč district in Volhynia. Hence the items must have arrived here by means of trade.*

[21] Ceramic material was studied on the basis of the publications: Kučera 1960a; 1961; 1962a, 45-51; 1962b; Malevskaâ 1969; 1971; Gupalo 1985; 1993; 1994; Âgodins´ka 2003a; 2003b.

Table I. List of clay potsherds from the hillfort and graves (pit landfills and perhaps mounds) in Pìdgìrcì-Plìsnes´k (no corresponds to the no in **fig. 8-10**)

No	type of potsherd	height in cm	width in cm	thickness in cm	colour	fracture	chronology	comments
1	rim, neck, belly	5.5 (8.15)	14.0	0.8	brown	tricolour	13th c. (?)	admixture thicker than average
2	rim, neck, belly	7.8 (7.2)	14.2	0.6	blackish with brown hue	tricolour	10th – 11th c.	ornamented; reconstructed outflow diam. – 22.0
3	rim, neck, belly	7.4 (7.6)	11.7	0.7	black	monochro-matic	11th – 12th c.	reconstructed outflow diam. – 22.0
4	rim, neck, belly	3.8 (4.1)	6.3	0.6	dark--brown and black	monochro-matic	12th – 13th c.	ornamented
5	handle lids	3.1	handle diam. – 3.3		light--brown	monochro-matic	12th – 13th c.	
6	belly	3.5	2.75	0.7	whitish	monochro-matic	10th – 11th c. (?)	ornamented
7	bottom and a bottom fragment	4.6	11.5	wall – 1.5, bottom – 0.7	light--brown, beige	two-colour	11th – 13th c.	
8	belly	11.1	10.1	1.5	light--brown beige	tricolour	11th – 13th c.	
9	rim neck, belly	4.0	7.6	0.6	peach	monochro-matic	1st half of 13th c. (?)	fragments 9 and 10 are pieces of the same vessel.
10	rim, neck, belly	6.9	9.5	0.6	peach	monochro-matic	1st half of 13th c. (?)	a.a.
11	rim, neck, belly	4.2 (4.6)	7.0	0.75	light--brown	monochro-matic	12th – 13th c.	
12	neck, belly	12.7	7.8	0.6	brick red, black	two-colour		ornamented
13	rim	3.1 (4.1)	6.3		beige	monochro-matic	11th (?)	
14	belly	4.9	4.2	0.7	blackish, gray	monochro-matic		
15	belly	7.5	5.7	0.7	beige, dirty beige	two-colour		ornamented
16	neck, belly	4.25	3.8	0.4	blackish	monochro-matic		
17	belly	3.65	2.4	0.6	blackish	monochro-matic		ornamented
18	belly	5.5	3.6	0.6	blackish	monochro-matic		ornamented
19	bottom	2.75	9.7 (bottom diam. – 7.8)	bottom – 1.3	beige	monochro-matic	11th – 12th c. (?)	potter's mark (diagonal cross inscribed in a square)
20	bottom fragment	4.0	3.7	0.6	blackish (reddish fragment)	two-colour		
21	belly	5.75	7.75	0.6	black	monochro-matic		ornamented
22	bottom		3.8x3.4	bottom – 0.55	light--brown	tricolour		

23	rim	1.8 (2.7)	3.9		black	monochro-matic	10th – 11th c.	
24	rim	2.65	2.6		blackish, beige	two-colour	10th – 11th c.	
25	bottom fragment	3.6	5.2	0.9	red, black	two-colour	11th – 13th c.	
26	belly	5.3 (6.1)	10.7	0.7	light--brown	tricolour	11th – 13th c.	admixture thicker than average
27	rim, neck, belly	4.5 (5.1)	7.0	0.45	light--brown (peach)	monochro-matic	12th – 13th c.	ornamented
28	belly	6.4	10.0	0.8	beige, dun (gray--brown)	tricolour		
29	bottom		6.1x3.8	0.45	beige, dun	mono-chromatic, tricolour		potter's mark or imprint of the pad
30	rim, neck	3.0 (3.6)	4.9	neck – 0.55	light--brown	monochro-matic	10th – 11th c.	
31	rim, neck, belly	5.45	4.1	neck – 1.15	black	monochro-matic		
32	rim, neck	3.3 (3.7)	4.3	neck – 0.7	beige	tricolour	10th – 11th c.	
33	bottom fragment	4.5	3.7	0.9	brick red, black	tricolour		
34	bottom frag-ment, bottom	3.7	3.8	0.9	beige, blackish	tricolour		
35	rim, neck	2.7 (3.3)	3.5	neck – 0.8	beige	tricolour	10th – 11th c.	

[perhaps also in mound VIII in the corner of the ramparts (Ziemięcki 1884, 98)]:

The pot (**fig. 7:1, 42:1**) was pasted together from pieces and filled in on the wall and the bottom. It is squat, with the bulge of the belly just beneath the neck, and only slightly profiled rim, unadorned. It is brownish with lighter and darker fragments. Its measurements are: height – 14.0 cm, depth – 13.2 cm, outflow diameter – 15.3 cm, belly diameter – 16.2 cm, bottom diameter – 8.2 cm, inner edge width – 0.8 cm. It might have been made in the 12th c.

The pot (**fig. 7:2, 42:2**) was reconstructed from pieces constituting a little over ¼ of the whole. It is slim. Its rim is only slightly profiled, beneath the neck there are four grooves running around, and the surface is black with lighter, brownish fragments. It measures: height (reconstructed) – 17.8 cm, outflow diameter – 13.0 cm, belly diameter – 15.3 cm, bottom diameter – 8.5 cm. It is dated back to the 10th – 11th c.

The pot (**fig. 7:3, 42:3**) was pasted together from pieces and filled in (in the bottom section of the belly and at the rim). It is small, has a straight rim and poorly visible ornaments (very shallow grooves all around) in the upper section of the belly, and is brown. It measures: height – 11.4 cm, outflow diameter – 10.2 cm, belly diameter – 11.4 cm, bottom diameter – 6.6 cm. It can be dated to the 10th – 11th c.

Special attention needs to be paid to pottery engobed in its upper part and often decorated using the sgraffito technique (**table II**), found in Pìdgìrcì, which otherwise is no different than unengobed pottery. M. P. Kučera (1961, 153) believes such vessels to be characteristic for Halych-Volodymyr Rus'.[22] The older dividing line of their appearance was the time around the middle and the end of the 12th c., which is confirmed by physical dating (Dzieńkowski 2014, 159). Engobed pots from Chełm and Stołpie are sometimes linked to the times of Danilo Romanovič and his direct descendants (Auch *et al.* 2006, 434-435, 437, 439-440, fig. 8, 9, 15a; Auch 2009, 142-144, 154-155, 163, fig. IV.21, 31), so to the period around the middle and the 2nd half of the 13th c. Tomasz Dzieńkowski (2009, 376) informs that in Chełm they were used since the 1st half of the 13th till the middle or even the end of the 14th c., nor does he rule out the possibility of their begin still in use in the

[22] Specimens of such pottery from Volhynia were found e.g. in Dorogobuž (Prišepa, Nikol´čenko 1996, 58, 174, fig. 40:1).

Table II. List of engobed clay potsherds from the hillfort in Pìdgìrcì-Plìsnes´k (no corresponds to no in **fig. 11, 43**)

no	type of potsherd	height in cm	width in cm	thickness in cm	colour	fracture	chronology	comments
1	rim, neck, belly	5.9 (6.1)	7.8	0.5	light grey	mono-chromatic	2nd half of 12th – 1st half of 13th c.	
2	a.a.	6.2	12.7	0.5	dark grey	a.a.	a.a.	outflow diameter (reconstructed) – 21.5 cm
3	a.a.	3.8 (4.0)	6.3	1.0	a.a.	a.a.	a.a.	
4	a.a.	3.6 (3.9)	8.9	0.5	a.a.	a.a.	a.a.	
5	a.a.	5.4 (6.2)	7.85	0.55	light grey	a.a.	a.a.	
6	a.a.	4.3	3.5	0.4	light brown	tricolour	a.a.	

Table III. List of pieces of amphorae from the hillfort in Pìdgìrcì-Plìsnes´k (no corresponds to no in **fig. 12, 44**)

no	type of potsherd	height in cm	width in cm	thickness in cm	colour	fracture	chronology	comments
1	fragment of belly	10.9	16.2	1.0	brick-red	monochro-matic	12th – mid-13th c.	It can be assumed that the fragment belongs to type 1 group I. In that case it should be dated back to the end of the 10th – 11th c.
2	a.a.	12.7	8.9	1.2	a.a.	a.a.	a.a.	a.a.
3	handle	13.5	5.2 (6.3)	3.7 (4.0)	a.a.	a.a.	12th c. (?)	
4	fragment of belly	8.1	10.4	1.7	a.a.	a.a.	a.a.	
5	handle	6.9	6.2	3.2	a.a.	a.a.	a.a.	

15th c. Such chronology may be appropriate for centres still thriving after the Batu-khan's invasion around 1240/1241, but in the case of Plìsnes´k destroyed at that time it has to be assumed that engobed and sgraffitoed pottery was used there only before the Mongol onslaught (or possibly as relicts for a short time afterwards).

The next part of ceramic material from Pìdgìrcì includes pieces of amphorae[23] (**table III**). Vessels of that type were brought to Rus' from the Byzantine culture countries – mainly from Byzantium itself – in the 11th – 13th c. (in the 12th – 1st half of the 13th c. on a large scale, the inflow stopped towards the end of the 13th c.). They are the most numerous group of imports on Old Rus' sites. They are frequently discovered in the early-urban centres, more rarely within the rural residences of princes and boyars or in Orthodox churches. They served as containers, but were also placed in church walls as loudspeakers (resonators), examples of which are specimens from the Volodimir cathedral founded at the beginning of the 2nd half of the 12th c. by prince Mstislav Izâslavič (Koval´ 2010, 169, 172). The typological-chronological diagram for the amphorae of the Byzantine culture circle in Rus' was drawn by Vladimir Û. Koval´ (2010, 152-169). It can successfully be applied to the presented fragments of amphorae from Pìdgìrcì, which belong to two groups acc. to V. Û. Koval´: group I (the most numerous, up to 70% of all amphorae on Old Rus' sites) type 2(?) from the 12th – 15th c.[24] (**fig. 12:1, 2, 44:1, 2**), and group II (the second most numerous) type 2 from the 12th c. (**fig. 12:3, 4, 5 [?], 44:3, 4, 5**

[23] The issue of their place of manufacture and nomenclature was discussed by V. Û. Koval´ (2010, 150-172, il. 62-73, 226-242). One has to agree, that amphorae were not manufactured in Rus', therefore calling them „Old Ruthenian" or similar is not justifiable, and neither is calling the vessels manufactured in Rus' amphorae. An exception can be made only for the so called Kievan type amphorae (small bottle-like vessels with handles), the presence of which among the pottery from Plìsnes´k is mentioned by Â. Pasternak (1948, 142).

[24] The import of amphorae to Rus' diminished considerably after the Mongol invasion towards the end of the 1240s, and stopped in the mid-14th c. (Koval´ 2010, 152).

[?]). Amphorae I2 were made from bright red, pink or beige (more rarely yellow or orange) ferrous clay tempered with a considerable amount of silty sand and, in the majority of cases, natural addition of mica; whereas containers from group II2 were made from porous clay, red with a pale lilac hue, while much plant admixture was added to the clay used to form their handles (Koval´ 2010, 152, 155, 157, 159; see: **fig. 44:3**).

Among the pottery from the hillfort there are three handles of oil lamps [main parts in the form of small bowls have not survived]:

The handle (**fig. 10:36, 45:1**) was fashioned from clay and fired. It has the form of a cornet, is light grey, and its fracture is two-coloured (grey inside). It measures: length – 4.3 cm, diameter at the base – 2.0-1.6 cm.

The handle (**fig. 10:37, 45:2**) was fashioned from clay and fired. It has the shape of a cornet (broken off tip), light brown colour, two-coloured fracture (grey inside). It measures: length (preserved) – 3.6 cm, diameter at the base – 1.9 cm.

The handle of an oil lamp (?) (**fig. 10:38**) was fashioned from clay and very well fired. It has the shape of a tang (broken off tip), grey colour, monochromatic fracture (grey). It measures: length (preserved) – 4.6 (6.7) cm, diameter – 2.3 cm, width at the base – 3.3 cm.

The handles can be dated back to the 12th – the 1st half of the 13th c.

Analogical specimens of oil lamps from Plìsnes´k, Galič and Zvenigorod near L´vìv were presented by Vìra Gupalo (2009, 341-346, fig. 1:2, 3:1, 4:3,5, 5:6-12, 14). She wrote (Gupalo 2009, 345) that specimens from Zvenigorod were found in the context of wealthy homesteads from the 1st half of the 12th c. in the suburbs and by the Orthodox church burnt probably in 1241 in the main part of the hillfort. Fragments of items from the end of the 12th – the 1st half of the 13th c. were mostly found under floors and hearths, which might imply that in the 2nd half of the 12th c. they were falling out of use. She observed, however, that oil lamps in the shape of bowls were also used in the times after the Mongol invasion, and similar 19th-century specimens are known from the Prikarpattâ (Circumcarpathia) region.

A clay oil-lamp (**fig. 45:3**) very different from those already mentioned was also used as a source of light. It was made from clay, carefully smoothed and fired. It consisted of two bowls varying in diameter set one above the other, and a hollow, conical stem. The smaller upper bowl was mounted on top of the stem, while the lower bowl was formed around the stem below. The bottom section of the stem was decorated with four carelessly made grooves drawn around it. It is light-brown, almost beige. It was reconstructed on the basis of a large preserved fragment (stem and a part of the upper bowl). It measures: height – 9.8 cm, stem height – 7.2 cm, diameter of upper bowl (reconstructed on the basis of the preserved fragment) – 11.8 cm, diameter of lower bowl (reconstructed on the basis of analogies) – 13.3 cm, diameter of base – 7.3 cm, depth of upper bowl – 1.7 cm.

It is a Kievan type oil-lamp, unique in western Rus'. In its upper bowl there was a wick dipped in fat, while the lower bowl caught dribbling fuel, preventing staining. In Kyiv similar were used since the 11th c., and in the 2nd half of the 12th and the 1st half of the 13th c. they constituted more than one third of all oil-lamps there (Sergeêva 1995, 126). Probably then one of them was brought to Plìsnes´k.

Two ceramic spindle whorls and a stone one, which T. Ziemięcki did not mention in his reports, must have come from the cultural layer of the hillfort.

The spindle whorl (**fig. 7:4, 42:4**) was carefully fashioned from clay, decorated with prick marks and well fired. It has rounded sides and flat bases on which, around the hole, there are single rows of carelessly arranged prick marks. Its colour is uneven, greyish with a brown tinge. It is well preserved except the damage (deliberate shaving?) by the hole on one side and a wide incision between the hole and the edge on the other side. It measures: height – 1.3 cm, diameter – 3.35 cm, hole diameter – 0.85 cm, weight – 17.6 g.

The specimen belongs to the type II (oval) acc. to Valentina O. Petrašenko. Similarly decorated are spindle whorls from the settlement in Teterìvka from the last quarter of the 1st millennium AD (Petrašenko 1988, 29, fig. 4:8-10). It could be added that specimens with similar weight (18.0 g) were most numerous among the spindle whorls of varying weight (6.0-47.0 g) from the 8th – 10th c. found along the right bank of the middle Dnieper (Petrašenko 1988, 28).

The spindle whorl (**fig. 7:5, 42:5**) was made from clay and fired. It is flat, with very slightly convex bases and carelessly formed side. It is light-brown with a grey tinge, and a slightly floury surface. It was preserved with a large piece missing near the edge. It measures: height – 0.8 cm, diameter – 4.0 cm, hole diameter – 0.8 cm, weight – 108 g.

That specimen is close to type IV (cylindrical) acc. to V. O. Petrašenko.

The spindle whorl (**fig. 7:6, 42:6**) was fashioned from stone (lake marl?). It is low, bi-conical, with sharp bends, gently convex sides, and flat bases, gently running towards the hole. It is asymmetrical on one side. It is well preserved. It measures: height – 1.0 cm, diameter – 2.9 cm, hole diameter – 0.95 cm, weight – 7.6 g.

Table IV. List of iron knives from the hillfort in Pìdgìrcì-Plìsnes´k (no corresponds to the no in **fig. 13, 14**)

no	type	length in cm	length of blade in cm	height of blade in cm	width of back in cm	weight in g	comments
1	Ia	14.5	10.3	1.25 (1.5)	0.3	14.2	distinct protrusion in the edge section of the blade by the tang; on one side along the backplate a fuller
2	Ia	8.3	6.3	1.1	0.25	4.3	
3	Ia	10.4	7.5	1.0	0.3	7.6	
4	Ia	8.2 (7.9)	5.1	1.15	0.5	10.1	bent blade
5	Ia	12.2	9.5	1.4	0.35	12.3	maybe from grave landfill (?); slightly curved
6	Ia(?)	6.9	5.0	1.6	0.4	10.8	missing part of blade and tang
7	Ia(?)	8.8	7.8	1.2	0.35	9.2	missing part of blade and tang; on one side along backplate a short fuller (?)
8	Ia/f	11.4 (11.2)	7.0	>1.1	0.25	8.3	tang bent by the end
9	Ia/f	10.3	6.2	1.2 (1.0)	0.4	8.9	distinct protrusion in the edge section of the blade by the tang
10	Id(?)	5.2	2.3	0.9	0.3	4.3	missing part of blade
11	Ie(?)	9.2	6.6	1.0	0.4	7.1	
12	If	7.4	5.9	1.0	0.3	5.3	missing part of tang (?)
13	If	10.9	6.5	1.15	0.5	10.1	
14	If	8.5	6.3	0.9	0.3	3.6	
15	I	4.9	4.9	1.1	0.4	5.7	top part of the blade
16	II/VII	15.1	10.2	1.2	0.4	17.8	in two fragments
17	III	8.5	6.8	1.0	0.3	3.4	glued from two fragments
18	III	10.1	7.0	1.25	0.3	7.4	
19	?	9.5	9.1	1.95	0.45	20.3	fragment of blade (?); bent edge by the tip (blade forged from two parts of different composition?)
20	?	5.0	5.0	1.0	0.2	1.6	fragment of blade

The spindle whorl clearly differs from the types distinguished by V. O. Petrašenko (1988, 25, fig. 1).

Those items once weighed down the spindles which, together with the distaff, were used for home-made production of yarn from flax, hemp or wool (see: Moszyński 1929, 303-306, fig. 279). Fitted onto the spindles, the whorls helped to even out the rotation speed of the pivot of the implement, thus twisting the thread evenly, and modulation of the rotation which determined the twist and thickness of the yarn (Chmielewski 2009, 78-79).

The chronology of the presented spindle whorls is not certain, because they can be derived both from the tribal phase, and the beginning (?) of the early-state phase in the early-medieval period (see: Petrašenko 1988, 28-30; Čajka 2009, 47, 65, 190-192, fig. 54-56).

Several iron knives larger and smaller:

Knives (**tab. IV**) found in Plìsnes´k are multi-function implements made of iron, which were used every day at home and in craftsmen's workshops. Similar are commonly encountered in early-medieval settlements, hillforts and burial grounds. Specimens from Pìdgìrcì are presented in the table below according to their typology. They were divided acc. to the scheme worked out by Ryszard Rogosz (1983, 264-265) supplemented by Jacek Wrzesiński (2000, 99-100), however it should be noted that not all of them fully correspond to the types distinguished by the town researchers. The most numerous are knives of type I – with a relatively narrow blade, a straight spine, a slightly curved (in the case of the discussed ones rather straight) cutting edge and a distinctive tang (despite doubts specimens were also marked by subtype symbols); two resemble or are classified as a type III – the blade with the cutting edge and spine joining in a triangle, and one resembling type II – with a straight spine with a notch at the end from the back side, and simultaneously to type VII – with the cutting edge and spine curved, sharp pointed blade and the tang discernible on both sides. They are in a varying state of preservation. There is damage visible on their surfaces, edges are chipped and worn (see also

comments in the table). They have to be fairly generally dated to the 10th – 13th c., though it can be surmised that most of them come from the 12th – the 1st half of the 13th c. Perhaps the larger specimens with a taller and longer blade may be classified as younger (see: Horošev 1997a, 17).

Four iron arrowheads:

The arrowhead (**fig. 15:1, 46:1**) was made from iron. It is small, with a tang and neck circular in cross-section, and a massive leaf, undivided, rhomboid in cross-section with curved bottom edges. It is well preserved. It measures: length – 5.5 cm, tang length – 1.3 cm, width of leaf – 1.1 cm, weight – 5.7 g.

The arrowhead should be classified as type 83 acc. to Aleksandr F. Medvedev (1966). A similar sample from Plìsnes´k M. P. Kučera (1962a, 30, 33, fig. 12:5) dates back to the 12th – 13th c., however A. F. Medvedev (1966, 81) regards this chronology as incorrect, and determines the time when such artefacts occurred to the 10th – 12th c., stressing that they were most typical for the 11th c.

The arrowhead (**fig. 15:2, 46:2**) was made from iron. The tang, quadrangular in cross-section, turns into the neck and an undivided, flat, laurel-like leaf. It is well preserved except for surface damage, a larger missing bit at the end of the tang and a hole in the leaf. It measures: length – 11.4 cm, length of tang – 4.0 cm, width of leaf – 2.0 cm, weight – 10.9 g.

The arrowhead (**fig. 15:3, 46:3**) was made from iron. It is a specimen with the tang quadrangular in cross-section and a short neck turning into an undivided, flat, laurel-like leaf. It is well preserved (damage on the surface and at the edges). It measures: length – 9.7 cm, length of tang – 4.8 cm, width of leaf – 2.0 cm, weight – 6.6 g.

Both of the above arrowheads belong to type 63 acc. to A. F. Medvedev. Similar occurred in east Europe between the turn of the millennia until the late-medieval period (Medvedev 1966, 74-75), and the discussed ones can be dated back to the 10th – 13th c.

The arrowhead (**fig. 15:4, 46:4**) [may also have come from one of the burial mounds in the corner of the woods (Ziemięcki 1883, 50)] was made from iron in a rhomboid form, with the tang, quadrangular in cross-section, smoothly turning (no support for the shaft) into an almost flat leaf with triangular cross-section. It is well preserved (damage at the edges). It measures: length – 7.4 cm, length of tang – 2.0 cm, width of leaf – 1.8 cm, weight – 6.9 g.

The arrowhead can be classified as type 46 acc. to A. F. Medvedev, so called Novgorod type. Similar occurred in the northern part of east Europe since the turn of the millennia to the end of the 13th c. In Novgorod they were found in layers from the 10th – 13th c. Individual samples have been encountered in the south of Rus' (Medvedev 1966, 67-68). The discussed specimen ought to be dated like the ones from Novgorod – to the 10th – 13th c.

A piece of rolled up tin:

The tin bar (**fig. 15:5**) is small, bent. It measures: length – 3.9 cm (4.6 cm), diameter – 0.5 cm, weight – 4.3 g.

It can be assumed that the bar bears evidence that local craftsmen used tin for coating iron objects, an example of which is the tin-coated iron bracelet (see below).

Two bronze bracelets:

The bracelet (**fig. 15:6, 46:5**) was cut from a bronze sheet[25] and decorated with a knurl. It is open, band-like, narrowing towards pipe-like ends. The inside of the hoop is plain, while the outside is ornamented – delicate zigzag lines. The geometric motif of diagonally cut rectangles, whose triangular edge fragments are embellished with short zigzags, is repeated six times. It is not decorated at the end. It is green (patina). It is well preserved, except for one broken off end. It measures: diameter – 6.0 cm, band width – 1.2 cm, band thickness – app. 0.05 cm, and weight (preserved) – 7.19 g.

Bracelets of that type from the northern reaches of the Old Rus' date back on the basis of grave complexes to the end of the 11th – 13th c. (Levaševa 1967a, 236). In Novgorod similar items were discovered in the layers from the end of the 11th – the 1350s – 1360s (most frequently from the end of the 12th till the end of the 13th c.), and in barrows on the Novgorod land they have been found in late burials, from the 13th – 14th c. (Sedova 1981, 113-114). The chronology of the specimen from Pìdgircì can be narrowed down to the end of the 11th – the 1230s.

The bracelet (**fig. 15:7, 46:6**) was made from a bronze bar and polished. It is open, unornamented; the wire, rhomboid in cross-section, narrows towards the ends that had been flattened and then bent into pipe-like finish. It is green (patina). It is perfectly preserved. It measures: diameter – 7.0 cm, bar diameter – 0.3x0.4 cm, weight – 8.6 g.

In the north of Rus' jewellery of that variety are dated on the basis of four finds (hoops with circular, oval and rhomboid cross-section) from Novgorod to the 11th – the beginning of the 12th c. (Sedova 1981, 94) and considered scarce. Perhaps there are slightly more of them in south-west Rus', since two other bracelets – with their hoops rhomboid in cross-section like the discussed one – are known

[25] Bronze sheets necessary for making such ornaments were usually obtained by hammering or – as analyses of the artefact from Novgorod has shown – by "splashing" (liquid metal spilled on a flat surface solidified into a thin sheet). Ornament was added to the cooled half-finished product (Ryndina 1963, 234).

from the hillfort in Pìdgìrcì (Kučera 1962a, 29, 43, fig. 11:9), two more from the burial ground from the 11th – 13th c. in Tors´ke and identically dated hillfort in Verbična (Rauhut 1960, 252-254, tab. XVI:9, XXI:6), and one more from the 11th-century hillfort in Gorodiše (Kučìnko 1996, 14172, fig. 64:14). The presented specimen seems to have originated in the 11th – 12th c.

One iron [bracelet]:

The bracelet (**fig. 15:8, 46:7**) was made from thick iron wire and tin-coated. It is open, silver-coloured with black showing through. Its state of preservation is average (ends either broken off or unfinished, tin worn off, its thicker layer visible in spots). It measures: diameter – 7.7 cm, rod diameter – 0.45 cm, weight – 18.6 g.

That modest bracelet must have been made by a local craftsman, who used tin to enhance the aesthetic value of a simple iron hoop (see above). It can be dated relatively broadly to the 11th – the mid-13th c.

A glass ball blown in the shape of an egg and like our Easter eggs painted with yellow garlands against a dark-green background:

The egg-shaped rattle (**fig. 7:7, 42:7**) was made in the shape of an irregular egg from ordinary pottery clay (from bands or on a wax core),[26] fired and coated with (dipped in?) dark-green glazing, after which a garland (bracketed) ornament was added in yellow glazing. A pebble was placed inside. It was well preserved apart from worn off glazing in places. It measures: height – 4.9 cm, diameter – 3.9 cm.

It is a glazed coloured egg of group II (without metallic shine) acc. to Tat´âna I. Makarova, who dated it to the 11th – 13th c. (it can be surmised that to the 1st half of the 13th c.), and believes that they were most popular in the 11th c., while since the mid-12th c. they appear as relics (Makarova 1966, 144; 1967, 45). Currently the collection of such objects is more numerous than in the 1960s[27] and allows for verifying the chronology assumed by the researcher. It is true that in western Ukraine there are no precisely dated specimens, but in the neighbouring Polish lands have been found both early specimens (Ruthenian imports) – two coloured eggs from female graves in Lutomiersk dated to the 1st half of the 11th c. (Grygiel 2014, 728, 731, 740, fig. 35:7, 38:7), and late ones – dated to the end of the 12th – the 1st half of the 13th c. a coloured egg found in Kraków-Gródek (Buśko *et al.* 2006, 46, 60, fig. 6). The last one that ended up far from the place of its manufacture, seems to undermine the assumption of T. I. Makarova about the relic character of egg-shaped rattles after the mid-12th c., though the time brackets she suggested for their occurrence must be considered correct. Egg-rattles were a side product in workshops manufacturing floor tiles (Rybakov 1948, 362) for orthodox churches and residences of princes or boyars. It is commonly accepted that coloured eggs served ritual-cult-magical functions (Kaczmarek 1998, 558; Wawrzeniuk 2004, 151-152), yet the author tends to regard them simply as toys, perhaps apotropaic to a certain degree and perhaps alluding to the Christian belief in resurrection. Uniformly pagan connotations (Bołsunowski 1906) seem inappropriate, because the coloured eggs were most probably manufactured in workshops operating by orthodox churches.

Two whetstones [one preserved], one in an original form from the so called Ternopil' slate:

The whetstone (**fig. 15:9, 46:8**) from fine-grained sandstone (?) is a natural creation. It is elongated, rectangular in cross-section, with diagonal end sides (one of them with a distinct protrusion), brown in colour. Traces of its use are barely visible. It measures: length – 7.35 cm (7.6 cm), width – 3.2 cm, thickness – 2.05 cm, weight – 71.3 g.

The whetstone might have been used for polishing metal, wood or leather. Objects of similar use are commonly found on settlement sites (see e.g.: Čajka 2009, 66-67, 193, 195, fig. 57, 59; Stasiak, Grygiel 2014, 218-219, 257, fig. 141).

Two iron bits:

The bit (**fig. 15:10, 46:9**) was made from iron. It is a large, two-part specimen, with bar sleeves twisted from a thick metal sheet. Only one of the rings to which reins and straps of the bridle were fitted, has survived. It is relatively well preserved except for the missing ring and the sleeve fastening. It measures: length (preserved) – 21.8 cm, length between rings – 16.6 cm, length of sleeve – 10.0 cm, ring diameter – 5.2 cm, diameter of the ring wire – 0.6x0.6 cm, diameter of sleeve at the end < 2.7 cm, weight (preserved) – 147.9 g.

It belongs to type I acc. to Andrzej Nadolski (probably type IV acc. to Anatolij N. Kirpičnikov). A bit similar to the one from Pìdgìrcì was found in Trepcza (Kotowicz 2002, 30, tab. XI:3, XII:1; 2004, 49-50, photo: 47). Such specimens have a wide territorial and chronological range, though they are less numerous than the variety with bars from rods (Nadolski 1954, 87). The described bit can be dated to the 10th – 13th c.

The bit (**fig. 15:11, 46:10**) was made from iron. It comprised two parts, but only one part was preserved, in good condition, consisting of a rod quadrangular in cross-section and a movable wire ring.

[26] See: Makarova 1967, 42; Kaczmarek 1998, 553.

[27] For the entire Rus' T. I. Makarova (1966, 142) estimated the number of coloured eggs at over 70. Today the number of known specimens is much higher.

Its measurements are: length (preserved) – 10.6 cm, rod length – 7.9 cm, ring diameter – 3.5 cm, rod cross-section – 0.8x0.6 cm, cross-section of the ring wire – 0.45x0.4 cm, weight (preserved) – 38.1 g.

It is a bit of the very common type IV acc. to A. N. Kirpičnikov (I acc. to A. Nadolski). In Rus', similar bits are the most numerous variety, and occur since the 9th c. In A. N. Kirpičnikov's opinion (1973, 16-17) bits with small-diameter rings – like the described one – were used with horses not very sensitive to reins. The specimen from Pìdgìrcì probably comes from the 10th – 13th c.

An originally formed fire-steel [may also have come from one of the burial mounds in the corner of the woods (Ziemięcki 1883, 50)]:

The firesteel (**fig. 16:1, 46:11**) was made from iron in a two-bow form. It is preserved in a mediocre condition (missing a larger section of one of the bows; the tongue-like protrusion is damaged, damaged surface). It measures: length – 8.5 cm, height – 3.0 cm, thickness – 0.3 cm, weight (preserved) – 12.3 g.

The tool for kindling a fire was probably found in the cultural layer of the hillfort. Similar items are found relatively often on such sites (see: Čajka 2009, 51, 166, fig. 30:1-9; Stasiak, Grygiel 2014, 214, 250, fig. 134:1-3). The typology of firesteels on the basis of specimens found in Novgorod was prepared by Boris A. Kolčin (1959, 99-104), who divided them into three basic types: the first – two-bow with an early variant, characteristic for the 10th – 11th c., and a late variant, typical for the 12th c.; the second – link-like firesteel with holes at the distinctly narrowed ends, used in the 12th and the 1st half of the 13th c.; the third – link-like firesteels which were in use between the 13th and the 16th c.; and a group of firesteels with individual forms. The presented typological-chronological diagram has one surprising feature – dating cannot be used outside Velikij Novgorod, because *today, like a thousand years ago, a two-bow, symmetrical fire-steel is predominant in the Slavic lands. We encounter it commonly in Belarus, Little Rus' and in Poland; it is in use also in Great Rus'* and *once the link-like firesteel used to be more common than today in Slavic lands; its excavated specimens we know from such areas where it is no longer used today. Nowadays we find it most frequently in northern Slavic lands. It is, or it was, fairly common in Poland (especially in the west where it is factory-made here and there); it could also be found in western Little Rus' (in the Carpathians) and similarly in Slovakian territories; and finally – in Great Rus'* (Moszyński 1929, 240, 244). Besides, even in Novgorod itself two-bow firesteels were found in layers from the 14th – 16th century, yet rather prematurely it was decided that they had ended up there as a result of excavations (Kolčin 1959, 99). In the case of the specimen from Plìsnes´k it can be assumed that it comes from the 10th – the 1st half of the 13th c.

Pieces of glass bracelets, light-blue, dark-blue, green, and ornamented with yellow twists all round:

Pieces of bracelets (**table V**) are examples of artefacts so emblematic for the Old Rus' culture as spindle whorls from pink slate. They were made from drawn glass sticks smooth or – more often – twisted, which were formed into circles. Currently they are corroded to a varying degree. Until recently, it was assumed that dating those feminine ornaments – at least in the case of products from the Kyiv workshops or those in southern Rus' – can be narrowed down to the period between app. the mid-12th c. till the destructive Mongol invasion in the year 1240/1241, with the possibility of their infrequent occurrences slightly earlier and relic later[28] (Ŝapova 1997, 87-89). Currently it is allowed that those ornaments were also produced after 1241, as they can be found in cultural layers and features from the 2nd half of the 13th – 14th c. in Peresopnicâ, Volodimir-Volins´kij and Luck (Ters´kij 2001, 146). Similarly dated, i.e. to the period from the mid-13th c. to the 2nd half of the 14th c., are the specimens from Chełm (Buko *et al*. 2014, 125, 150). It does not alter the fact, an overwhelming majority of bracelets produced in Rus' dates back to the 13th c. – in Novgorod mainly from the 1220s – 1270s [layers 13-15], and they were used most frequently in the 1220s and 1230s [layer 15] (Poluboârinova 1963, 170-171). Also specimens from Plìsnes´k were produced and must have been worn during the 1220s – 1230s.[29]

Glass bead:

The bead (**fig. 42:8**) was made from glass by winding and decorated with foil (applied to the core of the ornament and coated with a layer of glass; see: Stolârova 2015, 7-11). It is barrel-shaped, elongated, colourless, and semi-transparent, with a greasy sheen. The foil is golden. It is relatively well-preserved, but corrosion is noticeable (numerous shallow, oval corrosion pits on the surface), while the foil is partially discoloured to a grey hue.[30] It measures: length

[28] There was no doubt, that in hillforts with local glass production, which were not destroyed by the Mongols – e.g. Polock and Novgorod – glass bracelets were still used in the 14th c. (Ŝapova 1972, 193).

[29] The author earlier suggested the need to alter, and specifically to narrow down, the chronology of that group of artefacts in Rus' (Liwoch 2014a, 416).

[30] According to Joanna Trąbska, golden foil is not made from gold, because it does not discolour. Perhaps tin sulphate (SnS_2) was applied, which is used as imitation of gold in mosaics. The supposition has to be verified by a chemical analysis. The author would like to thank for opinions on the chemical composition of this and other glass and stone beads presented below.

Table V. List of glass bracelets (fragments from app. 25 specimens) from Pìdgìrcì-Plìsnes´k
(no corresponds to the no in **fig. 47**)

No	Colour	bar cross-section (type)	length (chord) in cm	bar diameter in cm	comments
1	violet	smooth	3.1	0.8	flattened
2	a.a.	a.a.	4.2	0.6	-
3	a.a.	a.a.	2.65	0.6	3, 4 and 5 – pieces of one specimen (?)
4	a.a.	a.a.	2.85	0.6	a.a.
5	a.a.	a.a.	5.85	0.6	a.a.
6	a.a.	twisted	3.1	0.7	flattened at one end
7	a.a.	a.a.	1.0	0.5	-
8	a.a.	a.a.	1.7	0.85	-
9	a.a.	a.a.	0.8	-	cross-section not preserved
10	a.a.	a.a.	5.15	0.5	flattened at one end
11	a.a.	a.a.	4.9	0.65	-
12	yellow	a.a.	2.3	0.8	-
13	black	smooth	2.75	0.6	Ruthenian/Kievan (?)
14	green	twisted	2.9	0.6	decorated with double thread of yellow glass
15	a.a.	a.a.	2.35	0.5	15 and 16 – pieces of one specimen (?)
16	a.a.	a.a.	2.3	0.5	a.a.
17	a.a.	a.a.	2.25	0.6	flattened at one end; 17-20 – pieces of one specimen (?)
18	a.a.	a.a.	2.95	0.65	a.a.
19	a.a.	a.a.	3.9	0.65	17-20 – pieces of one specimen (?)
20	a.a.	a.a.	2.95	0.65	a.a.
21	a.a.	smooth	5.8	0.6	21 and 22 – pieces of one specimen (?)
22	a.a.	a.a.	2.2	0.6	a.a.
23	a.a.	a.a.	4.0	0.7	23 and 24 – pieces of one specimen
24	a.a.	a.a.	5.8	0.7	a.a.; flattened at one end
25	a.a.	a.a.	4.7	0.5	flattened at one end
26	dark blue	a.a.	5.7	0.5	flattened at one end (at the joining)
27	a.a.	twisted	2.1	0.7	-
28	a.a.	a.a.	3.7	0,6	-
29	a.a.	a.a.	3,6	0.7	-
30	a.a.	a.a.	5.0	0.45	30, 31, 34 and 32 or 33 – pieces of one specimen (?)
31	a.a.	a.a.	3.15	0.5	a.a.
32	a.a.	a.a.	2.4	0.4	a.a.
33	a.a.	a.a.	2.2	0.45	a.a.
34	a.a.	a.a.	5.3	0.45	a.a.; flattened at one end (at the joining)
35	turquois	a.a.	1.6	0.6	flattened fragment
36	a.a.	a.a.	4.45	0.65	36 and 37 – pieces of one specimen (?)
37	a.a.	a.a.	2.95	0.65	a.a.; considerably damaged surface
38	a.a.	smooth	5.5	0.8	angular; flattened at one end

– 1.45 cm, diameter – 0.8 cm, hole diameter – 0.25-0.4 cm, weight – 1.2 g.

The bead belongs to type 6 acc. to Ûlia Ŝapova (see: Ŝapova 1956, 171-172, tab. I:19-21). In Novgorod similar ones occurred from the end of the 10th till the mid-13th c., and in greatest numbers in the 11th c. (Ŝapova 1956, 172), while the specimens from Zvenigorod in western Ukraine are dated back to the 11th – 12th (13th?) c. (Vojceščuk 2013, 181). The bead from Plìsnes´k has to be dated broadly to the 11th – the 1st half of the 13th c. It is not certain whether it was imported from Byzantium o manufactured in Rus'.

A flattened piece of bronze as if from a shield boss or similar:

A fragment of a cauldron (**fig. 16:2, 46:12**) made from copper (Cu + 0.09% Sn, 0.48% Pb, 0.052% Zn, 0.078% Ag)[31]. It comes from the upper section of the vessel. It is small and tarnished. It measures: length – 10.3 cm, height – 4.0 cm, thickness of the rim – 0.6 cm, thickness of the wall < 0.1 cm, weight – 70.6 g.

The aforementioned cauldron might have represented type II (from riveted metal sheet) acc. to Mihail L. Švecov. Svâtoslav Ters´kij (2000, 192) states – he wrote about Volhynia, but the comment might probably be stretched to nearby Plìsnes´k – that such vessels were a popular import from Polovtsians. M. L. Švecov (1980, 198-201) correctly regards similar vessels as late-nomadic products from the 12th – the 1st half of the 13th c., which were traditionally put in the graves of steppe aristocracy, however one cannot agree with his view about the lack of copper cauldrons on archaeological sites of the peoples settled in the vicinity of the steppe.

The items listed below, which T. Ziemięcki did not mention in his report, must have been found in the cultural layer of the hillfort (perhaps also in unidentified archaeological features):

The spur (**fig. 16:3, 46:13**) which was made from iron, is fragmentarily preserved (part of the bow and catch). The catch belongs to type 2 acc. to A. N. Kirpičnikov. It measures: length (preserved) – 11.0 cm, weight (preserved) – 16.2 g.

The spur (**fig. 16:4, 46:14**) was made from iron. It has survived in a fragment (part of the bow and catch). The catch belongs to type 7 acc. to A. N. Kirpičnikov. Its measurements are: length (preserved) – 6.0 cm, weight (preserved) – 6.3 g.

Both relics of riding tackle come most probably from the 12th – 13th c.

A swivel link (**fig. 16:5, 46:15**) was made from iron. It has the shape of a ring with a flattened fragment of the frame and fitted with a hole. It is very well preserved. It measures: diameter – 3.2 cm, rod diameter – 0.5 cm, disc width – 1.4 cm, hole diameter – 0.45 cm, weight – 11.6 g.

It can be assumed that it served to fastening the halter (probably the bridle without the bit), leather straps or ropes, and the bolt rotating in the swivel allowed for placid (without the ropes or leather straps getting twisted) grazing of tethered horses. A. N. Kirpičnikov (1973, 79, fig. 46) presents a similar item from Gorodiŝa and mentions another one from Navagrudak, both from the cultural layers from the 12th – 13th c. He adds that similar items could also have been used for other purposes, e.g. for hanging cauldrons.

The key (**fig. 16:6, 46:16**) was made from iron. Its shaft is made from a four-sided rod which was flattened and shaped into a grip at one end, while at the other it splits into two arms bent in opposite directions (anchor-like bit). It is very well preserved except for surface damage. It measures: length – 19.2 cm, height of bit arms – 3.6 cm, width of bit – 4.2 cm, shaft diameter – 0.6x0.6 cm, outer diameter of grip – 1.4 cm, inner diameter of grip < 1.0 cm, weight – 53.3 g.

The key (**fig. 16:7, 46:17**) was made from iron. The shaft from a four-sided bar was flattened on one end into a trapezoid plate which turns into a turned-up grip, while gently bent on the other (hook-like bit). It is well preserved (surface damage). It measures: length – 11.4 cm, height of bit arm – 2.25 cm, shaft section – 0.5x0.3 cm, width of trapezoid flat section – 0.95 cm, inner diameter of grip – 0.5 cm, weight – 12.4 g.

Both specimens belong to probably the most common in the early medieval period group of keys to wooden or iron bolts, which in a similar form occurred from the period of Roman influence until the last century (Czerska 1972, 64; Horošev 1997, 16). The hook-like keys are very numerous (see: Czerska 1973, 62-64, fig. 11-13; Čajka 2009, 51, 167, fig. 31:1-7; Stasiak, Grygiel 2014, 223, 267, fig. 151:7-15). Anchor-like keys are seldom encountered on early medieval sites. Items analogical to those from Pìdgìrcì were found in the Old Ruthenian settlement from the 12th – the 1st half of the 13th c. in Bovšìv (Baran, Čajka 1972, 100-101, fig. 3:27); in the layer from the end of the 11th – the beginning of the 12th c. in the hillfort in Opole-Ostrówek (Czerska 1972, 58, 64, fig. 4c) and in layers from the end of the 10th – the beginning of the 12th c. in the hillfort in Tum (Stasiak, Grygiel 2014, 223, 267, fig. 151:3-6). The keys to bolts from Pìdgìrcì can be dated back to the (10th?) 11th – mid-13th c.

The key (**fig. 16:8, 46:18**) was made from iron. The shaft from a four-sided bar is narrow, bent and hammered into a grip at one end, while on the other

[31] Those and four more (see below) chemical analyses of artefacts were carried out in 2000 by Anna Kowalska.

it widens slightly and ends in four small, crosswise protrusions (from above it resembles letter "H"). It is well preserved except for surface damage. It measures: length – 12.1 cm, grip width – 1.6 cm, grip opening diameter – 0.6 cm, bar cross-section – app. 0.8x0.3 cm, H-shaped ending – 1.2x1.1 cm, weight – 27.7 g.

It is a fairly simple specimen of a padlock key which does not have a precise equivalent in the typological-chronological scheme prepared by B. A. Kolčin (1959, 78-87) for padlocks and keys from Novgorod. It resembles types: B, B-I, Г and Д. It can be dated to the 12th – 13th c.

The artefact (**fig. 16:9, 46:19**) might be a spinner made from iron. It has the form of a plate with a clearly distinguishable hook. It is well preserved, though covered with rust, and a section of the plate was broken off. It measures: length (preserved) – 8.5 cm, hook length – 3.4 cm, width – 2.5 cm, weight (preserved) – 10.5 g.

Such lures were used in Old Rus' to catch predatory fish (see e.g.: Lâškevìč 2009; Zvâruga 2009, 151).

The staple (**fig. 16:10**) was fashioned from an iron flat into a shape resembling a rectangle. Its arms are thinned towards the end. It is well preserved. It measures: length – 9.2 cm, width – 7.1 cm, bar width – 0.8 cm, bar thickness – 0.4 cm, weight – 31.6 g.

The staple (**fig. 16:11**) was made from an iron flat bar in the shape resembling a rectangle. Its arms become narrower and thinner towards the ends. Its state of preservation is average (one end broken off). It measures: length – 4.9 cm, width – 4.5 cm, bar width – 0.5 cm, bar thickness – 0.3 cm, weight (preserved) – 9.2 g.

The staple (**fig. 16:12**) was made from an iron rod which is almost circular in cross-section on its curve, but becomes four-sided along the arms. One end is sharp and slightly bent, the other is missing (?; not finished). It is well preserved. It measures: length – 5.2 cm, width – 2.8 cm, diameter of rod at the curve – 0.5 cm, weight (preserved) – 9.7 g. It cannot be ruled out that the item is actually a bow from a padlock.

Staples were commonly used as an element of the door lock, driven into the door frame of a building (see: Czerska 1972, 57, 67, fig. 2; Čajka 2009, 171, fig. 35:1-10; Stasiak, Grygiel 2014, 223, 266, fig. 150:20-31). The most common were rectangular staples – type I acc. to Barbara Czerska, which two of the above mentioned specimens belong to. The third staple represents the U- or V-shaped ones, which B. Czerska defined as type IV. They can be dated, like the keys (see above), to the (10th?) 11th – mid-13th c.

Artefacts discovered by T. Ziemięcki in the hillfort in Pìdgìrcì are the evidence – against his suggestion (Ziemięcki 1882 59), probably triggered by a romantic vision of Slavic antiquities, about the clearly cult purpose of the part of the site – of the early-urban character of Plìsnes´k with the abundance of Old Rus' culture from the younger phase of the early medieval period (end of the 10th – the 1st half of the 13th c.). Despite merely two (three?) mentions about Plìsnes´k in Old Ruthenian written records, there is no doubt that it was one of the most important – though not the capital – hillforts in the western part of the Rurikid state. It also played a significant role during the tribal period,[32] which cannot be seen in the material from the research by T. Ziemięcki, yet indirectly it is proven by the presence in Plìsnes´k of elite graves from the dawn of the Rus' state. The hillfort survived until app. the middle of the 13th c., when it was destroyed most probably during the Mongolian invasion of Batu-khan in December 1240 or at the beginning of 1241.

4.1.2. GREAT BARROW ON PEASANT LAND (**fig. 17**)

[...] one large grave deserves to be distinguished, the only bigger one that, as it was located on agricultural land, I was allowed to excavate.[33]*) It rises up to two and a half metres above the ground. It had been dug up twice before, though with no results, because of shallow digging; at the depth of three metres i.e. about ½ m below the level, I found two skeletons lying supine side by side, with their heads bent slightly towards the west, one male, the other female. Their bones were completely decayed therefore were impossible to preserve except for a piece of a jaw. Next to the male skeleton, by his right side, a long, iron sword was lying in a wooden scabbard that once might have been covered in leather, as traces of fibres seem to indicate; above his shoulder on the same side there was an iron implement set in wood, with a hook-like lower end, resembling a halberd or some such. On the skeleton's chest one could discern a kind of chainmail from iron rings, set in some fabric; the belt probably made of leather was fastened with a bronze buckle, with two bronze, patterned rings beside it.*[34]*) Between his teeth the skeleton had a small, flat piece of gold, like the Roman 'obolus of the dead'. By his right side there were three narrow hoops from a bucket, probably oaken but completely decomposed, and in their middle a scapula and cattle ribs, probably remains*

[32] It can be seen in materials from the research by M. A. Filipčuk (see above).

[33] *The owner, Prince E. Sanguszko, made it clear that the large graves in manorial land were not to be touched. I hope that when the graves in agricultural land are examined, as suffering more damage, the objection to excavating the graves in manorial land will be withdrawn.*

[34] *A similar ring with the same ornament found in Žabincì in Zoločiv dis. is in the Museum of the Academy of Learning.*

of a meat offering. Further there was an oblong whetstone and a small bone tube, wrapped at the ends with a bronze wire. At the feet of the skeleton there was a huge oaken bucket, fitted with iron hoops and such a handle, well preserved. The female skeleton had a necklace from cut carnelian beads, larger and smaller, and on her right hand a bracelet from a narrow gold band; by the left shoulder lifted slightly higher there stood a small, black, clay vessel.

The skeletons, both here and in other graves, were lying along the west – east direction, with their heads pointing west. Numerous nails and traces of decayed wood, probably from coffins, were strewn everywhere (Ziemięcki 1882, 60).

A long iron sword in a wooden scabbard [not preserved] *once probably covered in leather as traces of fibres seem to indicate*:

The sword (**fig. 18, 48, 49**) was made from iron, and its cross-guard and hilt had a damascene decoration[35] in silver, copper and brass (*aurichalcum*). It has a blade with a broad fuller, a cross-guard widening at the ends, a two-part pommel with an almost straight base with sides slightly widening upwards and a three-part scale. The polychrome decoration of the pommel and cross-guard is silver, red and golden. On the cross-guard and on the silver background of the base of the pommel there are plaited-chain motifs with slightly angular links made from strands of brass framed with copper threads. On the sides of both those parts of the hilt there are sections resembling triangles and filled with delicate silver zigzags. The upper surface of the cross-guard has a geometric decoration – squares (silver "x" are inscribed in some) encircled with silver strands from which short lines spread diagonally. The scale of the pommel is divided into three parts not only morphologically, but also decoratively – the larger middle section is separated from the smaller side ones by a broad band with copper background and delicate silver zigzags. The middle of the central fragment is decorated with copper-brass braiding placed vertically against a silver background; while the sides with two semi-elliptic brass eyes framed with copper (decoration of the top was not preserved). The sides of the scale also have braided decoration – a silver herring-bone pattern against a silver background can be seen on copper bands surrounding brass sections. The top of the side fragments is decorated with a strip – copper background (poorly preserved) with delicate silver zigzags. On upper and lower edges of the cross-guard and the base of the pommel there are (vestigially preserved) copper strands. The decoration on the hilt is clearly visible only on one side, while on the other one can discern the silver background with the contours of a destroyed ornament. The blade[36] is poorly preserved, while the hilt slightly better, though with a large fragment missing on one side of the base. Measurements of the sword are: total length (preserved) – 86.0 cm, length of blade (preserved) – 69.0 cm, width of blade (preserved) – 5.2 cm, thickness of blade (preserved) – 0.4 cm, length of hilt – 17.5 cm, length of cross-guard (preserved) – 10.9 cm, height of cross-guard – 2.8 cm, thickness of cross-guard – 2.7 cm, width of grip (preserved) – 2.3 cm, thickness of grip – z 0.5 cm, width of pommel – 9.6 cm, height of pommel – 6.8 cm, thickness of pommel – 3.6 cm, weight (preserved) – 780.0 g.

The discussed sword represents type S acc. to Jan Petersen (1919). Decoration of its hilt (incrustation – braided ribbons) resembles those on other specimens of that type. Particularly similar is the decoration on the sword – especially in the middle section of the scale – from Lipiany (Sarnowska 1955, 285-286, fig. 15), as well as the specimen from Blistova (Voznesens´ka *et al.* 1984, 32-33, fig. 10). Other similar examples are: the sword from Lutowo (Siwiak, Zajączkowska 2008), a sword cross-guard from Morzewo (Sarnowska 1955, 289, 292, fig. 23), and slightly less one of the swords found in the Dnieper rapids (Kirpičnikov 1966a, 29, 78-79, fig. 4:1), the sword from Salmany (Arne 1914, 48-49, fig. 35) and the sword from Lunda parish bearing an inscription "INGELRIIMEFECIT+" (Androshchuk 2014, 421, 612, fig. 131). The type S specimen from Pìdgìrcì – probably manufactured in a Rhineland workshop[37] – A. N. Kirpičnikov (1966a, 78-79) dated back to the end of the 10th – the beginning of the 11th c. While the upper time limit does not arouse much doubt, it seems that the bottom limit should be moved further into the 10th c. (see: Androshchuk 2014, 75). It is a fundamental indicator of the chronology of the grave.

A belt probably made of leather [not preserved], was fastened with a bronze buckle and two bronze rings with a patterned decoration:

The belt buckle (**fig. 19:1, 50:1**) was cast in tin-lead bronze (Cu + 3.1% Sn, 5.0% Pb, 0.12% Zn, 0,23% Ag) in the shape of a lyre. It was very well preserved apart from the missing tang. Its measurements

[35] In the case of both swords described in this work it is a semblance of that difficult technique i.e. hammering decorative metal foil into the dense notches or grooves etched with acid on the base surface (see: damascene work, incrustation in: Słownik... 2004, 83, 160).

[36] Samples were taken from blades both swords discussed in this work for metallographic analysis the results of which are – unfortunately – unknown. There is not information either as to who and when took those samples.

[37] Arkadiusz Michalak and Piotr Pudło wrote about dilemmas concerning swords' origins (2008). *Nb.* problems with determining the place of their production concerns many other artefacts.

are: length – 2.6 cm, width – 2.3 cm, height – 0.3 cm, width in the place where the leather strip was fastened – 1.8 cm, diameter of narrowing inner axis (to the tang base) – 0.2 cm, weight – 4.7 g.

The belt ring (**fig. 19:2, 50:2**) was cast in tin-lead bronze (Cu + 6.2% Sn, 2.45% Pb, 0.0037% Zn, 0.46% Ag). In the side projection it has the form of a truncated cone, and is decorated all around with a plant twine motif. It is very well preserved. Its measurements are: diameter – 2.9 cm, inner diameter – 1.9 cm, frame thickness – 0.2 cm, weight – 3.5 g

The belt ring (**fig. 19:3, 50:3**) was cast in bronze. It is almost identical with the above described, except for a small fragment missing by the inner edge. It measures: diameter – 2.85 cm, inner diameter – 1.9 cm, frame thickness – 0.2 cm, weight – 3.7 g.

Various belt elements, particularly buckles, are relatively frequently encountered in early-medieval graves, mostly male (see: Zoll-Adamikowa 1971, 80-81; Janowski 2015, 64-65; Mihajlov 2016, 110-113). The buckle from Pìdgìrcì belongs to the group of lyre-shaped buckles, which include numerous and morphologically diverse finds in Central and Eastern Europe (see: Hołowińska 1963; Révész 1987). Most of them come from the 11th – 12th c., though there are numerous samples from the previous century (Sedova 1981, 144; Lesman 1990, 79, 98), like the presented specimen from Pìdgìrcì. Without much doubt, it can be dated back to the end of the 10th c. Particularly interesting pieces of early Ruthenian (no longer Varangian?) metalwork – judging by the style of ornamentation – are belt rings much older than other similar specimens, since the rings from Novgorod are dated to the period between the 2nd quarter of the 11th and the beginning of the 14th c. (Lesman 1990, 79-80, 98).

Oblong whetstone:

The whetstone (**fig. 19:4, 50:4**) was cut from stone (mudstone?) in an elongated prismatic form. It is smooth and brown (perhaps covered in iron oxides?). It was fragmentarily preserved (clear traces of breaking), and scratches and a partially peeled-off top layer are visible on its surface. Its dimensions are: length (preserved) – 6.2 cm, width – 2.0 cm, thickness – 1.2 cm, weight (preserved) – 29.6 g.

The whetstone is one of artefacts fairly often encountered among grave furnishings, though not always accompanied by knives (see: Kurasiński 2008, 37-38; Janowski 2015, 68; Mihajlov 2016, 127). It might have been used for both sharpening the knife the relic of which is the bone handle, and a sword. The assumed traces of iron allow for surmising that the object really is a whetstone, as it should be noted that touchstones have also been found in elite graves. Such a purpose of some "whetstones" has been confirmed by specks of non-ferrous metals found on them (Janowski 2015, 68).

Small bone pipe, tightened at the ends with bronze wire [not preserved]:

The knife handle (**fig. 19:5, 50:5**) was carved from bone in a simple, pipe-like form with one edge decoratively profiled (three tines with curved sides). On both sides, there are grooves all round, covered with a green layer of copper oxides (traces of decorative and tightening wire). There is also a visible notch along the artefact. The handle has a smooth brownish-green surface with some traces of corrosion. It was well-preserved except for a missing fragment at one end. Its dimensions are: length – 4.25 cm, outer diameter – 1.65 cm, inner diameter – 1.1-1.2 cm, groove width – 0.3 cm, weight – 5.8 g.

It must have been a knife handle. The author does not know other objects stylistically resembling the presented specimen (see e.g.: Cnotliwy 1973, 221-229; Ters´kij 1993; Pasternak 1998, 235, 244; Zvâruga 2009, 150).

Large oaken bucket fitted with iron hoops, and with such a handle, well preserved:

The bucket (**fig. 20:18, 21:18**) was made from yew boards[38] which were lined with iron sheet and an outer tin-lead layer, and strengthened with iron bands. It is a large, slightly conical container whose outer surface consists of seven bands separated by hoops. On the top band there are there are 11 rings fixed on small staples. The handle is square in cross-section (the bar is placed diagonally in relation to the rest of the bucket). It has decorative endings in the form of a cuboid topped with a pyramid. The bucket was almost in its original form (slightly misshapen) but poorly preserved (faint traces of staves, seriously damaged metal sheet, the handle of incomplete length and in fragments, lack of handholds, some rings badly corroded). Its measurements are: height – 29.5 cm, top diameter – 27.5-28.5 cm, bottom diameter – 31.0-32.0 cm, outer diameter of rings – 2.5 cm, inner diameter of rings – 1.5 cm, width of bands between hoops – 3.5-4.5 cm, hoop width – app. 0.9 cm, length of preserved handle fragments – 36.1 (12.3+8.1+10.3+3.3+0.8+1.3) cm, handle cross-section – 1.0x1.0 cm, length and width of base endings – 1.8x17 and 1.8x1.6 cm, height of endings – 2.1 cm, capacity > 10,0 l.

The artefact was examined[39] using the X-ray spectrometer (XRF). The tin-lead layer applied to the iron sheet (bands counted from the bottom of the vessel) yielded the following results:

[38] Tree species was identified by Irena Gluza.

[39] The analysis was carried out by: K. Besztak, A. Dyga and Aldona Garbacz-Klempka.

– three readings from a fragment of the band no 1

Fe	75.9	88.1	86.8
Pb	1.90	4.48	5.39
Sn	0.76	1.76	1.59
Cu	0.98	4.76	5.17
Zn	0.36	0.063	0.22
Ni	0.00	0.24	0.18

– three readings from a first fragment of the band no 2

Fe	76.3	82.0	76.2
Pb	1.28	1.47	1.57
Sn	2.17	14.3	1.94
Cu	0.17	0.20	0.14

– three readings from a second fragment of the band no 2

Fe	78.5	78.0	79.3
Pb	0.00	0.73	0.00
Sn	1.23	0.69	0.37
Cu	0.11	0.082	0.10

– three readings from a third fragment of the band no 2

Fe	92.2	89.6	88.0
Pb	0.7	0.25	0.27
Sn	6.35	8.62	10.4
Cu	0.18	0.10	0.13

– three readings from a fragment of the band no 3

Fe	81.4	69.6	68.9
Pb	8.63	7.35	5.29
Sn	7.72	2.12	4.64
Cu	1.10	0.85	0.96
Zn	0.78	0.00	0.68

– three readings from a fragment of the band no 6

Fe	82.5	84.1	88.2
Pb	4.76	1.41	1.48
Sn	11.5	12.4	9.49
Cu	0.46	0.18	0.15

Differences in measurements resulted from the use of the portable version of the device in combination with the small area of analysed fragments and differences in the thickness of the outer layer. For that reason for each fragment the results from three readings should be averaged. The presence of iron serves as background for the analysed material, therefore, in order to obtain the percent content of the surface layer it should be removed from the calculations. Because of the applied research method and thin layers of various metals being superimposed on one another, the interpretation of results should be qualitative not quantitative.

The bucket, most probably found in the great barrow on agricultural land, is the only relatively well-preserved among several buckets from the barrows in Pìdgìrcì. The issue of such vessels was discussed by Andrzej Janowski and Tomasz Kurasiński (2008, 63-72; Kurasiński 2012; 2015a; 2015b). There are fairly common in early-medieval graves, especially from the 2nd half of the 10th-11th c. (see: Arbman 1940, tab. 203-212; Mocâ 1993, 26-27, 38-39; Dučyc 1994; Janowski 2015, 66; Mihajlov 2016, 123). The bucket from Pìdgìrcì was lined with a metal sheet, like e.g. the specimen from Lubień, and many other listed by T. Kurasiński (2012, 293; literature there). Such containers lined with metal sheet found in Poland are regarded as imports or local imitations of north-European products (Kurasiński 2012, 294). The described vessel might also have been manufactured in Scandinavia or in Scandinavian settlements in the north-east of Europe (see: Duczko 2006, 84, fig. 19d). It ought to be noted that in the three large barrows in Pìdgìrcì (see below) buckets were found by relics of men who, in life practically and after their deaths symbolically, might have used the buckets as containers for food (confirmed by bone remains) and drink, or even for watering horses since the buckets are fairly large. Nothing seems to indicate that they were prepared especially for the burial (see: Kurasiński 2012, 294-296).

Necklace from carved carnelian beads larger and smaller:

The bead (**fig. 50:6**) was cut from carnelian (a variety of chalcedony, coloured by iron compounds), polished and faceted. It is parallelepiped, octagonal, elongated with a slightly curved tube, orange, transparent. It is well preserved (damaged surface, production?). It measures: length – 1.2 cm, width – 0.7 cm, height – 0.5 cm, weight – 0.7 g.

The bead (**fig. 50:7**) was cut from carnelian, was polished and faceted. It is cuboid-octahedral, almost square in plan view, with a straight hole, orange with darker smudges, clear. It is well preserved (damaged surface, production?). It measures: length – 1.35 cm, width – 1.3 cm, height – 0.85 cm, weight – 2.7 g.

The bead (**fig. 50:8**) was cut from carnelian, was polished and faceted. It is cuboid-octahedral, almost square w plan view, with a hole drilled from both sides (slightly bent), and orange with whitish and reddish smudges, clear. It is well preserved (damaged surface, production?). It measures: length – 1.05 cm, width – 1.0 cm, height – 0.65 cm, weight – 1.2 g.

The bead (**fig. 50:9**) was cut from carnelian and polished. It is spherical, with a straight hole, orange in colour, with subtle smudging. It is well preserved (damaged surface, production?). It measures: diameter – 0.85 cm, height – 0.7 cm, weight – 0.7 g.

Carnelian beads are relatively often found in graves, hoards and settlement sites in the lands of former Rus', Hungary, Poland and many other countries. They have been discovered e.g.: in the graves from the older phase – app. 10th/11th c. – of the cemetery in Bodzia (Czech-Błońska 2017, 207-211), in the 10th-11th-century barrow with a female grave in Stukačìcy (Ìoŭ 2009), where all the three forms known from the discussed burial were identified, and in cemeteries in Berestâne (Gupalo 2006, 59-62, photo:

Table VI. List of iron nails from the great barrow in agricultural lands in Pìdgìrcì-Plìsnes´k (no corresponds to the no in **fig. 20, 21**)

no	type	length in cm	size of head in cm	size of working blade (tang) halfway its length in cm	weight in g	comments
1	A	8.75	1.1x0.9	0.5x0.45	13.5	
2	A	8.4	1.0x0.7	0.5x0.4	11.6	
3	A	7.7	0.8x0.7	0.5x0.4	9.9	
4	A	7.5	0.75x0.6	0.5x0.5	10.3	
5	A	6.35	0.85x0.7	0.5x0.4	5.7	triangle head
6	A	8.2	1.05x0.7	0.5x0.45	11.8	
7	A	7.0	0.85x0.4	0.45x0.4	7.9	
8	A	9.1	0.8x0.7	0.5x0.4	11.6	slightly bent
9	A	7.2	1.0x0.65	0.5x0.4	9.4	
10	A	7.4	0.6x0.6	0.45x0.4	7.8	
11	A	7.15	0.85x0.6	0.5x0.45	10.0	
12	A	7.6	0.7x0.4	0.45x0.3	7.8	
13	A	9.4	0.9x0.4	0.5x0.3	9.0	
14	B	6.9	1.5x1.4	0.55x0.5	10.4	
15	B	7.3	1.3x1.3	0.5x0.5	11.6	
16	B	6.1	1.15x1.15	0.6x0.5	10.3	
17	B	7.1	1.6x1.0	0.45x0.4	9.4	

16, 20-21). Examples of hoards that included such ornaments are finds from Ûrkìvcì from the 2nd half of the 10th/11th c. (Korzuhina 1954, 84, tab. VI:17, VII:12, 13), or from Draßburg from the 1st half of the 11th c. (Bóna 1964, 161-162, 165, tab. I). In old hillforts, semi-precious stones are found relatively seldom, yet the number of known specimens from e.g. Novgorod, where they were dated back mainly to the 10th-12th c., must have exceeded a hundred (Poluboârinova 1994, 75-76). In Poznań a carnelian bead was discovered in a goldsmith's workshop from the 2nd half of the 10th – 1st half of the 11th c. (Kóčka-Krenz 2006, 264-265, 268, 271). The best known Euroasian carnelian deposits are in India (Bengal, Deccan, vicinity of Bombay), Sri Lanka (Ratnapurna), China (Tibet), Egypt, Saudi Arabia, Iran, Mongolia (Gobi), Russia (Chukotka, vicinity of Yakutsk), Romania (Transylvania), Czechia, Poland (Lower Silesia) and other (Żaba 2010, 212). Comparative studies of the carnelian from the goldsmith's workshop in Poznań did not yield a reliable result: nevertheless, scientists suggest that it must have come from the Czech Karkonosze Mountains (Sachanbiński *et al.* 2014, 167). It seems that the beads found in Pìdgircì are more likely to have been brought from the East (see: Poluboârinova 1994, 82; Lavyš 2008, 35-36).

Bracelet from narrow gold band:

Bracelet (**fig. 19:6, 50:10**) was made from gold band. It might have been cut from a metal sheet or might have been made from flattened wire. Its ends are asymmetrically cut (one straight, the other diagonally) and slightly overlap, and they are joined by a wire (early-medieval?) that was pulled through the holes made in them, and twisted. Measurements: length – 24.1 cm, width app. – 0.4 cm, thickness app. – 0.01 cm, weight – 1.95 g.

It is an object atypical for early-medieval graves in Ruthenian lands, but its analogies can be found in Old Magyar graves: in Geszteréd-Kecskelátó dűlő (Révész 1996a, 77, fig. 2) and in grave 6 from Tarnaörs-Rajnapart (Révész 1996c, 411-412, fig. 1).

Black clay vessel:

Fragment (**fig. 19:7, 50:11**) of a small pot fashioned from a mixture of clay and fine sand, and fired. It is the bottom part, with a flat bottom, not clearly marked. The outer surface is smooth, coarse; on the inner surface there are visible strips after fashioning, and on the bottom traces of sandy base. It is blackish in colour, brownish on the outside near the bottom, with the uniform colouring of fracture. Its measurements are: height (preserved) – 4.0 cm, bottom diameter – 4.7 cm, wall thickness – 0.5-0.8 cm.

Clay vessels have been found relatively often in early-medieval graves in central and eastern Europe (see: Mocâ 1993, 26, 38; Janowski, Kurasiński 2008, 72-75; Janowski 2015, 65-66; Mihajlov 2016, 124), but only this fragment was found in the great barrows in Plìsnes'k. There is a surprising disproportion in the number of clay containers and buckets – only one and as many as six respectively in three graves. It is difficult

to say whether only the bottom part of the small pot had been placed in the female zone of the grave, or if it was destroyed during amateur exploration. In the first case its symbolic significance should be considered, in the other besides symbolic there was also the practical aspect as it might have contained food or drink.

Numerous nails:

Seventeen iron nails (**table VI**) were found probably in the discussed great barrow on agricultural land. Those fairly well preserved specimens of the most numerous category of early-medieval iron products represent two types (subtypes were ignored) acc. to Bogusław Gierlach (1972). Most of them belong to the type A – without a distinguishable head (wedges with rectangular cross-section), while the others resemble type B – with a one-sided head (made by bending a flat protrusion at the top of the tang). It can be assumed that they once held together planks or laths of the burial chamber.

Other artefacts mentioned by T. Ziemięcki have not survived or have not been identified.

Gabriel Leńczyk (1930, 371) presenting the sword, wrote: *It was found by the side of a warrior who, with his wife, was buried in one great barrow. Thus he was not a wandering warrior, but one settled here [...]. Was the deceased a Viking, a Varangian? – It cannot be established since weapons were adopted by various peoples from one another; the presence of a brave Varangian as the lord of Plìsnes´k cannot be ruled out.* Âroslav Pasternak (1961, 659) interprets that and another (see below) grave from Pìdgìrcì in the following way: *Ce buli paristì pohovannâ varâz´kih družinnikìv u derev'ânih komorah pìd mogil´nimi nasipami.*[40]

Both opinions presented above are justifiable. Undoubtedly the great barrow on peasant land hid the relics of members of the old elite, probably from the reign of Vladimir the Great (the last twenty years of the 10th and the beginning of the 11th c.) or – less likely – Yaroslav the Wise. Unlike the burials described below, no Christian devotional objects accompanied the deceased, which suggests that they were followers of the old pagan religion, and allows for surmising that they had died before the official baptism of Rus' (988) or slightly later. The object belongs to the group with collective burials (a vast majority of graves contain the remains of two people[41]), which comprises app. 7% of all early-medieval graves in southern Rus' (see: Mocâ 1993, 24).

[40] *They were double burials of Varangian druzhina members in wooden chambers under (burial) mounds.*

[41] See: remarks of Anna and Jacek Wrzesiński on common male and female graves in the early-medieval period (Wrzesińska, Wrzesiński 2001).

4.1.3. OTHER BARROWS

In other smaller barrows most frequently single rings of varying shapes and ornamentation have been found; in one, a bronze medallion with an isosceles cross, with side branches as on the bracteates and lead rings from the Bug[42]*) – a cross inscribed in a circle;*[43]*) in another, on the skeleton's chest a silver hakenring, a Slavic symbol known from the transitory period between paganism and Christianity.*

In one of the graves a necklace made of several kaolin slate circles was found, with a kind of earring from fine bronze wire, and an amber bauble decorated with blue enamel which, unfortunately, disintegrated during excavating (Ziemięcki 1882, 60-61).

A bronze medallion with an isosceles cross, with side branches:

The circular medallion (**fig. 19:8, 50:12**) with an inscribed double cross and diagonally (corners on the cross arms) placed square in the middle was cast in bronze. Originally golden, nowadays it is dark-green in colour. It is very well preserved (on the back side partially scraped off patina). Its measurements are: height – 2.7 cm, width – 2.2 cm, thickness – 0.1 cm, weight – 2.0 g.

Similar circular medallions with differently formed crosses are numerous all over Rus'. They are commonly dated to the 12th – 13th c. (Uspenskaâ 1967, 108; Sedova 1981, 40, 42, Nikolaeva, Nedošivina 1997, 349). In western Ukraine, a similar medallion though in more modest form was found in the so called "kapiše 3" (sanctuary) in the Zvenigorod hillfort in Krutilìv, together with Thessaloniki coin of Theodore Angelos Komnenos from the years 1224-1230 (Rusanova, Timoŝuk 1993, 47, 53, 59, 61, fig. 47:8), which allows for dating it back to the 1st half of the 13th c. The chronology of the medallion from Pidgìrcì might be similar, though it cannot be ruled out that it comes from the 12th c.

Silver hook-like ring (hakenring):

Temple ring (**fig. 19:9, 50:13**) is made from silver-plated copper wire hammered flat on one end, while cut straight and carelessly finished on the other. It is dark silver in colour. It survived in an average condition (considerable damage to the surface, s-shaped eyelet missing). Its measurements are: outer diameter – 1.65 cm, inner diameter – 0.9 cm, wire diameter – 0.35-0.4 cm, weight (preserved) – 3.2 g.

This headband ornament belongs to type III or derived from it type IIIc acc. to Krystyna Musianowicz

[42] *See about those signs, e.g. in rev. DZ. J. DYDYŃSKI'S: Urns with Crosses, Tabl. I. fig. 2, tabl. II, fig. 28, 29, Tabl. III, fig, 34, p. 19 and next.*

[43] *Known symbol* Croix dans le cercle.

(1949). Similar specimens from thick wire are relatively numerous in western Ukraine, including Pìdgìrcì (see below). They are known from e.g. burial grounds in Berestâne and Zbuž, or the hillfort in Zvenigorod, and are dated to the 11th – 12th c. (Zarubìj 2009, 75, 88-100). Three s-shaped temple rings constituted a part of the hoard from Torgovicâ, which must have been hidden at the beginning of the 12th c. (Liwoch 2013, 8, 13, 27, fig. 9b). It seems that determining the chronology of specimens from western Ukraine (only small ones) at the 11th – 12th c. is correct (see below), and that they were used for a shorter time than in Polish territories where temple rings with the inner diameter smaller than 2.0 cm are dated back to the 10th – 13th c. (Kóčka-Krenz 1993, 48). S-shaped temple rings – probably the most numerous category of west-Slavic female accessories – found in east Slavic lands (see: Musianowicz 1949, 137, map III) can be treated as evidence of various – trade, military, matrimonial – contacts between Rus' and Poland (see: Râbceva 2009, 377). It should be added that Władysław Duczko (2017, 135-136) associated those female head ornaments with fertility magic.

Necklace made of several kaolin slate circles:

Spindle whorl (**fig. 19:10, 50:14**) was fashioned from Ovruč slate. It is bi-conical, with one base slightly concave. It is dark-pink in colour. It is well preserved (slightly damaged surface). Its measurements are: height 1.05 cm, diameter – 2.0 cm, hole diameter – 0.65 cm, weight – 6.2 g.

Spindle whorl (**fig. 19:11, 50:15**) was fashioned from Ovruč slate. It has a rounded side gently turning into straight bases. Halfway across one of them there is a visible notch. The item is pink. It has a sizeable fragment missing (production defect?) and small irregularities on the surface. Its measurements are: height – 1.45 cm, diameter – 2.35 cm, hole diameter – 0.8 cm, weight (preserved) – 9.8 g.

Spindle whorl (**fig. 19:12, 50:16**) was fashioned from Ovruč slate. It is bi-conical, with sharp edges and flat bases. It is dark pink with small lighter smudges. It is in an excellent state of preservation. It measures: height – 1.15 cm, diameter – 1.95 cm, hole diameter – 0.6 cm, weight – 6.3 g.

Spindle whorls from the Ovruč slate (almost pure pyrophyllite) are practically an archaeological symbol of the Old Rus' culture. They were manufactured mainly in the vicinity of the medieval Ovruč hillfort in Ukraine. Until recently, it was accepted[44] after Boris A. Rybakov (1948, 194-196), that those simple yarn-spinning devices were produced since the end of the 10th to the mid-13th c., till the Mongol invasion. Currently, it is believed (Tomaševs´kij *et al.* 2003, 134; Petrauskas 2006, 82) that such type of spindle whorls began to be manufactured before the mid-10th c., the evidence of which it their presence in the compact complexes in Korosten´, as well as a few other sites with material from the 9th – 10th c; since the 11th c. production developed on a mass scale, while its decline occurred at the end of the 13th – 14th c. Svâtoslav Ters´kij (2001, 142) determines the time of using such items in the towns of Volhynia at the end of the 10th – 14th c. In literature it is suggested (Rozenfel´dt 1964, 222-224; Gončarova 1996) to differentiate the chronology of slate spindle whorls depending on the size of a specimen and the diameter of its hole (from the oldest – large and with a big hole, to the youngest – tiny, with a small-diameter hole). The older, rather large, include three specimens from the grave in Lìdìvka, which were found with a sword of type X acc. to J. Petersen (Liwoch 2003b). Younger, really small, from Volodimir-Volins´kij are mentioned by S. Ters´kij (2001, 142, 145, fig. 10:1, 2). That proposition requires verifying, nevertheless it can be assumed that three presented specimens date back to the 2nd half of the 12th – the 1st half of the 13th c. Discoveries of spindle whorls are undoubtedly associated with female burials, however – as far as the author is aware – it was not a mass phenomenon in western Ukraine (see: Zoll-Adamikowa 1971, 76).

The bead [on an archive photo it is strung on a not preserved pin] (**fig. 19:13, 50:17**) was made from a clay potsherd. A small fragment of the vessel was drilled though, and its sides were polished, creating an irregular pentangle. The outer surface is coarse and blackish, but its fracture probably was light brown. The bead measures: length– 1.8 cm, hole diameter – 0.4 cm, potsherd thickness – 0.6 cm, weight – 2.0 g.

It is difficult to say more about that artefact, except that it is surprising that an unattractive potsherd was used as an ornament.

4.2. EXCAVATIONS IN 1882

In the autumn of 1882, due to the courtesy of Prince Eustachy Sanguszko, I continued the excavations in also otherwise famous Pìdgìrcì.

[...]

Since initially there were doubts concerning the permission of the estate management required to examine the graves of that last category (in manorial land – R. L.) – *and the previous year I had mostly studied the hillfort, I directed my search to the graves more likely to be destroyed, located on the agricultural and monastic lands* (Ziemięcki 1883, 41-42).

[44] Mihajlo Û. Brajčevs´kij (1950) thought that spindle whorls from the Ovruč slate were already produced in the 7th – 8th c., however that opinion is viewed with scepticism in literature (Tomaševs´kij *et al.* 2003, 134).

On the highest elevation of the largely levelled field, and the former burial ground, in the vicinity of the Basilian monastery, and almost directly adjoining the second storey of the ramparts and the wide road that once led inside through the ramparts, there are two burial mounds which, either from their erection or as a result of a later attempt at levelling them, are linked with each other by a small hillock and thus resemble a saddle. One of them bore visible traces of digging, while the other had a completely rounded top. I decided to excavate the latter as the first and thus I have marked it as no 1 (Ziemięcki 1883, 43).

4.2.1. GREAT TWIN BARROW NO 1 (fig. 22)

At the depth of 1 m 70 cm I uncovered a layer of finely ground coal, and deeper on the sides one could see black strips more or less an inch wide, making a rectangle, resembling decayed planks and bearing distinct traces of wood layers. At the depth of approximately 2 metres the black accumulated layer ends, and moist, powdery, yellow clay begins.

At the depth of about 65 cm of the clay layer, and at the same time at the depth of app. 2.75 cm from the top of the mound, I uncovered two skeletons lying supine side by side, with their heads pointing to the west, of which one was clearly male and the other female.

The arms were lying more or less along the bodies, although the tight arm of the female skeleton, slightly moved away, was lying crosswise over the left arm also slightly moved away from the male skeleton. The head of the male skeleton was bent slightly towards the left shoulder and lying on the side; the head of the female skeleton was much more bent towards the right shoulder.

The length of the male skeleton from the heel to the top of the cracked and slightly bent skull equalled 1 m 80 cm; the length of the female skeleton more difficult to measure because of the crooked figure and also broken skull, equalled approximately 1 m 67 cm.

The skeleton of the man had the left shin broken and twisted, perhaps as a consequence of the barrow's collapse.

Both skeletons had thin pieces of gold in their jaws. On the side of the man, along his right side, there was an iron sword similar to the one excavated the previous year, though this one was smaller and ended with a beautiful leaf-shaped bronze ferrule. By the sword a bronze ferrule and a tang from a leather belt were found, as well as its traces covered with green patina. Above the sword and the skeleton's knee there was an iron battle-axe with distinct traces of a wooden haft turned up. Directly next to the battle-axe there lay iron hoops of the smaller bucket; while below the skeleton's knee there were hoops and the handle of the bigger bucket, probably oaken like the other one, and fitted with numerous hoops and lined with iron sheet. Between the two buckets there were pieces of iron sheet, lined with wood on the inside, and on the outside bearing traces of various fabrics, rusted through, which iron pieces might have come from the walls of the larger bucket or – those with traces of fabric – a separate box or some such wrapped in a piece of fabric on the outside. In the larger bucket and nearby two knives rather primitive in form were found, such as I had found in large quantities at the hillfort the year before – as well as animal bones.

On the right arm above the wrist the male skeleton had a silver bracelet of ordinary shape and workmanship. On a finger of his right hand he had a smooth, gold ring. On the left hand he had two smooth, silver rings, of which one was thicker. Next to his right hand there was a piece of glass of aquamarine colour, once so precious, broken off from a bigger whole, probably a ball. It must have been a talisman or family jewel, since it was put in the deceased's hand besides so many other precious things laid in the grave. Beneath his right hand there was a piece of an iron tool set in wood, tightly wrapped in sliver wire at its ends, and two rolls of the same wire, empty inside; most likely those are relics of a small knife with a sheath and a wooden handle, the latter having been wrapped in delicate, plaited, silver wire.

Above the right collar-bone there was, probably having slipped from the neck, a silver isosceles cross with a silver circle, covered with a thick layer of green patina, in its original shape of the so called Greek cross, with a decoration made of triple circles at the ends of its arms and a larger one in the centre linked by carved grooves. The cross was wrapped in a decayed fabric, perhaps a ribbon by which it was hung from the neck.

The deceased woman had on a finger of her right hand a beautiful silver ring with a raspberry-shaped ornament, made with much care and technical expertise; on the fingers of her left hand two rings, also silver, one of which was smooth, and the other decorated with two neat stripes. On the neck she must have had a necklace made from beads of varying size and colour, among which the biggest one was rock crystal, one oblong carnelian, others from coloured glass, and a mosaic one. The beads must have been strung on silver wires traces of which were found nearby. The beads slipped from the neck to the left side of the face. Slightly lower a small pendant was found in the shape of a bell with an eyelet from some green paste; it probably constituted an element of a necklace or an earring. Above the left ear a silver cross with a silver circle was lying, exactly the same shape as the previous one. The cross might have slipped from the neck with the beads.

Above the temples and at the back of the head ornaments made from fine silver wire were found, in the shape of hook-like rings (headband ornaments, hakenrings); they must have been fixed to a head band or strung on a thong, as has been found in other graves. On the chest a tiny silver circle was lying, and an ordinary flint stone above the head.

On the left side of the skeleton, below its knee, there was a round vessel, a kind of a woman's storage box, with the bottom made probably from oak wood, and sides lined with boar tusks beautifully iridescent in this damp atmosphere, so that initially it seemed to have been lined with mother-of-pearl. Inside the vessel there was a small knife with a wooden handle, a smaller boar tusk, and beside it, probably having fallen from the vessel, an ordinary spindle-shaped ring.[45] *) Above the vessel lay relics of a delicate bronze ferrule.*

In the black strip on the left hand side, which must have come from the wooden lining inside the grave, an iron circle was found.

Those strips also encountered in other, larger graves in this place, serve as an excellent indication of the size of a grave and limits within which historical artefacts can be found.

I dug a pit 2 m wide and 4 m 66 cm long from the west to the east, and in this direction both skeletons were found. The burial mound had the perimeter of 49 ½ metres at the base (Ziemięcki 1883, 43-45).

An iron sword similar to the one excavated the previous year, though this one was smaller:

The sword (**fig. 23, 51, 52**) was fashioned from iron and decorated with silver and copper using the damascening technique. It has a damascened blade (between most likely steel edges, where the fuller is, it is diagonally damacened in the pattern SZS; S – twisted clockwise, Z – twisted anti-clockwise; see: Ypey 1982, 386-387, fig. 12-15). Its hilt consists of semi-circular pommel and a straight cross-guard, with dichromic decoration – silver colour is predominant, copper red is poorly visible; and a grip (glued together during conservation) with relics of wooden setting. The pommel consists of the scale and poorly marked base with two holes for rivets. The base is decorated with a double dotted zigzag made of silver, as well as a triple continuous copper line with silver triangles in folds. The pattern is bordered from the bottom and the top by bands made up from two straight copper lines separated by a silver one, and a herring-bone line (silver on copper) at the edges. The scale on the sides at the base is decorated with silver triangles separated by strips of herringbone pattern from the middle section decorated with volutes. On the cross-guard against a silver background there is a braided chain with larger oval and smaller, almost rectangular silver links outlined by copper strands. The upper and lower edges are decorated in a similar manner to the edges of the base of the pommel. The sword is badly damaged (survived in fragments), especially in the middle and point section of the blade. Decoration is completely destroyed on the sides of the base and along a considerable part of the middle fragment of the scale. On the cross-guard there are also visible gaps in the decoration, and the copper of the ornament is poorly preserved. The artefact measurements are: length (preserved) – 80.0 cm, length of blade (preserved) – 63.0 cm, width of blade – 3.9 cm, thickness of blade – 0.4 cm, hilt length – 17.1 cm, cross-guard length – 10.1 cm, cross-guard height – 1.9 cm, cross-guard thickness – 2.4 cm, grip width – 2.2 cm, grip thickness – 0.6 cm, width of pommel (preserved) – 6.5 cm, height of pommel – 4.4 cm, thickness of pommel – 2.3 cm, weight (preserved) – 570.0 g.

The sword belongs to type V acc. to J. Petersen,[46] but the decoration of the hilt is not typical for that type specimens. The plaited-chain motif is similar like in type S, but the decoration of the pommel – zigzags and volutes – has no analogies (see: e.g. Karlsson 1983).[47] A. N. Kirpičnikov (1966a, 32) dates the described weapon back to app. 1000 and believes it to be a local modification of type V. One has to agree to that chronology, but as far as the origin is concerned it seems the sword could be regarded as a product from Rhineland.[48] Thus the sword from Pìdgìrcì would be one of younger specimens of the type dated back in western Europe and in Rus' to the 10th c. (Androshchuk 2014, 79), and only in the lands of the Balts also to the 1st half of the 11th c. (Kirpičnikov 1966a, 32; Kazakevičius 1996, 64).

A leaf-shaped bronze ferrule [with relics of a scabbard and a fragment of a sword blade]:

The lower chape of the scabbard (**fig. 24:1, 53:1**) was cast in bronze. It is small, moderately decorated and dark-gold in colour. At the bottom it has a strengthening protrusion, is profiled (three ribs) in the upper section and has an abstract w-shaped top. On both edges along the axis there runs the rib that at the bottom turns into very faintly marked palmetto with two circular depressions. The edges of the sheath are decorated with double rows of triangular points. It is perfectly preserved. It measures: height – 8.3 cm, width – 4.1 cm, thickness – 2.0 cm.

Gali F. Korzuhina (1950, 65, 67, tab. I:39) includes such chapes in the type V she has distinguished,

[45] Spindel. Peson de fuseau.

[46] Gabriel Leńczyk (1930, 371) and Wanda Sarnowska (1955, 306) incorrectly classified the discussed artefact as type X acc. to J. Petersen.

[47] It is worth noticing that similar dichromic decoration is known from the Ottonian spur from the grave in Santok, which is dated back to the end of the 10th-11th c. (Michalak, Sinkowski 2017). Additionally, one can note the presence of ornaments in the form of volutes on the swords from Karelia younger from the discussed one (Kirpičnikov *et al.* 2006, 51-54, 62, 66-67, 69-71, fig. 9, 10, 25, 26-27, 33, 36-37). Władysław Duczko writes on the subject of volute motifs in the early-medieval period (2004, 159, 165-168).

[48] See: comments of Fedir Androshchuk (2014, 191, 193) about the connection of swords of type V with Denmark.

associates them with east Prussian finds and dates them – incorrectly making them younger – to the end of the 11th – 12th c. Peter Paulsen (1953, 62-63, fig. 74) places them in the Varangian group of chapes with an oriental palmetto (type III.1) in his own typology and, mentioning them in an earlier work (Paulsen 1939, 37), dates back to the 1st half of the 11th c. Volodimir M. Zocenko (2004, 95) associates the discussed item and another one from Pogrebi with the "late-druzhina" craftsmanship of the middle Dnieper region, and regards it as the prototype of the east-Prussian group of chapes (type III.4) acc. to P. Paulsen. Przemysław Sikora (2001, 110, 116, 119, 129, tab. III:44, fig. 4), in the typological diagram for chapes of sword scabbards from norther Slavic lands, allocates for it a subgroup b of group IV and dates it back to the end of the 10th – the beginning of the 2nd half of the 11th c. In our article the chape from Dziekanowice is added to that group (Sikora 2003, 35). The third ferule that was found in Malyj Udraj (Platonova 1998, 377, fig. 5:3) can be added to that set, and probably the already mentioned one from Pogrebi. The discussed chape shows closest resemblance to the ferules of type IIIc acc. to Vytautas Kazakevičius (1998), which were common in the lands of the western Balts, especially on the Sambian Peninsula. 17 artefacts of that type, which were manufactured there, are known from that area. They are dated to the end of the 10th – 11th c. (Kazakevičius 1998, 300-301, 303). It seems that the bottom ferule from the scabbard of the sword found in Pidgìrcì – a rare Baltic import to Slavic lands – can be dated to the very end of the 10th – the beginning of the 11th c.

A bronze ferrule and a tang from a leather belt were found, as well as its traces [not preserved] *covered with green patina* [removed]:

The ferule of a belt or a leather thong hanging from the belt (**fig. 25:1, 54:1**) was embossed from a silver sheet, and the three rivets were welded to it. It is elongated, with two parallel sides, on the one side formed into a sharp arch, on the other slightly concave with a short tip in the centre. Its deep-set ornament resembles a skeleton of a fish. It measures: length– 3.5 cm, width – 1.2 cm, height with rivets – 0.5 cm, thickness of metal sheet – app. 0.05-0.1 cm, weight – 2.2 g.

Similar ferules from leather belts and bags are known from Hungary: from grave 1 in the burial ground I in Karos-Eperjesszög (Révész 1996, 84, fig. 2), from grave 6 in Tuzsér (Fodor 1996b, 205-206, fig. 4, 6), and from grave 31 in Sárrétudvari-Hízóföld (Nepper 1996, 258, fig. 2).

The ferule at the end of a belt or a leather thong hanging from the belt (**fig. 25:2, 54:2**) was embossed from a silver sheet, and the two rivets were welded to it. It is short with two parallel sides, the third almost in the shape of a triangle, and the fourth almost semi-circular. Its form fully corresponds with the convex plant-geometric ornament. It measures: length– 2.3 cm, width – 1.15 cm, height with rivets – 0.5 cm, thickness of metal sheet – app. 0.05-0.1 cm, weight – 1.0 g.

This ferule also fits in with the stylistic of the Old Magyar products, though the author does not know any close analogies. Relatively similar is one of the ferules from grave 1 in the burial ground I in Karos-Eperjesszög (Révész 1996b, 84, fig. 2), as well as the ferule from the belt found in the grave A in Rakamaz-Strázsadomb (Fodor 1996a, 116-118, fig. 9).

They do not have close analogies among belt ferules from the Rurikid state (see: Muraševa 2000). Without doubt, they are Hungarian products from the 10th c., which confirms contacts between Magyars and Rus' expanding westwards. They are not the only west-Ukrainian *hungarica*; a large number of Magyar silver applications was found in grave 5 in the burial ground in Rovancì (Zlatogors´kij, Verba 2015), though it seems that the individual buried there was a Hungarian, unlike the dead from the great twin barrow no 1. On the basis of the chronology of dirhams found in that grave, it can be regarded as testimony to relations between local Slavs and Hungarians during the tribal period, while the grave in Pìdgìrcì is younger, from the beginning of the state phase in modern-day western Ukraine.

An iron battle-axe with distinct traces of a wooden haft [not preserved]:

The head of the battle-axe (**fig. 24:2, 53:2**) was made from iron. It has a narrow cutting edge and a blunt hammer, quadrangular in cross-section, and the oval cheek in side projection with relics of a wooden haft. It is well preserved (surface corrosion). It measures: length– 14.5 cm, hammer length – 3.7 cm, blade height – 3.1 cm, minimum width of the neck – 1.2 cm, diameter of the eye – 2.2 cm, height of the cheek (preserved) – 3.5 cm, weight – 136.7 g.

The battle-axe belongs to type I acc. to A. N. Kirpičnikov (1966b), in the form dating back to the 11th – 12th c., though that particular specimen dates back to app. 1000, and a very similar one from Gnëzdovo to the 10th c. (Kirpičnikov 1966b, 104-105, tab. XI:5), like the battle-axes from Old Magyar graves in Alba Iulia (Dragotă 2015, 331, 334, 340-341, fig. III:7, IV). Peter Paulsen (1939, 37) determined the chronology of the discussed item to the 1st half of the 11th c. Mark H. Aleškovskij (1960, 71-72) called similar artefacts a group of battle-axes with an elongated butt ("hammer") of type B and dated it back to the 10th – 11th c. It can be assumed that the discussed battle-axe comes from the end of the 10th – the beginning of the 11th c.

Handle of a larger bucket:

The handle (**fig. 24:3, 53:3**) was fashioned from iron. It is a bar square in cross-section (set diagonally in relation to the rest of the bucket) shaped into hooks at both ends. It is well preserved except for the corroded surface in its middle section. Relics of iron ears were preserved by the hooks. It measures: length (span) – 24.4 cm (reconstructed diameter of the bucket rim – 21.0 cm), height – 12.3 cm, bar cross-section – 0.8 x 0.8 cm, weight – 99.0 g.

The issue of buckets was discussed above.

Two knives rather primitive in form:

The knife (**fig. 24:4, 53:4**) was made from iron. It is small, with a blade with a simple spine and the tang clearly distinguishable from the side of the backplate, but poorly from the side of the blade. Its state of preservation is average (damaged surface, chipped blade and a missing tip). It measures: length – 12.65 cm, length blade – 9.2 cm, height blade – 1.5 cm, backplate width – 0.3 cm, weight – 11.0 g.

The knife (**fig. 24:5, 53:5**) was made from iron. It is small with a triangular blade with a simple spine and the tang discernible on both sides. It is averagely well preserved (damaged surface and considerably chipped blade). Its measurements are: length – 10.8 cm, length of the blade – 7.2 cm, height of the blade – 1.25 cm, backplate width – 0.35 cm, weight – 5.3 g.

Both knives belong to type IA acc. to R. Rogosz, probably the most numerous among knives found in early-medieval burial grounds in Poland and Rus' (see: Wrzesiński 2000, 99; see below). Those tools are frequent, and sometimes the only elements of grave furnishings left with men, women and children. They are usually individual finds, though the deceased from the discussed grave was left three of them (see: Weinkauf 2006, 90; Kurasiński 2008, 30; Mihajlov 2016, 127-128,138). It seems that they were usually put in the graves as the personal property of the dead – almost an element of their attire – since they had been undoubtedly used by their owners in everyday life. However, the above have to be treated merely as tools complementing the lavish set of items put in the grave, because the most important knife of the dead man was the one with the silver wire wrapped around the handle.

A silver bracelet of ordinary shape and workmanship:

The bracelet (**fig. 25:3, 54:3**) was fashioned by bending and then polishing an angular bar (placed diagonally in relation to the arm), square in cross-section, hammered (?) from silver. It is open, heart-shaped, and its ends are cut vertically. Its measurements are: diameter – 8.2 cm, bar cross-section – 0.75 x 0.75 cm, weight – 68.43 g.

That bar-like ornament, rather archaic in its form, has its analogies in the hoard from Kopiïvka dated to the end of the 10th – the beginning of the 11th c. (Lìnka-Geppener 1948, 184, 186, tab. III:1, 4), the hoard from the 10th c. found in Zveničiv (Kovalenko *et al.* 1992, 65) and the deposit from the Viking period found in Granhagsmyr in Gotland (Stenberger 1947, 151, tab. 131:7). One could wonder if the item does not have a symbolic meaning, since an Old Rus' chronicler, while describing the Rus'-Byzantine treaty from the year 944, wrote about bracelets or necklaces in connection with an oath the pagan Rus' People were to take (The Tale... 1999, 41). Though in the case of the great twin barrow no 1, we may be talking about a baptised man, he must have been mentally rooted in the traditional culture.

Smooth, gold ring, not bonded:

The ring (**fig. 25:4, 54:4**) was made from gold sheet. Its smooth band narrows slightly towards its ends which are cut straight and slightly overlapping. It is in an excellent state of preservation. It measures: band diameter – 2.0 cm, width – 0.5 cm, band thickness – 0.04 cm, weight – 1.85 g.

It is an untypical ornament and very simple in form, so it stands out only because of its precious material. Similar rings were made from silver and base metals (see below).

Two smooth, silver rings, of which one was thicker:

The ring (**fig. 25:5, 54:5**) was made from undecorated, plano-convex silver band (hammered or cast and polished). Its shape is irregular, close to circular. Straight ends of the band overlap. It is dark silver in colour. It is very well preserved. Its measurements are: diameter – 2,1 cm, band width – 0.4 cm, band thickness – 0.1 cm, weight – 2.4 g.

The ring (**fig. 25:6, 54:6**) was made from plain, plano-convex, solid silver band (hammered or cast and polished). It is circular, open, with ends cut straight. It is dark grey. It is in an excellent state of preservation. It measures: diameter – 2.5 cm, band width – 0.6 cm, band thickness – 0.2 cm, weight – 6.7 g.

Both rings have unrefined forms. Their value is increased by the precious material that was commonly used for jewellery making, in contrast to much rarer gold (see below).

A piece of glass of aquamarine colour, once so precious, broken off from a bigger whole, probably a ball:

The bead (**fig. 54:7**) was made of glass. Originally it must have been large, spherical, possibly slightly flattened. It is of light greenish-blue colour (chromophore – copper?), transparent. It has conchoidal fracture, and the matte outer surface. It was preserved in a fragment. Its measurements are: length (of the fragment) – 1.6 cm, diameter (reconstructed) – 2.3 cm, weight (preserved) – 1.5 g.

A piece of an iron tool set in wood, tightly wrapped in sliver wire at its ends, and two rolls of the same wire, empty inside; most likely those are relics of a small knife with a sheath and a wooden handle, the latter having been wrapped in delicate, plaited, silver wire:

The knife (**fig. 24:6, 53:6**) was made from iron, and its tang was set in a wooden handle which was wrapped in sliver wire. A sheath cut out of wood was stuck to the knife. The wrapping was particularly carefully made, as it consists of multiple strands of two wires twisted left and two wires twisted right, which are separated by a single straight wire. The knife and sheath are partially and poorly preserved corroded iron, decayed wood) except the silver wrapping (one fragment on the tang, the other wrapped around an object replacing the hilt in modern times in order to preserve it). Their measurements are: length (preserved) – 6.8 cm (5.4 + 1.4 cm), wrapping width (preserved) – 2.8 cm, height of wrapping on the tang – 1.15 cm, wire thickness – 0.05 cm, weight (preserved) – 11.6 g.

Knives with hilts wrapped in silver wire are known from numerous objects dated like the great twin barrow no 1. Marcin Weinkauf lists many of those, mainly from Scandinavia (2006, 86, 94-95, fig. 51; literature there). The following should be added to that group: the finds from Ukraine and Russia: from a female chamber grave no 49 from the 2nd half of the 10th c. in Kyiv (Ivakin 2005, 288-289, 299, fig. 8:22; Kleingärtner, Müller-Wille 2008, 369, 372, fig. 3:22) and from grave no 4 (Ivakin 2005, 289, 300, fig. 9:27); in Timerëvo from barrow 297 from the 2-3 quarter of the 10th c. (Janowski 2015, 120, 260, fig. 86:13); and in Pskov, where two such knives were found in a female chamber grave 1 from the 2nd half of the 10th – the beginning of the 11th c. (Âkovleva 2015, 48, 52, 64, 70, 71, fig. 23), and another one in the male chamber grave 6 from the 2nd half of the 10th c. (Eršova 2015, 273-274, 298, 301, fig. 28). One should also add knives found on site 4 in Kałdus: two from the double grave 13/00 (female and male, traces of a wooden chamber, radio-carbon dating from human bones 1150±50 BP and 1100±50 BP) and two from grave 166/01 (probably burial of an adult woman, traces of a wooden chamber, radio-carbon dating of charcoal from chamber walls 980±60 BP) (Chudziak *et al.* 2010, 83; Bojarski *et al.* 2010, 220, 256, 440-441, 491, tab. 4g, 40b). On most cases wrapping was made from straight wire, but in the graves 77, 594 and 709 in Birka and in grave 36 in Old Uppsala twisted wires were identified (Arbman 1940, tab. 23:13, 179:7, 8; Weinkauf 2006, 94). Undoubtedly Natal´â V. Eniosova (2015, 550-551) is right to refer the knives with hilts wrapped in silver to the Scandinavian technological tradition.

A silver isosceles cross with a silver circle, covered with a thick layer of green patina [removed]*, in its original shape of the so called Greek cross, with a decoration made of triple circles at the ends of its arms and a larger one in the centre linked by carved grooves. The cross was wrapped in a decayed fabric* [not preserved]*, perhaps a ribbon by which it was hung from the neck and a silver cross with a silver circle, of the same form as the previous one* [the items cannot be attributed to a female or a male]:

The cross (**fig. 25:7, 54:8**) was cast in silver, while the circle was made from silver wire. Decoration is visible on the obverse (see above), while the reverse is plain. It is relatively well preserved except for the single breaks of the upper and right arms (glued). It measures: height – 5.95 cm; width – 5.15 cm; thickness – 0.15 cm; circle diameter – 1.80 cm; weight – 9.62 g. [might have belonged to a man]

The cross (**fig. 25:8, 54:9**) was cast in silver and fitted with a circle from silver wire for suspending it. On the front side it is decorated (see above), on the back side it is plain. It is well preserved, except two breaks in the upper arm (glued). Its measurements are: height – 6.1 cm; width – 5.1 cm; thickness – 0.15 cm; circle diameter – 1.75 cm; weight – 10.1 g. [might have belonged to a woman]

Both crosses are large specimens of the type called Scandinavian[49], after Aleksandr Spicyn (1905, 35), but in the new division of early-medieval pendants-crosses prepared by Jörn Staecker (1999, 79-197) they represent variant B.1 of type 1.4.3 (simple crosses cast with three rigs at the end of their arms). Such pendants were manufactured – most probably under Byzantine influence – in Rus'. The beginnings of their production date back to the end of the 10th – the beginning of the 11th c. (Žuržalina 1961, 131; Fehner 1968, 213; Nikolaeva, Nedošivina 1997, 349), although their 10th-century origin seems doubtful. J. Staecker (1999, 113-115, 198, tab. 14) dates crosses of the Scandinavian type to the 11th – beginning of the 12th c. A similar chronology, i.e. the 11th – the 1st half of the 12th c., has been adopted by Valentin V. Sedov (1984, 34). Younger samples – from the 13th c. – come from Karelia, and those from the 12th – 15th c. from Latvia (Staecker 1999, 114). Establishing the chronology of crosses of the so called Scandinavian type at the 11th – the beginning of the 12th c. might be true for Scandinavia, but without much doubt it can be assumed that their production in Rus' started earlier. Such early samples are both specimens from Pidgìrcì, which in all probability come from the end of the 10th c., as well as the cross from the female chamber grave no 49 in

[49] Aleksandr Spicyn believed similar crosses found in Rus' to be 11th-12th c. imports from Scandinavia, however Mariâ V. Fehner (1968) proved, that they were items much more numerous in Ruthenian lands than in Sweden (see: Staecker 1999, 111, 556-558, map 15).

Kyiv (at the St. Michael Archangel's Golden-Domed Monastery) from the 2nd half of the 10th c. (Ivakin 2005, 288-289, 299, fig. 8:21; Kleingärtner, Müller-Wille 2008, 370, 372, 376, fig. 3:21), the item from the hoard from the 2nd half of the 10th c. discovered in Gnëzdovo (Eniosova *et al.* 2009, 384-385, fig. 13) and the gilded cross with niello decoration from the mid-10th c. found in the chamber grave no 6 in Pskov (Eršova 2015, 266-267, fig. 15-18). A similar gilded silver cross from Novgorod come from the 1st half of 11th c. (Pokrovskaâ *et al.* 2017, 469-470, fig. 3:4).

A beautiful silver ring with a raspberry-shaped ornament, made with much care and technical expertise:

The silver ring (**fig. 25:9, 54:10**) with raspberry-shaped disc-rattle was hammered, welded and decorated with filigree and granulation. Its disc consists of two parts – the top (spherical sector) and the bottom (low cylinder), which are separated by filigree (two "corrugated" wires). The top fragment is decorated with thirty five granules (one placed in the centre, the remaining in three rows – of six, twelve and sixteen grains), while the bottom is decorated with eight large granules set in filigree nests. Inside the disc (from the bottom it is enclosed with a piece of metal) a ball (?) was placed, which makes a rattling sound when shaken. The ring band has a trapezoid shape. The surface between its outer thickened edges was decorated with five delicate flat bars, four of which have diagonal "incisions" (resulting from twisting, and then flattening two fine wires), while the fifth (the middle one) is plain. In places where the disc is joined to the band the latter is decorated with three granules forming a "triangle". The jewel is very well preserved. It measures: height – 3.2 cm, disc height – 1.3 cm, disc diameter – 1.9 cm, band width – 0.8 cm, weight – 14.76 g.

That ring is definitely the most magnificent piece of gold jewellery found by T. Ziemięcki in Pìdgìrcì. There are a few more very similar ornaments known from Ukraine and Romania. Two rings come from the hoard dated back to the end of the 10th – the beginning of the 11th c. found in Kopiïvka (Lìnka-Geppener 1948, 184-185, 188, tab. II:8, 9), the third belonged to the lost hoard from the 2nd half of the 10th – 10th/11th c. from Gušino (Korzuhina 1954, 86-87, tab. VII:4), the fourth from the 10th – 11th c. was found in the hillfort in Glibìvka (Maârčak 2006, 82, 87, tab. 4:22), the fifth in the centre of Kyiv in the grave no 49 (chamber grave of a young woman with lavish furnishings) from the 2nd half of the 10th c. (Ivakin 2005, 288-289, 298, fig. 7:9; Kleingärtner, Müller-Wille 2008, 369, 372, fig. 3:8), and the sixth in Alba Iulia (Ungerman 2017, 60, 63, fig. 28:5). Stylistically, the described artefact can be associated with workshops of (early-)Ruthenian goldsmiths from the 2nd half of the 10th – the first decades of the 11th c., who remained under the influence of the Byzantine jewellery (see: Makarova 1997, 51, 285, tab. 39; Tomčić 2004, 418; Ungerman 2017, 58-61, 76, fig. 27-28).

Two rings, also silver, one of which was smooth [not preserved?]*, and the other decorated with two neat ribs*:

The ring (**fig. 25:10, 54:11**) was made from profiled silver band that must have been cast, and then welded. It has a simple form. The band on the inside is smooth, while on the outside it is decorated with two ribs running alongside. It is very well preserved. It measures: diameter – 2.2 cm, band width – 0.35 cm, band thickness – 0.1 cm, weight – 1.35 g.

A necklace made from beads of varying size and colour, among which the biggest one was rock crystal, one oblong carnelian, others from coloured glass, and a mosaic one:

The bead (**fig. 54:12**) was cut from rock crystal (a variety of quartz) with numerous inclusions and polished (faceted). It is cuboid-octahedral, rectangular in plan view, with the hole drilled from both sides (with a fault), colourless, transparent. It is very well preserved (natural erosion on the surface). It measures: length – 1.7 cm, width – 1.4 cm, height – 1.0 cm, weight – 4.2 g.

In Novgorod similar beads are known from the 2nd half of the 10th – the 1st half of the 11th c., which perfectly corresponds to the chronology of the described sample, and from the 2nd half of the 13th – the beginning of the 14th c., while analogical finds from barrows are dated back to the 9th – 12th c. (Poluboârinova 1994, 77). In Poland such a specimen was found in the grave from app. 10th/11th c. in the cemetery in Bodzia (Czech-Błońska 2017, 213-214, fig. 3.6.10, 3.6.12). The most famous deposits of rock crystal in Eurasia can be found in Russia (northern Ural), Mongolia (Mongolian Altai), Burma, Austria, Switzerland and Ukraine (Volhynia), and is also encountered in Georgia, India (Deccan), Romania (Cápnic), Czechia, Poland (Lower Silesia) and other (Żaba 2010, 229). In literature it is assumed that objects made from that mineral discovered on Old Ruthenian sites were of eastern, Indian provenance (Poluboârinova 1994, 82). On the other hand, a comparative analysis of rock crystal from the goldsmith's workshop operating in the 2nd half of the 10th c. in Poznań yielded initial results suggesting its origin from Czech-Moravian pegmatites (Sachanbiński *et al.* 2014, 162, 166, fig. 17). It seems that the question of deposited where rock crystal used in central and eastern Europe was obtained during the early medieval period still has to be answered.

The bead (**fig. 54:13**) was cut from carnelian, polished and faceted. It is oblong, parallelepiped, octagonal and has a slightly curved hole drilled from both sides. It is clear, of orange colour. It is well

preserved except for damaged surface (production loss?). It measures: length – 1.9 cm, width – 1.0 cm, height – 0.8 cm, weight – 2.6 g.

The bead (**fig. 54:14**) was made of glass (chromophore – probably Fe II) using the winding technique. It is flat-spherical, light blue, clear (numerous opaque air bubbles). It is well preserved (slightly corroded surface). It measures: diameter – 1.0 cm, hole diameter – 0.45 cm, height – 0.5 cm, weight – 0.5 g.

The bead (**fig. 54:15**) was made of (probably cobalt) glass using the winding technique. It is flat-spherical, dark blue. It is well preserved (slightly corroded surface). It measures: diameter – 1.0 cm, hole diameter – 0.5 cm, height – 0.5 cm, weight – 0.4 g.

Both glass beads represent type 2 (segmented from the section of round beads) acc. to Û. L. Ŝapova (1956). It may be surmised that they are imports from Syria, as most such ornaments were brought from there at the end of the 10th c. (see: Ŝapova 1997, 81-82; Lavyš 2008, 31-32).

The bead (**fig. 54:16**) was made of glass using the drawing technique (?). It is barrel-like, grieved lengthwise, colourless with a cream tinge, semi-transparent. It surface is badly flaking (beneath the flaking layer there appeared an iridescent layer resembling gold foil), and besides flaking off layer there are also visible oval corrosion pits. It measures: diameter – 1.0 cm, height – 1.0 cm, hole diameter – 0.2 cm, weight – 1.3 g.

There are doubts concerning the possibility of its reliable classification.

The bead (**fig. 54:17**) was made of glass using the winding technique, with embedded foil (applied to the core of the ornament and covered with a layer of glass). It is cylindrical, transparent (numerous, tiny, oval air bubbles cause opaqueness), with a silver foil whose edges do not overlap. It is very well preserved. It measures: diameter – 1,1 cm, hole diameter – 0.75 cm, height – 1.0 cm, weight – 1.0 g.

It can be surmised that it was brought to Rus' from Byzantium, since it was the feature of Byzantine beads that the fool did not take the entire length of the bead (does not cover the edges), and one can see where silver band joins (see: Lavyš 2008, 32).

The bead (**fig. 54:18**) must have been made from a glass paste using the winding technique and incrusted with glass of different content. It is smooth, flat-spherical, and black with brown discolouration. It has a cream-white (fine, rounded grains of quartz in mass; perhaps secondary contamination) ornament in the form of "X" and circles. It is badly corroded. It measures: diameter – 0.8 cm, hole diameter – 0.35 cm, height – 0.55 cm, weight – 0.6 g.

The bead represents type 4 (eye-pattern, smooth from the section of patterned beads) acc. to Û. L. Ŝapova. In Eastern Europe they were encountered in the 10th – 11th c. (Šapova 1956, 178). Like the ones described above, these were also imported from Syria (see: Ŝapova 1997, 81-82; Lavyš 2008, 31-32).

Silver wire:

The wire (**fig. 54:19**) was made from silver by drawing. It is thin, bent into an oval. Its state of preservation is average (damaged surface). It measures: diameter – 1.6 cm, wire diameter – 0.1 cm, weight – 0.3 g.

The wire (**fig. 54:20**) was made from silver by drawing. It is thin, bent into an open circle. It is preserved in two fragments in n average condition. It measures: diameter – 1.6 cm, wire diameter – 0.1 cm, weight – 0.3 g.

The original purpose of both items is not certain. They might have been modest headband ornaments of type I acc. to K. Musianowicz.

A small pendant in the shape of a bell with an eyelet from some green paste:

The looped pendant (**fig. 25:11, 54:21**) was cast in bronze. It is small, flat, openwork (three holes), green colour (once probably golden or reddish). It is well preserved except for the damaged eyelet and corrosion products on the surface. It measures: width – 1.7 cm, height (preserved) – 1.7 cm, thickness (without eyelet) – 0.1 cm, weight – 0.8 g.

It is an interesting and probably the only in western Ukraine example of looped pendant. Similar items were found in Belarus, in the barrow burial ground in Gadzìlavìči (Plavinskì 2009, 209) and the settlement in Garadzìšča (Zaâc 2009), perhaps connected to the Romny culture. The specimens found in the small hoard from the last quarter of the 10th – the 1st half of the 11th c. in the Zarične hillfort (Prijmak *et al.* 2003, 232, fig. 1:5) and a settlement in Gorbove (Grigor´ev 2000, 39, fig. 13:5) come from Ukraine, certainly from the Romny culture region. The pendant discovered in Kyiv dates back to the 10th – 12th c. (Toločko [ed.] 1996, 197, fig. 33), in the author's opinion much too broadly. It seems that the chronology of such ornaments fits between the 2nd half of the 10th – the 1st half of the 11th c.

Ornaments from fine silver wire, in the shape of hook-like rings (temple rings, hakenrings):

The temple ring (**fig. 25:12, 54:22**) was made from fine silver wire, which was bent to make a circle. One end of the wire was flattened and formed into an s-shaped loop, the other was polished. It is well preserved, except for a crack and damaged arch. Its measurements are: diameter – 1.7 cm, wire diameter – 0.13 cm, loop width – 0.3 cm, weight – 0.6 g.

The temple ring (**fig. 25:13, 54:23**) was made from fine silver wire bent in a shape resembling a circle. One end of the wire was flattened i niestarannie uformowano w esowate uszko, drugi wygładzono. It is very well preserved though badly deformed.

It measures: diameter – 1.65 cm, wire diameter – 0.1 cm, loop width – 0.25 cm, weight – 0.6 g.

The temple ring (**fig. 25:14, 54:24**) was made from fine silver wire, which was bent in a shape resembling a circle. One end of the wire was flattened and bent into a hook, the other was polished. It is well preserved. Its measurements are: diameter – 1.6 cm, wire diameter – 0.13 cm, loop width – 0.2 cm, weight – 0.6 g.

Two of the headband ornaments presented here are early samples, dated to the time around the 10th/11th c., of temple rings of type III, acc. to K. Musianowicz, from western Ukraine. Their probably slightly earlier equivalent (app. mid-10th c.?) is the ornament from the Old Magyar grave 16 in Przemyśl (Koperski 1996, 440, 446-447, fig. 6), in the south-west of the hypothetical Lendian territory (see below). From the same period or slightly younger (the 1st half of the 11th c.) are analogical headband ornaments from the grave in Lutomiersk, in Poland (Grygiel 2014, 725, 740, fig. 32:9-13). It probably will not be a mistake to treat ornaments from Pìdgìrcì as traces of cultural links between the lands on the upper Bug and the western Slavic territories, since s-shaped temple rings are, to a certain extent, an ethnic indicator (see: Duczko 2017, 136-137). The third represents type II, acc. to K. Musianowicz, i.e. ornaments with one end bent into a hook, but it this case might have resulted from the carelessness of the craftsman who did not form a proper "S"-shape ending.

A small silver circle:

The chain link (**fig. 25:15, 54:25**) was made from silver wire. It is egg-shaped. Unfinished ends of the wire overlap. It is well preserved. It measures: length – 0.9 cm, width – 0.75 cm, wire diameter – 0.15 cm, weight – 0.4 g.

Boar tusks beautifully iridescent in this damp atmosphere:

They are two tusks of mature specimens of Eurasian wild boar (*Sus scrofa*),[50] one of which is preserved almost complete (**fig. 53:7, 8**), while the other partially and in fragments. The have the colour of dirty ivory. They measurements are respectively (length and width): 14.5 and 2.8 cm, 6.25 and 1.6 cm.

It has to be assumed that the presence of boar tusks in the female zone of the grave is deliberate; nevertheless they are difficult to interpret, since a wild boar symbolises power, fight, courage and fertility, though it can also have a protective aspect (Tresidder 2005, 45-46), but is not associated with the sphere of afterlife. It should be noted that boar tusks were also found in a child's grave 110 in Kyiv (Janowski 2015, 125, 284, fig. 110:18).

[50] Those and other bone relics were identified by Grażyna Godula.

An ordinary spindle-shaped ring:

Spindle whorl (**fig. 25:16, 54:26**) was fashioned from clay. It is a bi-conical specimen, with two flat bases, and black, porous surface. It is perfectly preserved. It measures: height – 1.5 cm, diameter – 1.95 cm, bases diameter – 1.5 and 1.4 cm, hole diameter – 0.7 cm, weight – app. 1.0 g.

It is a spindle whorl – an archaeological of femininity – with small diameter and very light; it can be surmised that it was used for spinning fine yarn (see: Chmielewski 2009, 79-80). Unfortunately, the spindle on which the whorl was mounted has not been preserved.

Iron ring:

The ring (**fig. 24:7, 53:9**) was made from an iron bar, circular in cross-section. It not very well preserved (badly damaged surface). Its measurements are: outer diameter – 3.8 cm, bar diameter – 0.4 cm, weight – 6.0 g.

Because of the place where it was found it can be assumed that the ring constituted an element of the burial chamber (a kind of handle?).

Other artefacts mentioned by T. Ziemięcki have not survived or have not been identified.

The great twin barrow no 1 was diversely interpreted in literature. Its explorer T. Ziemięcki (1883, 45) wrote: *Putting off all detailed comments on the epoch and connections among artefacts discovered here until the research in Pìdgìrcì is concluded and for a more general and in-depth treatise, we must claim here that undoubtedly a wife and husband must have been buried in this grave at the same time, which both the size of the grave, traces of a wide wooden coffin or wooden lining of the grave, and lack of any traces of later disturbance of the grave seem to indicate. Secondly, we see here Christian symbols – crosses in their most original form, combined with completely heathen customs [...].* W. Antoniewicz (1928, 215) believes – quite incorrectly identifying the deceased as a tribal leader – that *Characteristic furnishings, found in the grave of that married couple, so outstanding among other poor barrow graves in the Pìdgìrcì cemetery seem to indicate the considerable importance of the deceased, perhaps a Viking Christian who, having taken a Slavic wife, might have been elevated to the rank of the tribal ruler in northern Podolia.* Gabriel Leńczyk (1930, 372, 374) is entirely wrong in his assumption that: *The barrow is clearly related to the castle which, since the year 1181, was the battlefield on which Ruthenian princes, remaining in alliance with the Cumans, fought against Hungarian supporters. Since in the neighbouring excavated barrow Szaniawski found a Hungarian sabre by the skeleton, one can assume that the sword must have belonged to an eminent Ruthenian knight*

and was laid in the grave with his body towards the end of the 12th c. Peter Paulsen (1939, 37) believes, that: *Zu dem Grab [...] gehörte dann noch ein reich verziertes Schwert und ein bronzenes Ortband, die der ersten Hälfte des 11. Jahrhunderts zuzuschreiben sind. In dem Grab ruhte ein Wikinger*[51].

At the current stage of research it can be assumed that in the barrow, at the end of the 10th or the beginning – certainly not later than the 1st half – of the 11th c., were laid the bodies of a married couple, of most probably not local, and in the case of the man perhaps of Scandinavian origin. The dead used to belong to the social elite (representatives of the druzhina culture) in the Rurikid state of the time and – despite still predominantly pagan burial rituals, though different from local traditions – they should be regarded as Christians although baptised as adults.

4.2.2. GREAT TWIN BARROW NO 2 (fig. 26)

At the depth of two metres, and directly beneath the accumulated layer of black earth and coal, I found a single skeleton with its head turned slightly more towards the south-west. The length of the skeleton equalled 1 m 71 cm. The skeleton was lying supine, completely straight, with its arms stretched alongside.

A piece of gold wire was found between its jaws.

On its right arm above the elbow there was a larger bronze cross, elongated and covered with green patina. The cross was wrapped in a fabric whose traces streaked with patina remained on it. On the chest a tiny silver cross was lying, with a loop through which a string could be threaded, and might originally have been hung on the neck. It has the form of the so called St. Peter's cross, i.e. with the longer upper arm, which was used in the early church.

Along its right are arm there was an iron battle-axe, in the same form only slightly smaller than in the barrow no 1, with a once wooden haft, also turned upwards.

In its lap on the right side there was an iron sickle with remains of a wooden handle; on the left side of the lap, slightly lower, an iron implement in the shape of a sacrificial knife or razor was lying. On the fingers of the right and left hand there were gold rings, one of which was smooth, solid, slightly convex, the other thinner, decorated with ribbing and notches, both unwelded. On the left side of the skeleton there were two buckets with iron hoops, and the other also partially lined with iron sheet. The upper smaller, the lower larger having 33 cm in diameter, and with a handle in the same shape as in the previous barrow; inside it there were animal bones, probably from a ritual offering. An iron knife was also inside the bucket. Iron sheet on the outer walls of the bucket also bears traces of a fabric streaked with rust.

Below, by the very strip of coal that does not allow for expecting a second skeleton or artefacts beyond it, there were traces of a vessel, or a wooden implement in the form of an elongated bowl, very carefully carved and polished in hard wood, only pieces of which with clay clinging to them were preserved. The perimeter of the barrow at its base was the same as the previous one, i.e. 49 ½ metres. The barrow had been dug up, but obviously too shallowly (Ziemięcki 1883, 45-46).

A piece of gold wire:

The wire (**fig. 27:1, 55:1**) is drawn from gold. It is wavy, with one end smooth while the other shows visible traces of breaking off. It was well-preserved. It measurements are: length– 1.9 cm, diameter – app. 0.15 cm, weight – 0.45 g.

It is the only preserved obolus of the dead from Pidgìrcì (see below).

Larger bronze cross:

After removing the thick layer of green patina from the cross, it turned out that it was a copper reliquary made from two identical halves joined by hinges and thus possible to open. on the one side of the cross appeared a thickly cast and engraved image of the crucifix in its most primary form,[52]*) with an ankle-long robe in the shape of a tunic, so called* colobium*, sleeveless, but also without the garment decoration indicating the family rank, so called* clavus, *usual for this type of crucifix. Above the head surrounded by a halo there was an isosceles cross, scalloped, in the form called, though incorrectly, Greek. On the other side of the cross there is an image that might arouse doubts whether it represents resurrected Christ or Mother of God in prayer (orans) with lifted hands. The figure is wearing a robe draped into folds and this time with two visible lengthwise stripes (*clavus angustus*)* (Ziemięcki 1883, 46-47).

The described artefact cannot be found in museum collections and there is no information about it getting lost. However, it is known from an archive photograph of its reverse (**fig. 55:2**).[53] In the recently published elaborate monograph on Byzantine bronze encolpions, Brigitte Pitarakis (2006) classifies similar forms as belonging to type IV (with short transverse

[51] *To the grave [...] belonged then one richly decorated sword and a bronze scabbard chape, which can be dated back to the first half of the 11th century. A Viking was laid in the grave.*

[52] *That type was seen for the first time in the famous Syrian manuscript of the Gospel, made by Rabulas, a monk from the Zagba monastery in Mesopotamia in the year 586, currently being the property of the library in Florence. It is also one of the oldest images of the crucifix.*

[53] Judging by the description and the mentioned photograph the discussed cross was very similar to the encolpion from Vésztő (height – 7.0 cm; width – 3.5 cm), which serves as its substitute illustration (**fig. 55:3**). The specimen from Vésztő was to have been found with two silver coins issued by St. Ladislaus of Hungary (1077-1095) (Lovag 1971, 145, 146-147, fig. 1:2a, 2b).

arms) or, as far as iconography is concerned, to cast, relief depictions of crucified Christ in *colobium* and Mother of God Oranta. The monographer collected five precise equivalents of the specimen from Pìdgìrcì, which come from such places as: Paterma in Greece – 11th – 12th c., Novi Pazar in Serbia – 11th – 12th c., Vésztő – 11th c. and Tiszafüred – 10th c. in Hungary, and unknown – 11th c. (Pitarakis 2006, 30, 32, 68-71, 231-233, pos. 151-154, 156, fig. 12). To the above mentioned one should add encolpions from Romania and Bulgaria: two from Păcuiul lui Soare – 11th c. and two from Capidava – 11th, 10th – 11th c., which Nicolae Gudea and Călin Cosma (1998, 292-293, 298, tab. IX:2, 3a-b, X:3, 6) classified as their own type IC, and one from Nufăr – 11th c. (Damian, Damian 1995-1996, 235, 237, 242, fig. 2:4), as well as one from Pliska – 1st half of the 10th c. (Doncheva-Petkova 2012, 101, 103, fig. 7). The reliquary from Pìdgìrcì does not have a close analogy in Kievan Rus' where not-Old Rus' relief specimens have been found, but with more sumptuous iconography (see: Korzuhina, Peskova 2003; Peskova 2005; 2012). In the latest study on Byzantine encolpions from the lands of medieval Rus' Anna A. Peskova (2012, 422-423, fig. 16:5) included it in the Balkan-Danube variation IB1. The two-part cross discovered by the remains of a man in the barrow in Pìdgìrcì is the oldest, or at least the most certainly dated so early, encolpion from western Ukraine. It seems to confirm contacts – though it is difficult to guess whether peaceful or armed – between its owner and the distant Balkans, since the cross is either an Old-Bulgarian or a provincial-Byzantine product. It cannot be determined with absolute certainty because the entire region remained under the overwhelming influence of Constantinople. Its chronology can be enclosed within the 2nd half (end) of the 10th – the 1st half of the 11th c.

A tiny silver cross, with a loop through which a string could be threaded [...] so called St. Peter's cross:

The cross (**fig. 27:2, 55:4**) was cast in silver. It was relatively well preserved, except one arm that had been glued together. It measures: height – 2.6 cm; width – 2.3 cm; thickness – to 0.36 cm; arms width – 0.3-0.4 cm; weight – 1.62 g.

The pendant is austere in its form and not very carefully made. It perfectly confirms an observation made by Anne-Sofie Gräslund, who remarked that crosses were carelessly made and on a low technical standard, which would be incomprehensible it they were treated solely as ornaments (see: Staecker 1999, 20; literature there). It seems justified to assume that the cross was to commemorate the baptism of its owner. It can be classified as representing the dated to the 10th – the 1st half of the 11th c. variant A type 1.1.2 (simple cast crosses) acc. to J. Staecker (1999, 85-87, 198, tab. 14).

An iron battle-axe, in the same form, only slightly smaller than in the barrow no 1, with a once wooden haft [not preserved]:

The head of the battle-axe (**fig. 27:3, 55:5**) was made from iron, on both sides was economically incrusted with vertical lines made of copper (three on one side, and only one preserved on the other) by the cheek, and small circles (one on each side) closer to the cutting edge, in the spot where in some other battle-axes there are holes. Its hammer and cheek are considerably damaged. It measures: length (preserved) – 12.9 cm, hammer length (preserved) – 2.6 cm, blade height (preserved) – 3.0 cm, minimum neck width – 1.2 cm, eye diameter – 2.1 cm, weight (preserved) – 99.2 g.

The specimen represents type I dated back to the 11th – 12th c. acc. to A. N. Kirpičnikov, though he dated that one to the 10th – 11th c. (Kirpičnikov 1966b, 104-105). Its chronology can be narrowed down to the end of the 10th – the 1st half of the 11th c. It should be added that "hatching" decoration – like on the discussed battle-axe – was most popular in Scandinavia (Paulsen 1939, 55-66, 260, map IV), but was not mentioned by A. N. Kirpičnikov (1966b, 26-46) discussing battle-axes from Rus'.

An iron sickle with relics of a wooden handle [not preserved]:

The blade of the sickle (**fig. 27:4, 55:6**) was made from iron. It survived in several fragments with pieces missing on the surface and through it, but the tang of the handle and the setting were not preserved. Its measurements are: length (preserved) – 28.0 cm, maximum width of blade – 2.9 cm, thickness of backplate – 0.4 cm, weight (preserved, with glue) – 61.8 g.

The sickle belongs to the popular and varied type BI acc. to Magdalena Beranova (1957), which in the Slavic lands occurred between app. 7th/8th and 13th c. (Beranová 1957, 103). The issue of such implements being found in graves has recently been presented by T. Kurasiński (2008, 39-42, fig. 5:9) and A. Janowski and T. Kurasiński (2010; literature there). They are rare and found in both male and female burials. An example of a female burial with a sickle, relatively close in time and space to the presented object from Pìdgìrcì, is the 11th-century barrow M-6 in Berestâne (Gupalo 2006, 24-25, 60, 69, fig. 18, 47V7, photo: 5, 17). In the light of west Ukrainian material one cannot agree with the conclusion of the aforementioned researchers (Janowski, Kurasiński 2010, 92-95), that sickles were buried together with "changelings" so that the dead would not disturb the living[54]. It seems that the sickle held in the hand by the dead woman from Berestâne adorned with carnelian beads and headband ornaments, is the testimony to her significant standing within the agricultural

[54] See also Michał Dzik's comments (2014, 200-201).

community of Volhynia (see: Janowski, Kurasiński 2010, 90-91). In the case of the burial in Plìsnes´k the sickle must have been treated as an element of rider's equipment (rather not as a weapon; see: Beranová 1957, 115), and its owner had the status of an elite warrior (see: Kurasiński 2008, 47-48; Janowski, Kurasiński 2010, 91-92), just like the warrior buried with his horse and sickle in Gušino (Blifel´d 1954, 152; Mocâ 1993, 57, fig. 22).

Gold rings, one of which was smooth, solid, slightly convex, the other thinner, decorated with ribbing and notches, both solderless:

The ring (**fig. 27:5, 55:7**) was fashioned from flattened and polished gold band, arch-like in cross-section, whose straight cut ends overlap. It measures: diameter – 2.3 cm, flat band width – 0.7 cm, flat band thickness – 0.07 cm, weight – 5.5 g.

The ring (**fig. 27:6, 55:8**) was made from a flattened gold band whose ends, unevenly cut and slightly rounded, overlap. The band is profiled on one side (three ribs alongside) and densely decorated (crosswise cuts on both sides of the central rib, reaching the edges). It measures: diameter – 2.0 cm, band width – 0.35 cm, band thickness – 0.1 cm; weight – 2.57 g.

Both rings have the form of simple bands, but stand out by the precious material fairly rarely used for making jewellery in Rus' (see below).

Other artefacts mentioned by T. Ziemięcki have not survived or have not been identified.

Teodor Ziemięcki (1883, 46) wrote that *We see in this grave a combination of Christian and pagan symbols, though the form and use of crosses seem to point more towards Christian traditions.* It can be assumed that a representative of the Rus' social elites (a promoter of the druzhina culture) was buried in the great twin barrow no 2 in the 1st half (possibly the 1st quarter) of the 11th c. Dating the grave back to the end of the 10th c. is less likely. The deceased – despite pagan elements, or at least redundant in the burial ritual acc. to Christian – almost ostentatiously manifested his Christianity.

4.3. EXCAVATIONS IN 1883

In the summer of 1883, T. Ziemięcki continued his excavation work in medieval Plìsnes´k, yet his finds were much fewer than in previous years (Ziemięcki 1884, 94-99). It was the third and final season of his research in Pìdgìrcì.

4.3.1. BARROWS ON THE HILKO ZAHORUJKO'S MEADOW

By a wide strip leading across the ramparts from the burial ground to the middle of the hillfort, probably once a road to the cemetery, on a small meadow overgrown with hornbeam in the part closer to the road, and located opposite numerous barrows on the agricultural land, I dug up a few bigger and better preserved mounds. Yet they also fell short of my expectations.

They were largely looted, but that it must have been long ago, is proved by hornbeams fairly thick, which had the time to grown on them. Because of that the mounds had been overgrown with roots, which made the work more difficult (Ziemięcki 1884, 95-96).

M o u n d IV t h e b i g g e s t, slightly further from the road. Its perimeter at the base is 36 m 50 cm. A layer of chernozem on the surface, accumulated, measured 1 m 20 cm, then was grey clay. At the depth of 1 m 75 cm, i.e. 35 cm in the hard clay which it was difficult to dig, so that it seemed to be undisturbed soil, a skeleton was lying with his head to the west and legs pointing east. Neither coal nor potsherds did I find, only 5 nails slightly above the skeleton in various spots. Bones [were] quite well preserved. The length of the skeleton on the right side where the leg stretched out was 1 m. 79 cm, on the left, where the leg bent at the knee and slightly tilted 1.74 cm. The right arm bent on the lap, on one finger a b e a u t i f u l s i l v e r r i n g w i t h a n o r n a m e n t f r o m c h a i n l i n k s, the left stretched out alongside. On the top of the skull a small clay potsherd was lying. By the left leg, where a few nails were found, the soil was black as if from a decayed tree (Ziemięcki 1884, 96).

A beautiful silver ring with an ornament from chain links:

The ring (**fig. 28:1, 56:1**) was made from silver wires which were intertwined and their ends were hammered flat. It is open, yet its ends meet. It measures: diameter – 2.6 cm, wire diameter – 0.1 cm, weight – 2.54 g.

Similar jewellery was discovered in Novgorod in the layers dated back to the period between the mid-12th to the mid-14th c. (Sedova 1981, 127; 1997, 76). The chronology of the described ring probably fits into the bracket between the mid-12th and the mid-13th c.

M o u n d V even more remote from the road, in the part not overgrown with trees, [was] one of the biggest. At the depth of 70 cm I found a skeleton, but only legs side by side lying regularly in the usual direction. No trace of trunk, pelvis, arms or skull. Only a piece of jaw bone with one tooth was found. Nails, above the legs and a few towards the head, [were] together 9 pieces, on which traces of wood were visible. One bigger i r o n k n i f e was lying on the right side of the skeleton, and a piece of another was left at the feet (Ziemięcki 1884, 96).

A bigger iron knife [uncertain identification]:

The knife (**fig. 28:2, 56:2**) was made from iron. It is small with a triangular blade, a straight spine,

the tang discernible on both sides, and a rivet (for fitting the handle) on the blade and at the base of the tang. Its state of preservation is average (surface damage and pierced through, badly chipped cutting edge, part of tang is missing). It measures: length – 9.4 cm, length of blade – 8.2 cm, height of blade – 1.3 cm, width of backplate – 0.3 cm, height of rivet – 0.3 cm, rivet diameter – 0.3 cm, weight – 7.3 g.

A piece of [...] another [knife; uncertain identification]:

The knife (**fig. 28:3, 56:3**) was made from iron. It has a straight back and the tang discernible on both sides. It is partially preserved and in a poor condition (glued together, missing fragments of tang and blade, infill on the blade, surface damage). It measures: length (preserved) – 8.6 cm, length of blade (preserved) – 7.3 cm, height of blade – 1.6 cm, width of backplate – 0.3 cm, weight – 7.1 g.

Both knives belong to type Ia acc. to R. Rogosz. The described tools and the barrow can be broadly dated back to the 11th – the mid-13th c.

4.3.2. BARROWS IN THE CORNER OF THE EARTHEN BANKS, NEARBY, IN THE PASTURE

Between the outer rampart and the other one on the side of the hillfort, I dug up several burial mounds with better results than before (Ziemięcki 1884, 97).

M o u n d III not very high, almost flat, visibly excavated. At the depth of 35 cm on the south-west side I found a broken skull, though surprisingly, the looters must have been looking for treasure only, and not archaeological artefacts, since inside that broken skull I found as if arranged, a b r o n z e, f i l i g r e e e a r r i n g a n d a t a r n i s h e d s i l v e r r i n g, by the right ear of the skull a similar e a r r i n g only badly damaged. The rest of the skeleton was scattered and overgrown with roots. Pelvis completely crushed, a few bones about a metre to the right; one arm bone lying equidistant between them and the skull.

No trace of a jaw or cheekbones or legs, except for one piece. In the direction where the kegs should have been I found a p i e c e o f b e n t i r o n. Above the head [I found] a bottom from vessel and a piece of slag (Ziemięcki 1884, 97).

A bronze filigree earring [...] a similar earring only badly damaged:

Fragments of two earrings (**fig. 28:4, 56:4**) were made from silver and silver-plated copper using the filigree and granulation techniques. They are very poorly preserved (small fragments of openwork beads, fragments of curved pin of one earring), except for one of the curved pins which survived almost intact. On it one can see sections of very thin wire twined around it, small fragments of filigree beads and a small bead from opaque, light-green glass. Both curved pins had one end cut straight, while the other was bent into a volute. The better preserved earring measures: diameter of curved pin – 2.6 cm, diameter of the curved pin wire – 0.15 cm, bead diameter – 0.5 cm, bead height – 0.35 cm; weight of all fragments – 2.9 g.

Similar specimens can be found in hoards, of IV group acc. to G. F. Korzuhina, which were hidden during the period between the 1170s and app. 1240 (see: Korzuhina 1954, tab. XXXIX-LVII). Similar were discovered in grave 231 in the ward of the hillfort in Gródek on the Bug (medieval town Volhynia), where the burial ground functioned in the 13th (?) – 14th (15th?) c. (Kuśnierz 2011, 247, 260-261, 263, fig. 12). Earrings and the grave can be dated back to the time from the end of the 12th till around the mid-13th c.

The other artefacts mentioned by T. Ziemięcki have not survived or have not been identified.

M o u n d VIII by the rampart in the corner, on top. At the depth of 1 m 18 cm I found a skeleton, regularly from the south (the head) to the north stretched, except the skull which, severed, was lying in its lap facing the south. Left arm up to the elbow was lying alongside, from the elbow was bent upwards, moved slightly away from the chest. The right arm was bent to the side of the grave. O n t h e c h e s t u n d e r t h e h e a d I f o u n d a s i l v e r h e a d b a n d o r n a m e n t, h a k e n r i n g. At the feet of the skeleton there stood a sizeable pot, quite shapely in form. Nearby lay a p i e c e o f i r o n i n a w o o d e n s e t t i n g and an i r o n a r r o w h e a d. The well preserved bones except for a broken jaw I collected (Ziemięcki 1884, 98).

A silver temple ring, hakenring:

The temple ring (**fig. 28:5, 56:5**) was fashioned from thick silver (silver-plated?) wire, one end of which was flattened and bent into an s-shaped hook, while the other was cut straight and partially finished. Its colour is dark silver. It is very well preserved. It measures: outer diameter – 1.5 cm, inner diameter – 1.0 cm, wire diameter – 0.25 cm, weight – 2.1 g.

That headband ornament belongs to type III acc. to K. Musianowicz. It can be dated to the 11th – 12th c. (see: Zarubìj 2009, 75, 88-100).

A piece of iron set in wood:

The knife (**fig. 28:6, 56:6**) was made from iron, but its sheath was carved from wood. Its blade gently runs towards a straight backplate. The knife is relatively well preserved (chipped cutting edge, surface damage), but the sheath only vestigially. The knife measures: length – 10.5 cm, blade height – 1.0 cm, backplate width – 0.35 cm, weight (with sheath) – 15.6 g.

The specimen probably belongs to type Ia acc. to R. Rogosz, commonly used during the early medieval period.

An iron arrowhead:

The arrowhead (**fig. 28:7, 56:7**) was made from iron. It has a tang almost quadrangular in cross-section, a neck, and undivided, flat in cross-section, laurel-like leaf. It is rather poorly preserved (damage at the edges, on the surface and pierced through). It measures: length (preserved) – 6.0 cm, length of tang (preserved) – 1.8 cm, width of leaf – 1.7 cm, weight (preserved) – 3.0 g.

The arrowhead represents type 63 acc. to A. F. Medvedev. It should be dated, like the above described headband ornament, to the 11th – 13th c.

The pot has not been identified (it might be the specimen described above – **fig. 7:1, 52:1**?).

Basing on the fairly reliable chronology of the temple ring from the grave inventory, the barrow should be dated back to the 11th – 12th c.

M o u n d IX. I dug it up to the depth of 1 m 30 cm. I found a cracked skull, bones long, healthy and well-preserved. Równając dół w ścianie po lewéj stronie szkieletu, slightly above it I found a p o t v e r y s h a p e l y i n f o r m, w i t h a w a v y o r n a m e n t well preserved. Unfortunately, one of the men not expecting to find anything more in the mound, cut the pot with his spade (Ziemięcki 1884, 98).

The vessel (**fig. 7:8, 42:9**) was fashioned from clay with an admixture of sand, rolled and fired in the oxidising atmosphere. It is small, with a rounded rim, almost vertical neck gently turning into the belly decorated with a single wavy line in its upper section, and with shallow horizontal grooves below. It is light brown with a large blackish stain. Its state of preservation is average (pasted together from shards, filled-in damage on the wall, neck and bottom). It measures: height – 8.5 cm, depth – 8.0 cm, outflow diameter – 6.5 cm, belly diameter – 9.6 cm, diameter of the bottom – 6.6 cm, thickness of the neck wall – 0.6 cm.

That small piece of pottery should be interpreted as a drinking vessel (a cup). It does not represent a mass-produced type; hence it is difficult to reliably determine its chronology. The author is inclined to believe that it is rather early (11th c.?). It is one of a few – as far as the author knows – whole ones that were found in compact grave complexes, or loose, but in burial grounds, in western Ukraine. In neighbouring, yet culturally (religiously, politically) different Lesser Poland app. 50 specimens were known until the 1960s (Zoll-Adamikowa 1971, 109).

The chronology of the grave can be generally determined to the younger phase of the early medieval period (the end of the 10th – the mid-13th c.).

4.4. ARTEFACTS NOT ATTRIBUTED TO INDIVIDUAL FEATURES

Unfortunately, many artefacts cannot be attributed to particular features. Some were found by T. Ziemięcki in the cultural layer of the hillfort (probably in archaeological features unnoticed by him), while others in grave landfills.

In the great twin barrow – perhaps no 1 – elements of a bucket were found:

The curved handle (**fig. 29:1, 30:1**) was made from iron. The rod is square in cross section (and positioned diagonally in relation to the rest of the bucket) and has ornamental endings in the form of almost hemispheres. Its state of preservation is average (considerable damage). It is fitted in two decoratively formed plate-like iron sockets (**fig. 29:2, 30:2**) with vestigially preserved nails (three each) and traces of wood on the inside. The sockets are well preserved. The curved handle measures: length (span) – 23.2 cm, height – 11.9 cm, rod cross-section – 0.6x0.6 cm, height of endings – 1.1 and 1.3 cm, diameter of endings – 1.7 and 1.8 cm; while the dimensions of the plates are as follows: height – 6.5 cm, width – 5.15 and (preserved) 5.05 cm, width of roof-like plate tops – 3.8 cm, thickness < 0.7 and 0.5 cm; weight of the whole – 158.2 g, reconstructed diameter of the bucket outflow – 20.0 cm.

An iron ferrule (**fig. 30:3**) in the form of a crescent has not been completely preserved (a corner is missing). It is corroded and in two parts. Remains of a nail were preserved on the inner side of the crescent. It measures: span (preserved) – 7.0 cm, width – 2.8 cm, thickness – 0.35 cm, weight (preserved) – 12.7 g.

Crescent ferrule is similar to applications on buckets from burial grounds in: Cedynia, Glinno, Poznań-Śródka and other (Kurasiński 2015b, 201, 205-207, 209, fig. 3, 6).

Pieces of iron sheet from at least two bands of varying width (see: **fig. 30:4, 5**) that lined the wooden bucket. On some nails and traces of wood have been preserved (**fig. 30:6**), while fragments of fabrics (**fig. 30:7, 8**) or their prints on other (**fig. 30:9**). Width of the narrower band – 2.7 cm, width of the broader band – 4.6 cm, weight (combined) – 181.3 g.

The presence of relics of fabrics on the metal sheets from the great barrows was already noticed by T. Ziemięcki (see above). The fabric might have been used to wrap around or cover only buckets, but it cannot be ruled out that it was a kind of shroud covering both the deceased and grave goods. Traces of fabrics were noticed on metal elements of buckets from: Glinno, Kraków-Zakrzówek, Lubień and other (Kurasiński 2015b, 206).

Fragments of the bucket hoop (**fig. 31**) were made from iron. The majority are flat-convex in

cross-section, a few are flat, but all are broken and corroded. The hoops measure: width of band – 1.0-1.2 cm, thickness of band – 0.3, 0.5-0.7 cm, weight (combined) – 674.7 g, reconstructed diameter of the bucket > 26.0 cm.

The chronology of the bucket is the same as the great barrows in Pìdgìrcì. It comes from the end of the 10th – the beginning of the 11th c.

Parts of another bucket were also found in one of the great barrows:

The curved handle (**fig. 29:3, 32:1**) was made from iron. The rod is square in cross section (positioned diagonally in relation to the rest of the bucket) and has decorative endings in the form of a cuboid topped with a pyramid. It is poorly preserved (considerable damage), in four fragments (+an unidentifiable pipe-like bent metal piece). It measures: length (reconstructed span) – 30.0 cm, height (reconstructed) – 11.5 cm, rod cross-section – app. 0.6x0.6 cm, height of endings – 1.2 and (preserved) 1.0 cm, diameter of endings – 1.4x1.4 and 1.55x1.25 cm, weight – 82.0 g, reconstructed diameter of the bucket outflow – 26.0 cm.

Iron ferrules (**fig. 32:2**) – at least two – in the form of crescents were preserved in five corroded fragments. On the outside of one there are visible relics of a fabric, on the inside of some there are preserved traces of wood and tiny fragments of nails (?). Dimensions of pieces are as follows: 6.5x2.7 cm, 4.5x2.6 cm, 4.6x2.4 cm, 4.4x2.1 cm, 3.9x1.8 cm, weight (combined) – 24.6 g.

Pieces of a band made from an iron sheet and fragments of hoops flat-convex in cross-section (**fig. 33**) are poorly preserved (rusty and broken). On some there are visible remains of wood and fabrics. They measure: width of the band – 4.7 cm, width of the hoop – 1.0-1.2 cm, hoop thickness – 0.5 cm, weight (combined) – 864.0 g.

The chronology of the bucket is no different than the dating of the buckets presented before. The relics come from the end of the 10th – the beginning of the 11th c.

It cannot be ruled out that relics of buckets were mixed.[55] This suspicion is aroused by the presence of two crescent ferrules and the width of fragments of metal band. They might be elements of the bucket discussed above.

In one of the great barrows in Pìdgìrcì elements of one more bucket were discovered:

The curved handle (**fig. 29:4, 32:3**) was made from iron. The rod is circular in cross-section. One of the decorative, pyramid-shaped endings has been preserved. It survived in two fragments with surface damage. It measures: length (preserved span) – 20.5 cm, height – 10.2 cm, rod diameter – 0.7 cm, height of ending – 0.9 (1.3) cm, base of ending – 1.45x1.55 cm, weight (preserved) – 75.0 g, reconstructed diameter of the bucket outflow – 19.5 cm.

Fragments of the bucket hoops (**fig. 32:4**) were made from iron. The majority are flat-convex in cross-section, a few are flat, but all are broken and corroded. On some there are traces of wood and fabric. Among pieces of hoops there is a tang of an iron nail (?) and a fragment of a handle socket (?). They measure: width of band – 0.9, 1.2 cm, band thickness – 0.35 cm, length of nail (?) – 4.3 cm, height of handle socket (?) (preserved) – 3.0 cm, weight (combined) – 135.4 g.

The chronology of the bucket is the same as of the great barrows in Pìdgìrcì. It comes from the end of the 10th – the beginning of 11th c.

Six nails (**table VII**) which T. Ziemięcki found probably in one of the great barrows, are of exceptional size. Those nails – or hooks might be a more appropriate term – were fashioned from iron with the working edge circular in cross-section, and four-sided towards the end, and the head protruding only on one side (flattened and curved tang). Their state of preservation is average (spore surface damage).

Animal relics which T. Ziemięcki mentioned in his reports (see above) were probably found in the great barrows. They are two fragments of bovine ribs (*Bos taurus*) of a mature specimen (**fig. 35:7**), a fragment of rib and a fragment of pelvis of a mature cow (*Bos taurus*), a fragment of the lower tusk of a mature boar (*Sus scrofa*) (**fig. 35:8-10**), as well as a fragment of bovine (?) breastbone (*Bos taurus?*) (**fig. 35:11**). It is unknown in which graves the two partially preserved human phalanges were found (*Homo sapiens*) (**fig. 56:23, 24**).

Probably in the graves T. Zięmiecki discovered several temple rings and rings:

The temple ring (**fig. 28:8, 56:8**) [research in 1882?] was made from thick silver (silver-plated?) wire, one end of which was flattened and bent into an s-shaped hook, while the other was cut straight and partially finished. It has a dark silver colour. It is very well preserved. It measures: outer diameter – 1.7 cm, inner diameter – 1.1 cm, wire diameter – 0.3 cm, weight – 2.85 g.

That headband ornament represents type III acc. to K. Musianowicz, which in western Ukraine should be dated to the 11th – 12th c. (see: Zarubìj 2009, 75, 88-100).

[55] This is also evidenced by fragments of hoops that can not be assigned to any of the discussed buckets. They measure: width – 1.5-1.9 cm, thickness – 0.5-0.6 cm, weight (combined) – 240.9 g.

Table VII. List of iron nails-hooks (construction elements of the chamber in one of the great barrows?) from Pìdgìrcì-Plìsnes´k (no corresponds to no in **fig. 34, 35**)

no	length in cm	size of head in cm	diameter of working edge (tang) half-way its length in cm	weight in g	comments
1	26.4	2.2x2.0	1.0	124.6	
2	18.5	1.65x1.5	0.8	46.2	serious damage to head
3	17.1	1.45x1.75	0.9	48.9	serious damage to head
4	18.4	2.05x1.0	0.9	74.8	serious damage to head
5	16.9	2.1x1.9	0.9	45.5	
6	23.4	2.4x2.1	1.1	119.5	

The temple ring (**fig. 28:9, 56:9**) [research in 1882?] was fashioned from thick silver (silver-plated?) wire. One end was hammered flat, and then bent into s-shape and decorated with two grooves, while the other was cut straight and partially finished. It is dark silver in colour. It is very well preserved. It measures: outer diameter – 1.8 cm, inner diameter – 1.1 cm, wire diameter – 0.33 cm, weight – 3.45 g.

The described headband ornament belongs to type IIIc acc. to K. Musianowicz, which dates back to the 11th – 12th c. (Musianowicz 1949, 204-205).

The temple ring (**fig. 28:10, 56:10**) [research in 1882?] was made from silver wire (Cu + <0.055 Sn, 0.73% Pb, 0.025% Zn, 54.3% Ag). The ends overlap by 1.05 cm, and are finished. It is very well preserved. It measures: diameter – 2.0 cm, wire diameter – 0.25 cm, weight – 2.7 g.

The temple ring (**fig. 28:11, 56:11**) [research in 1882?] was made from bronze wire. The ends overlap by 0.4 cm, and are carelessly finished. It is very well preserved. It measures: diameter – 2.4 cm, wire diameter – 0.3 cm, weight – 5.2 g.

Both ornaments, which used to decorate a woman's temples, belong to type IV (temple rings with one-and-a-half coil) acc. to K. Musianowicz, who dates them back to the end of the 10th – 13th c., observing that the most reliably dated specimens come from the 11th – 12th c. (Musianowicz 1949, 207). Similar headband ornaments from a burial ground in Berestâne V. Gupalo (2006, 83, photo: 21:2, 3) believes to date back to the 12th century. And so dated are the specimens from the burial ground in Walawa (Zarubij 2009, 79-80). The specimens found in a few graves in Gródek on the Bug may have been made in the 13th c. (Kuśnierz 2011, 259-260, 262-263, fig. 12, 13).

The ring (**fig. 28:12, 56:12**) [research in 1882?] was cast in bronze. It is closed, pseudo-plaited. It is well preserved. It measures: diameter – 2.6 cm; weight – 2.2 g.

That piece of jewellery imitating plaited rings of a very popular type can be dated back to the 12th – the 1st half of the 13th c. (see: Sedova 1997, 76-77).

The ring **(fig. 28:13, 56:13**) [research in 1882] was made from flat bronze piece. It is open and unadorned, and the band narrows towards the straight-cut ends. It is very well preserved (patina). It measures: diameter – 2.2 cm, width of band – 0.7 cm, band thickness – 0.1 cm, weight – 2.32 g.

The chronology of this modest ornament can be determined at the 11th – 13th c. A similar one was found in grave 141 in the 13th (?)-14th-century burial ground in Gródek on the Bug (Kuśnierz 2011, 260-261, 263, fig. 12).

The ring (**fig. 28:14, 56:14**) was fashioned from a bronze band. It is partially preserved, in three fragments covered with patina. It measures: width of band pieces – 0.7 and 0.95 cm, thickness of band pieces – 0.1 cm, weight (preserved) – 1.8 g.

It is not a very characteristic ornament which can be dated back to the 11th – 13th c.

The ring (**fig. 28:15, 56:15**) [research in 1882?] was made from silver drawn wire. Its ends overlap by 2.1 cm (one-and-a-half coil), and are finished (one cut almost straight, the other sharp). It is very well preserved. It measures: diameter – 2.5 cm, wire diameter – 0.2 cm, weight – 2.6 g. It may have been found on one of the preserved human phalanx bones (*Homo sapiens*) (**fig. 56:16**).

The ring (**fig. 28:16, 56:17**) [research in 1882?] was made from silver wire. Its ends overlapped. One end, cut almost straight, is finished, the other is broken off. The ring is preserved in three fragments (part is missing). It measures: diameter (reconstructed) – 2.1 cm, wire diameter – 0.2 cm, weight (preserved) – 0.9 g. It may have been found on one of the preserved human phalanx bones (*Homo sapiens*) (**fig. 56:18**).

Both rings have very simple forms, and stand out only because of the precious material they were made

of. A very similar one, but – surprisingly – made of gold was found in the capital city of Zvenigorod, and dates back to the 1st half of the 13th c. (Zarubìj 2009, 13, 57-58, photo.). There seem to be no grounds for such a narrow dating of any of those specimens. They were probably made in the 11th – 13th c.

The ring (**fig. 28:17, 56:19**) [research in 1882?] was made from copper wire (Cu + <0.05% Sn, 2.0% Pb, 0.54% Zn, 0.053% Ag). It is open with unfinished ends. It is well preserved (damage after taking a sample). It measures: diameter – 2.4 cm, wire diameter – 0.3 cm, weight – 3.4 g.

It is not a characteristic ornament, probably from the 11th – mid-13th c.

In the barrows T. Ziemięcki also found iron nails which are presented in the **table VIII** in a typological arrangement (types acc. to B. Gierlach) divided into features. The items can be dated back to the 11th – 13th c.

Four flint artefacts (borer from unidentified flint, the three other probably Volhynian flint)[56] might have come from both the cultural layer of the hillfort and the grave landfills [the great twin barrow no 1; one of the mounds in the corner of the woods (Ziemięcki 1883, 50)]:

The borer (**fig. 38:1**) was made on a flake with partially preserved cortex which was struck off with a soft hammerstone. It was slightly retouched on one edge and by the top on the upper and lower side. It measures: length – 6.5 cm, width – 3.6 cm, thickness – 1.5 cm.

Fragment of a blade (**fig. 38:2**) [perhaps from research in 1882] comes from an initial stage of processing of a single platform core. It has dense multiple retouching on both edges, fine on the one side along the edge, on the other semi-abrupt overlapping the core surface, with secondary retouching at the fracture. It measures: length – 3.55 cm, width – 3.4 cm, thickness – 0.9 cm.

Endscraper (**fig. 38:3**) was made on a one-sided crested blade. It has dense multiple retouching on both sides. It can be regarded as a classic flint knife of undefined chronology. It measures: length – 5.1 cm, width – 1.85 cm, thickness – 1.1 cm.

An initial core (**fig. 38:4**). It is characterized by hammered edges. The object is a kind of a hammerstone or perhaps striker for the fire-making kit. It measures: length – 5.25 cm, width – 4.6 cm, thickness – 2.7 cm.

In the grave landfills or the cultural layer in the hillfort T. Ziemięcki also found other objects:

The temple ring (**fig. 28:18, 56:20**) was cast in bronze. Originally it had seven rays and was golden in colour. It is fragmentarily preserved (four rays and a larger part of the curved pin are missing). It is green (patina). It measures: width (preserved) – 2.45 cm, height (preserved) – 3.2 cm, thickness < 0.1 cm (thickness of the "tear" on the large ray – 0.2 cm), weight (preserved) – 1.5 g.

That temple ring belongs to type VII (seven rays and seven petals) acc. to K. Musianowicz (1949, 213) dated to the 10th – 13th c. According to the typology by Evgenij A. Šinakov, it represents variant 22 of type I (*И*) group III section one. The scientist (Šinakov 1980, 121, 124) dates type I to the end of the 10th – the beginning of the 12th c., and narrows down the chronology of variants 21 and 22 to the end of the 10th – the beginning of the 11th c.[57] He wrote that over 230 among 250 headband ornaments from group III were found on 54 sites in the Sozh River region, while fewer than 20 on 10 sites hundreds of away from one another. The specimen from Pìdgìrcì should be added to this small collection. It should be observed that the area on the Sozh River used to belong to the Radimichs tribe, therefore such headband ornaments are known as "Radimich" (Levaševa 1967b, 25).

The belt buckle (**fig. 28:19, 56:21**) was cast in bronze. It is lyre-shaped. It is very well preserved except for the missing tang and the change of colour from golden to green (patina). It measures: length – 2.8 cm, width – 2.35 cm, height – 0.2 cm, width at the strap fastening – 2.1 cm, diameter of narrowing internal axis (for fixing the tang) – 0.2 cm, weight (preserved) – 3.3 g.

Similar belt elements are fairly diverse in form, and numerous. That specimen can be only broadly dated back to the end of the 10th – the 12th c. (see above).

The brooche (**fig. 28:20, 56:22**) was made from iron. It is horseshoe-shaped. It is open and circular, with volutes at the ends and a bow-like tang. Its state of preservation is average (considerable damage on the end of tang and one volute, small surface damage). It measures: diameter – 4.0 cm, rod cross-section – 0.4x0.4 cm, height of volutes – 0.8 cm, length of tang – 4.1 cm, maximum cross-section of tang – 0.3x0.25 cm (on the frame – 0.4x0.15 cm), weight – 11.0 g.

In Plìsnes´k at least three more horseshoe-shaped brooches were found probably in the cultural layer of the hillfort from the 9th (?) – the 1st half of the 13th c. (Kučera 1962a, 36, 41, fig. 14:12). Five are

[56] The author would like to thank Agnieszka Dziedzic and Jerzy Libera for their opinions concerning artefacts.

[57] It seems that there are no sufficient grounds for such a precise dating of both variants (see: date indicators mentioned by E. A. Šinakov 1980, 121).

Table VIII. List of iron nails from barrows in Pìdgìrcì-Plìsnes´k (no corresponds to no in **fig. 36, 37**)

no	type	length in cm	size of head in cm	dimensions of working edge (tang) half-way its length in cm	weight in g	comments
						barrow
1	A	7.6	0.6x0.5	0.5x0.45	7.8	
2	A	8.0	0.7x0.6	0.45x0.4	9.1	
3	A	7.5	0.8x0.6	0.45x0.45	9.3	slightly bent
4	A	7.5	0.75x0.65	0.5x0.4	11.3	slightly bent
5	A	7.85	0.7x0.6	0.4x0.4	7.8	
6	A	5.0	0.8x0.6	0.4x0.35	5.5	
7	A(?)	7.85	0.85x0.4	0.45x0.35	6.0	slightly bent
8	B(?)	6.95	0.75x0.3	0.4x0.4	6.5	
9	B	7.2	1.05x1.0	0.4x0.4	8.2	damage to head
10	B	8.0	1.6x1.1	0.6x0.45	13.3	
						next barrow
11	A	5.55	0.9x0.6	0.35x0.35	5.4	blunt end, slightly bent
12	A	5.7	0.85x0.7	0.4x0.35	6.7	blunt end
13	A	6.1	0.9x0.7	0.45x0.35	7.3	blunt end
						next barrow
14	A	4.6	0.6x0.45	0.45x0.3	4.0	
15	A	7.5	0.9x0.7	0.5x0.4	10.8	
16	A	7.5	1.0x0.85	0.35x0.35	9.0	
17	A	7.6	0.9x0.7	0.4x0.4	7.6	
						next barrow
18	A	7.4	1.0x0.6	0.4x0.4	7.0	
						next barrow
19	B	5.9	1.25x1.0	0.3x0.3	4.8	
						next barrow (artefacts before conservation)
20	A	7.9	1.0x1.0	0.8x0.6	14.2	
21	A	6.45	1.1x0.9	0.9x0.6	13.3	
22	A	4.45	0.9x0.85	0.75x0.6	7.4	
23	A	5.9	0.9x0.9	0.7x0.6	8.1	slightly bent
24	A	5.5	1.1x1.0	0.7x0.6	8.4	
25	A	7.1	1.1x1.0	0.7x0.6	9.1	
26	A	6.0	1.1x0.9	0.9x0.75	7.0	
27	A(?)	4.6	1.1x0.9	0.6x0.5	5.9	
28	B	6.1	1.6x1.3	0.4x0.35	7.7	
						and fragments of nails and other items from this barrow (**fig. 37:29**)

known from the hillfort in Listvin dated to the 10th – 11th c. (Čajka 2009, 71, 86, 198-199, fig. 62:1, 63:1-3). More were found in the 10th-11th/12th-century settlement, later fortified, in Sudova Višnâ (Ratič 1962, 111-113, 119, tab. III:15, 16, 19). A few were found in the hillfort from the 10th/11th – the end of the 11th c. in Gorodiše, including one in cabin no 31 from the 1st half of the 11th c. (Kučinko 1996, 38-39, 72, 159, 164, fig. 29:6, 62:10). Five more were discovered in the layers from the 2nd half of the 10th – the 1st half of the 11th c. in Dorogobuž (Prišepa, Nìkol´čenko 1996, 76). In northern Rus' specimens with the frame four-sided in cross-section are dated back to the 10th – the beginning of the 11th c. (Mal´m 1967, 152, 156), like the relatively most reliably dated items of that type, which were found in the layers from the 10th – the beginning of the 11th c. in Novgorod (Kolčin 1959, 106). Also in Poland most specimens date back to the 10th – 11th c. (Jończyk 2013, 45). The presented specimen from Pìdgìrcì also seems to have originated at that time.

Probably two more elements of buckets were found in the hillfort:

The bucket handle (**fig. 36:20, 21**) was made from an iron rod, irregular (four-sided or almost circular) in cross-section. Almost ⅔ of it survived, in two fragments. It measures: span (reconstructed, preserved) – 19.9 cm, cross-section / rod diameter – 0.7x0.6 cm, weight (preserved) – 45.5 g.

It differs from the handles found in the great barrows as it lacks decorative endings. Similar have been found in great numbers on early-medieval settlement sites, including defensive ones such as the hillfort in Listvin (Čajka 2009, 169, fig. 33:3-6) or old Łęczyca (Stasiak, Grygiel 2014, 214, 249, fig. 133:1, 2, 4, 5). Similar atypical handles have a very broad chronology. The specimen from Pìdgìrcì must date back to the 11th – 13th c.

The fastening (**fig. 36:22, 23**) was fashioned from an iron rod, almost circular in cross section, which was bent to form a loop for the handle, and its ends were hammered into triangular (?) flat pieces to be fixed to the wooden staves. It is corroded, and plates survived only partially. It measures: height (preserved) – 5.3 cm, rod diameter – 0.5 cm, outer width of the loop – 1.75 cm, weight (preserved) – 11.9 g.

The fastening can be dated to the 11th – 13th c.

Besides the above presented artefacts the museum collection from Pìdgìrcì includes also fragments of unidentified iron items (**fig. 39:1**), perhaps awls (**fig. 39:2-4**), a small number of untypical tiny pieces of pottery, sinter and slag (**fig. 39:5**) [maybe from the great burial mound in the corner by the outer rampart, on the Basilian field (Ziemięcki 1884, 98)], lumps of loess with stuck fragments of bucket hoops and rust from grave landfills (**fig. 39:6**), and small pieces of bark (**fig. 39:7**), perhaps remains of grave constructions.

4.5. CONCLUSION

Movable archaeological artefacts from the research carried out by T. Ziemięcki in Pìdgìrcì can be clearly divided into two groups. The first includes finds from the hillfort – mainly varied, yet typical material from Old Rus' (11th – 1st half of 13th c.) from a provincial early-urban centre or a proto-town[58] such as Plìsnes´k that, beside residential and defensive functions, once also served administrative-church-merchant-craftsmanship[59] functions. Few items might – possibly – be older and derive from the hillfort of the tribal era. The other group comprises finds from flat (?) and barrow graves from Old Rus' from the 11th – 13th c. and from the elite druzhina barrow graves from the 10th/11th c. Because of the significance of the latter for the identification and reconstruction of cultural processes – the beginnings of the state and the (Eastern Orthodox) Church – in the west of contemporary Ukraine at the turn of the 1st and 2nd millennium AD, their extensive interpretation is presented below.

The chronology of the great barrows established above allows for explaining them as graves of the deceased members of the (Kievan) Rus' elite and representatives of Vladimir the Great (app. 958-*980*-1015) in the west of the emerging state, in the strategic location at the sources of the Bug, Styr and Seret rivers (catchment area of the Vistula, Prypiat and Dniester rivers)[60]. They controlled the area recently (in 981?) incorporated in the Kievan monarchy. It cannot be ruled out, that in Pìdgìrcì one can see the process of transformations occurring towards the end of the 10th c. in the Rus' state, i.e. expansion already in the times when Vladimir was a pagan, and then the baptism of the prince and the elites, since Christian devotional objects (unquestionable demonstration of the belief in Jesus Christ) were found in only two among

[58] The author is far from supporting the view that towns were only those human centres which were formally and legally confirmed as such. Interesting considerations on beginnings of towns – Polish ones, but observations can also refer to the west Rus' lands – were presented by Przemysław Urbańczyk (2008, 107-135). Andrzej Buko (2015, 21-25) also uses the term proto-towns to refer to the hillfort-town units from the 12th – mid-13th c.

[59] See: chapter 3.

[60] It is difficult to set time limits for the functioning of a hypothetical centre of princely administration in Plìsnes´k, although it can be assumed that it was established in the 980s and lasted throughout the beginning of the 11th c.

several large barrows. Those small items of personal piety are culturally more significant than the interesting phenomenon of the 'obolus of the dead' (see below) or the stately form of the grave (chamber beneath the mound?; see below).

The words written by a Kievan chronicler at the beginning of the 12th c. (see: Powieść... 1999, XI-XIII) can be indirectly associated with the hillfort in Pìdgìrcì:

6489 (981). Vladimir marched upon the Lyakhs and took their cities: Peremyshl', Cherven, and other towns, all of which are subject to Rus' even to this day (The Russian... 1953, 95).[61]

It can be assumed that one of those other towns – still before establishing the state[62] – was Plìsnes'k (see: **fig. 40**). The word *Lyakhs* is a Ruthenian version of the name *Lendians*, which Slavic tribe once inhabited a vast area on both sides of the contemporary Polish-Ukrainian border. They lend their name to the Polish, who were called *Lyakhs* by the Ruthenians, *Lenkas* by the Lithuanians, *Lengyen* (and later *Lengyel*) by the Hungarians, and *Leah* by Vlakhs (Parczewski 2007; see also Parczewski 1991, 55-66). Lendian[63] Plìsnes´k must have caught the eye of the conqueror – perhaps because of the already mentioned strategic location – because after a refurbishment the hillfort still functioned in the Rurikid state.[64]

The members of druzhina[65] settled in Plìsnes´k belonged to the group in which Vladimir Sviatoslavich placed his trust, and selected from among the Varangians,[66] who contributed to his seizing the power in Rus':

6488 (980). He then selected from their number the good, the wise, and the brave men, to whom he assigned cities, while the rest departed for Tsar'grad in Greece. But in advance of them Vladimir sent couriers bearing this message: "Varangians are on their way to your country. Do not keep many of them in your city, or else they will cause you such harm as they have done here. Scatter them therefore in various localities, and do not let a single one return this way (The Russian... 1953, 93).[67]

The words of the chronicler shed light on the attitude of Vladimir towards Scandinavian mercenaries whose importance is frequently – especially in popular literature – overestimated. The prince treated them in a purely instrumental way, not paying them but sending them to Byzantium, while warning Emperor Basil II against them, and even advising him how to deal with them.

The attitude of the ruler towards the trusted members of his druzhina the chronicler presented as follows:

6504 (996). [...] with silver and gold he could not secure a retinue, but that with a retinue he was in a position to win these treasures, even as his grandfather and his father had sought riches with their followers. For Vladimir was fond of his followers, and consulted them concerning matters of administration, wars, and government. He lived at peace with the neighboring Princes, Boleslav of Poland, Stephen of Hungary, and Udalrich of Bohemia,[68] *and there was amity and friendship among them* (The Russian... 1953, 122).[69]

And indeed, the prince's followers settled in Plìsnes´k fared extremely well. The furnishings in the great barrows prove that they had access to products manufactured by prince's goldsmiths, and contacts – probably through merchants – with Germans and with Asia (?), as well as – perhaps directly – with the Baltic tribes, Hungary and Bulgaria or Byzantium. It is worth emphasizing the presence of as many as eight small items made of gold in three graves, including three rings and bracelets. It is not typical for the territory of the Old Rus' (see: Eniosova 2007), where gold – in contrast to silver which was a common metal during the Viking era – was scarce, and was used mostly for stately and religious purposes (Eniosova 2007, 315). Elżbieta Dąbrowska, writing about early-medieval Piast graves in Poland (2008, 149-150; literature there), mentions three gold rings in the form of bands

---

61 See: Ipat´evskaâ... 1962, 69.

62 A different view is expressed by A. Ûsupovič/Jusupović (2015, 69; 2017, 57, 85; literature there) who believes that Vladimir attacked the land ruled by the Piast dynasty.

63 A different view is presented by M. A. Filipčuk (2010, 351) who believes that Plìsnes´k to have been a hillfort of the Croat tribe.

64 Acc. to M. A. Filipčuk (2010, 351-352), an enormous tribal hillfort (of the *polis* type) was burnt down (completely destroyed) by Prince Vladimir at the end of the 10th c., and at the beginning of the 11th c. a tri-partite Ruthenian hillfort was erected in the upper section, on the *plateau*.

65 *Nomen omen* the dead buried in the large barrows in Pìdgìrcì have to be regarded as carriers of the so called druzhina culture at its younger stage (see Fetisov 2012, 409-411), which could be observed during the early medieval period in a considerable part of Europe, and in particular in Rus'. It was characterised by mercenary warriors of diverse ethnic descent (mainly Scandinavian), with their multi-cultural baggage, being present in the ruler's retinue.

66 Dariusz Błaszczyk (2016, 43; literature there) believes, that chamber graves (see below) in Polish territories cannot be regarded as indicating the Scandinavian character and associated only with Scandinavians. He assumes that such graves were used for burying members of the elite including Slavs, Scandinavians and possibly other ethnic groups. In the author's opinion the same was true in Rus', but Scandinavian origin of the men buried in the graves in Plìsnes´k is highly probably.

67 See: Ipat´evskaâ... 1962, 66-67.

68 It is one of many anachronisms (see: Ûsupovič 2015, 55, 69) to be found in "The Russian Primary Chronicle", as Stephen of Hungary ruled since 997, while Udalrich of Bohemia since 1012.

69 See: Ipat´evskaâ... 1962, 111.

– like the specimens from Pìdgìrcì. The first, discovered in a grave in the church in Ostrów Lednicki destroyed around the mid-11th c., must have belonged to a member of the ducal family, or possibly to a church or lay dignitary. The second was found in a grave, dated back to the mid-11th – mid-13th c., of an unidentified man, perhaps a duke, in the annexe by the rotunda of the Virgin Mary on Wawel Hill in Kraków. The third, discovered in a grave from the beginning or the 1st half of the 12th c. situated by or in the non-existent church in the graveyard in Czersk, is associated – though the hypothesis is difficult to prove – with the comes Magnus, the son of the English king Harold II defeated by William the Conqueror. It does not rule out that possessing such an object was linked to serving a specific function (holding a position) in the country, which is confirmed by mentions in medieval literature. It must have been so in Rus' at the time.

In the mouths of the dead buried in the great barrows there were the already mentioned small gold objects (flat pieces of metal and a wire). They should be interpreted as "obols of the dead". The custom of providing the dead with a coin (coins) or another form of currency was - and has been - cultivated in various parts of Europe, Asia and North Africa, since antiquity until the present times. Its aim was to provide the dead with payment for their passage to the spirit world ("Charon's obol") or cash for posthumous shopping (elimination of funeral gifts), or to ensure (by bribery) that the dead person will not return to the land of the living. Numerous publications (e.g.: Gräslund 1967; Kolníková 1967; Potin 1971; Ravdina 1988; Suchodolski 1998) have been devoted to the issue of the 'obolus of the dead' in the early medieval period, but none of them contain information about any finds similar to those in Pìdgìrcì. Recently a flat piece of gold has been discovered in a skull in the grave D171 in the cemetery in Bodzia (Czech-Błońska, Krajczewski 2017, 216; Sobkowiak-Tabaka 2017, 71; Suchodolski 2017, 285-286, 303, fig. 3.12.6). Oleksandr P. Mocâ (1990, 106) – a monographer of south-Ruthenian sepulchres from the 9th-13th c. – detects the influence of Great-Moravian traditions in the discussed burials, since it was there that gold obols of the dead were found in graves – flat gold pieces in Nechvalín near Kyjov and a and a Byzantine solidus of the emperor Michael III in Mikulčice (Poulík 1975, 86-87, tab. 6, 51; 1985, 38). It seems more justified to interpret the gold pieces and wire from Pìdgìrcì and the finds from Great Moravia as local, unconnected variations of the custom described above. The coins or fragments of silver coins traditionally deposited in graves were replaced by small objects made of gold, which might be regarded as a semblance of the gold Byzantine currency that was in circulation both to the south of the Carpathians and in southern Rus' (see: Salamon 1987, 253, 255). It should be noted that the custom of the 'obolus of the dead' occurred both among Slavs, Hungarians and Scandinavians at the time of their conversion to Christianity at app. 1st/2nd millennium AD, though it was unrelated to the requirements of the new religion.

More important than the phenomenon of the obols of the dead found in Pìdgìrcì are religious items undoubtedly demonstration the Christian faith. Whole the dead from the great barrow in agricultural land was a pagan, or at least no evidence of his being a Christian has been found, the dead buried in the great twin barrows must have been Christians[70] who manifested their faith by wearing crosses. It can be surmised that they converted to the new faith with Prince Vladimir, and the chronicler presented the event as topos:

6496 (988). [...] Vladimir was suffering at that moment from a disease of the eyes, and could see nothing, being in great distress. [...] and gave order that he should be baptized. The Bishop of Kherson, together with the Princess's priests, after announcing the tidings, baptized Vladimir, and as the Bishop laid his hand upon him, he straightway received his sight. Upon experiencing this miraculous cure, Vladimir glorified God, saying, "I have now perceived the one true God." When his followers beheld this miracle, many of them were also baptized (The Russian... 1953, 113).[71]

Assuming that the god of the ruler should be the god of the entire community, the prince must have deprived his subjects of the choice regarding their faith – a significant element of social life. The prince might have expected resistance of a part of the community, yet the monotheist Christianity in the Byzantine version he introduced, was an excellent ally for the builder of a state.[72] The first who had to – and probably wanted to – accept the new religion were members of the prince's retinue. It really did take place – as evidenced by the dead from the great twin barrows – though the changes in the outlook on life and accepting Christian eschatology occurred gradually.

[70] The twin barrows are excellent examples of co-occurrence and overlapping of two traditions – the old, pagan and the new, Christian. The old one is manifested by the sumptuous furnishings that bear evidence of the still pagan mentality. The new is manifested by the presence of Christian religious objects in the graves. The skeleton burial with the heads of the dead pointing westward can also be regarded as a Christian ritual, though it should be mentioned that it also occurred in non-Christian burials in the east of the Slavic lands. Building mounds over the corpses was a pagan practice, yet – in opposition to the Roman Church – the Orthodox Church accepted its existence for at least two centuries after the official baptism of Rus'.

[71] See: Ipat´evskaâ... 1962, 96-97.

[72] Pagan religion could not have played that role, the evidence of which is an attempt at introducing henotheism, which did not succeed (The Russian... 1953, 93; Gieysztor 2006, 92-96).

What was important was the fact that one became a Christian irrevocably through the ritual of baptism, commemorated – as has already been mentioned – by the crosses found in both graves. They are the oldest testimony, arousing no fundamental chronological-interpretational controversy, of the presence of Christians in the east of modern-day Ukraine. Thanks to the representatives of the Kievan prince who arrived from the Dnieper region, the Eastern Church was able to develop.[73] The connection of the dead buried in the twin barrows with the state cult does not rule out their individual involvement which is especially visible – though it may be merely ostentation – in the great twin barrow no 2. The deceased, though not clergymen, were nevertheless proponents of the new official religion among Slavic people whose conversion was just beginning. It seems that their presence in Plìsnes´k can be regarded as the beginning of the Orthodox Church[74] – still before the great schism – in the west part of the former (Kievan) Rus'.

In two great barrows T. Ziemięcki discovered twin burials, probably of spouses. The reason why women and men were buried together has – unfortunately – remained unknown. In the case of the graves in Pìdgìrcì we are certainly not dealing with a deliberate killing of a woman, like the one that is known from the description written by Ahmad ibn Fadlan of a funeral of a Rus' chief (a Scandinavian not a Slav) who died in the year 921 or 922 on the Volga (see: Duczko 2006, 116-129). The social status of both women must have been high, but nothing certain can be said about their ethnic affiliation. While the husbands might have arrived through Trans-Dnieper from Scandinavia, or at least had Varangian roots, nothing confirms the Nordic origin of their wives. It can be surmised that they were members of the local tribal elite or Slavs from the Dnieper area, and a Magyar origin – though highly unlikely – of the deceased from the great barrow in agricultural land cannot be ruled out either. Around one hundred years after the death of both women a chronicler wrote referring to the period when they lived:

6488 (980). [...] of a good woman he [Solomon] said, "More precious is she than jewels. Her husband rejoices in her, for she brings him blessedness all the days of her life. [...] She has opened her lips with wisdom, she speaks fittingly with her tongue. She is clothed in strength and grace. Her almsgivings have raised and enriched her children, and her husband has commended her. For a wise woman is blessed; let her praise the fear of God. Give her the fruit of her lips, that they may praise her husband within the gates" (The Russian... 1953, 94-95).[75]

The final interesting issue is undoubtedly the stately form of scattered graves in the druzhina necropolis in Pìdgìrcì. The great barrows in Pìdgìrcì[76] most probably represent the so called chamber graves;[77] however, there is no sufficient data about their construction.[78] It is also possible – though less likely – that they belong to the group of so called *quasi*-chamber graves or the chamber-type graves (see e.g.: Buko 2016, 58; Mihajlov 2016, 91-94; Kara 2017, 345). Andrzej Janowski (2016, 25) suggests a broad definition of the chamber graves category: *[...] a skeleton grave with an immovable wooden construction in the shape of a small building/chamber erected over the body of the deceased in his burial place*. He adds that they should be located in a prominent place, and the presence of varied grave furnishings is also advisable. The first and last requirements are certainly fulfilled by the graves from Pìdgìrcì–Plìsnes´k, in the south-western part of Rus' of Vladimir the Great, and the remaining two might also have been realised.

Lucjan Siemieński (1845, 38-39) quotes a Ruthenian legend: *In the vicinity of Zborìv (in Podolia), Koltìv, people show an embankment stretching on and off, called Olga's embankment. Running away from*

[73] There is no doubt that Christianisation of Rus' was his greatest achievement.

[74] The organisation of the Orthodox Church in western Rus' was largely dependent on the political situation and there is no room here to discuss it in detail. However, it should be mentioned that the diocese in Galič was established around the mid-12th c., and its bishops are mentioned since app. 1153 – Alexy (uncertain); 1156 (ingress) and 1165 – Cosma, and in 1235 and 1241 – Artemius. Bishops of Przemyśl are also mentioned – Antoni, who was transferred from Novgorod Bishopric in 1220, and who returned to Novgorod in 1225/1226, and another of unknown name in 1241 (Osadczy 2001, 297-300). Of earlier origin is the bishop's seat in Volodymyr-Volynkyi, but its founder was not Vladimir the Great (the mention of bishop Stephen in the late "Nikon's Chronicle" is unreliable), and was established in app. 1078-1088 or around 1090 (Vlasto 2004, 311, 448). Naturally clergymen of lower rank were active, such as the pop Vasil from Przemyśl, a confidant and probably confessor of prince Vasilko Rostislavič around 11th/12th c. (Powieść... 1999, L-LI, 202).

[75] See: Ipat´evskaâ... 1962, 68-69.

[76] Besides the great barrow in agricultural land and the twin barrows, this group could include: the great mound in the meadow dug up even before the research of T. Ziemięcki (see above), the barrow in the field of Bazyli Tołoczko identified by Bolesław Henryk Szaniawski in 1874 (Liwoch 2005, 37-39, fig. 1) and the barrow with relics of the log chamber discovered by Â. Pasternak (1948, 146), which however had been excavated earlier.

[77] They are not the only chamber graves in modern-day western Ukraine. Andrzej Janowski (2015, 121-122, 124, 130-131; literature there) recognises as such objects from: Biliv (3 graves), Peresopnicâ (1 grave) and Starožukiv (3 graves), Gorodišе (1 grave), as well as Sudova Višnâ (1 grave), though in the last case there are some doubts about its interpretation (see: Dąbrowska 1979).

[78] Because of that it seems that A. Janowski (2015) was right not to include them in his study of chamber graves from Central and Eastern Europe.

Batyj, a Tartar chief, the princess changed into a mouse and ran underground, and wherever she burrowed there appeared such an embankment. Finally she found a safe haven in Horodyszcze [gorodiŝe, hillfort – R. L.] *known as Plìsnes´k, in the vicinity of Pìdgìrcì, where she shut herself in the hillfort and made a stand against the Tartar invaders. On this site one can see hundreds of burial mounds; and nearby stands a Basilian monastery*.

Although it is a legend, and though "Batyj" seized the hillfort, it shows that the relics from the early medieval period made an impression on common people. They might have had an even greater impact on treasure hunters, antiquarians and finally archaeologists, which is entirely understandable in the light of the above presented materials.

5. LITERATURA / BIBLIOGRAPHY

SKRÓTY / ABBREVIATIONS:

AAASH – Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest.
AAL – Acta Archaeologica Lodziensia, Łódź.
AB – Arhealogìâ Belarusì. Èncyklapedyâ. U 2 tamah, Mìnsk.
AK – Archäologisches Korrespondenzblatt, Mainz.
AMM – Acta Militaria Mediaevalia, Kraków – Sanok – Wrocław.
ASSSR SAI – Arheologiâ SSSR. Svod arheologičeskih istočnikov, Moskva – Leningrad.
CAR – Collectio Archaeologica Ressoviensis, Rzeszów – Sanok.
KSIA – Kratkie soobŝeniâ Instituta arheologii AN SSSR, Moskva.
MA – Materiały Archeologiczne, Kraków.
MIA SSSR – Materialy i issledovaniâ po arheologii SSSR, Moskva.
MSL – Mons Sancti Laurentii, Toruń.
MSROA – Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego, Rzeszów – Krosno – Przemyśl.
NZ – Naukovì zapiski. L´vìvs´kij ìstoričnij muzej, L´vìv.
OČ – Ol´žinì čitannâ, L´vìv.
SA – Sovetskaâ arheologiâ, Moskva.
SlA – Slavia Antiqua, Poznań.
SB – Spotkania Bytomskie, Wrocław.
VÌA – Vìsnik Ìnstitutu arheologiï, L´vìv.
ZWAK – Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowéj (od t. XI Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej), Kraków.

ŹRÓDŁA PISANE / WRITTEN RESOURCES:

Ipat´evskaâ...
1962 *Ipat´evskaâ letopis´*, seria: *Polnoe sobranie russkih letopisej*, 2, opracowanie A. A. Šahmatova, Moskva.

Kronika...
2017a *Kronika halicko-wołyńska. Kronika Romanowiczów*, tłumaczenie, wstęp i komentarze D. Dąbrowskiego i A. Jusupovića, Kraków – Warszawa.

Kronika...
2017b *Kronika halicko-wołyńska (Kronika Romanowiczów)*, wydanie, wstęp i przypisy D. Dąbrowskiego i A. Jusupovića, Pomniki Dziejowe Polski 2/16, Kraków – Warszawa.

Latopis...
1988 *Latopis kijowski 1159-1198*, przekład i opracowanie E. Goranina, Acta Universitatis Wratislaviensis 840, Slavica Wratislaviensia 40, Wrocław.

Powieść...
1999 *Powieść minionych lat*, przekład i opracowanie F. Sielickiego, Wrocław.

Słowo...
1996 *Słowo o wyprawie Igora*, [w:] *Od Ilariona do Skoworody. Antologia poezji ukraińskiej XI-XVIII w.*, opracowanie W. Mokrego, Kraków.

The Hypatian...
1973 *The Hypatian Codex* 2, *The Galician-Volynian Chronicle*, przekład i komentarz G. A.

Perfecky'ego, Harvard Series in Ukrainian Studies 16/2, München.

The Russian...

1953 *The Russian Primary Chronicle. Laurentian Text*, przekład i redakcja S. Hazzarda Crossa i O. P. Sherbowitza-Wetzora, Cambridge (Massachusetts).

The Tale...

2004 *The Tale of Igor's Campaign*, przekład i komentarz V. Nabokova, Sankt-Peterburg (http://nevmenandr.net/cgi-bin/trans.py?it=k1).

Abramowicz A.

1991 *Historia archeologii polskiej. XIX i XX wiek*, Warszawa – Łódź.

Aleksandrovič V., Vojtovič L.

2013 *Korol´ Danilo Romanovič*, Bila Cerkva.

Aleškovskij M. H.

1960 *Kurgany russkih družinnikov XI-XII vv.*, SA 4/1, 70-90.

Androshchuk F.

2011 *Symbols of Faith or Symbols of Status? Christian Objects in Tenth-Century Rus'*, [w:] I. Garipzanov, O. Tolochko (red.), *Early Christianity on the Way from the Varangians to the Greeks*, Ruthenica. Supplementum 4, Kiev, 70-89.

2014 *Viking Swords. Swords and Social aspects of Weaponry in Viking Age Societies,*, The Swedish History Museum. Studies 23, Stockholm.

Antoniewicz J.

1955 *Niektóre dowody kontaktów słowiańsko-pruskich w okresie wczesnośredniowiecznym w świetle źródeł archeologicznych*, Wiadomości Archeologiczne 22/3-4, 233-277.

Antoniewicz W.

1928[1] *Archeologja Polski*, Warszawa.

Arbman H.

1940 *Birka I. Die Gräber. Tafeln*, Uppsala.

Arcihovskij A. V., Kolčin B. A. (red.)

1963 *Novye metody v arheologii. Trudy Novgorodskoj arheologičeskoj èkspedicii* 3, MIA SSSR 117, Moskva.

Arìstov V.

2017 *Dnìpro-Slavutič*, Ruthenica 14, 215-217.

Arne T. J.

1914 *La Suede et l'Orient. Études archéologiques sur les relations de la Suede et de l'Orient pendant l'âge des vikings*, Archives d'études orientales 8, Upsala.

Auch M.

2009 *Wczesnośredniowieczna ceramika ze Stołpia*, [w:] A. Buko (red.), *Zespół wieżowy w Stołpiu. Badania 2003-2005*, Warszawa, 136-163.

Auch M., Dzieńkowski T., Gołub S., Trzeciecki M.

2006 *Wczesnośredniowieczny Chełm i Stołpie*, [w:] W. Chudziak, S. Moździoch (red.), *Stan i potrzeby badań nad wczesnym średniowieczem w Polsce – 15 lat później*, Toruń, 429-442.

Âgodins´ka M. O.

2003a *Ornamentacìâ davn´orus´koï keramìki z pam'âtok Zahìdnogo Podìllâ*, Arheologìčnì studìï 2, 179-198.

2003b *Ornamentacìâ davn´orus´koï keramìki z pam'âtok Zahìdnogo Podìllâ (XII-XIII st.)*, [w:] D. N. Kozak, Ì. S. Vinokur, L. Ì. Krušel´nic´ka, B. D. Lanovik, M. V. Lazarovič, B. V. Magomedov, L. G. Mackevij, V. J. Bačins´kij, B. S. Strocen´, V. S. Tilišak, G. Ì. Âvors´kij, M. O. Âgodins´ka (red.), *Arheologìâ Ternopìl´šini*, Ternopìl´, 197-214.

Âkovleva E. A.

2015 *Kamernoe pogrebenie 1 (ul. Sovetskaâ, 60a; Starovoznesenskij I raskop, 2003/2004 gg., učastok B, V, kv. V11-13, G11-13, D11-13, pl. 9-17)*, [w:] I. K. Labutina *et al.* (red.), 28-83.

Baran V. D., Čajka R. M.

1972 *Davn´orus´ke poselennâ Bovšiv II na Podnìstrov'ï*, Arheolgìâ 7, 97-102.

Beranová M.

1957 *Slovanské žňové nástroje v 6.–12. století*, Památky archeologické 48, 99-117.

Blifel´d D. I.

1954 *K istoričeskoj ocenke družinnyh pogrebenij v srubnyh grobnicah srednego Podneprov´â IX-X vv.*, SA 20, 148-162.

Błaszczyk D.

2016 *Między ziemią a niebem: wczesnośredniowieczne pochówki w grobach komorowych na ziemiach polskich w kontekście europejskim*, [w:] D. Błaszczyk, D. Stępniewska (red.), 34-49.

Błaszczyk D., Stępniewska D. (red.)

2016 *Pochówki w grobach komorowych na ziemiach polskich w okresie wczesnego średniowiecza*, Światowit. Supplement Series P: Prehistory and Middle Ages 18, Warszawa.

Bochnak T., Warowna J.

2015 Jerzy Okulicz pinxit – *kiełzno z grobu kultury przeworskiej z Malkowic, pow. staszowski*, [w:] B. Kontny (red.), *Ubi tribus faucibus fluenta Visstulae fluminis ebibuntur. Jerzy Okulicz-Kozaryn in memoriam*, Światowit. Supplement Series B: Barbaricum 11, Warszawa, 79-97.

Bogacki M., Franz M., Pilarczyk Z. (red.)

2008 *Kultura ludów Morza Bałtyckiego* 1, *Starożytność i średniowiecze. Mare Integrans. Studia nad dziejami wybrzeży Morza Bałtyckiego*, Toruń.

Bojarski J., Chudziak W., Drozd A.,
Koperkiewicz A., Kozłowski T., Stawska V.

2010 *Katalog źródeł*, [w:] W. Chudziak (red.), 189-603.

[1] Na tomie nie podano roku wydania.

Bołsunowski K.
1906 *Pisanki jako obiekt kultu bałwochwalczego*, Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne 17/4, 529-532.
Bóna I.
1964 *Der Silberschatz von Darufalva*, AAASH 16, 151-169, tabl. I-II.
Brajčevs´kij M. Û.
1950 *Pro datuvannâ šifernih prâslic´*, Arheologìâ 4, 91-98.
Buko A.
2015 *Archeologia ziem polskich XII i XIII wieku: przegląd problematyki badawczej*, Fontes Archaeologici Posnanienses 51, 23-35.
2016 *Czy na cmentarzysku w Bodzi, gm. Lubanie, woj. kujawsko-pomorskie budowano groby komorowe?*, [w:] D. Błaszczyk, D. Stępniewska (red.), 50-61.
Buko A. (red.)
2017 *Bodzia. Elitarny cmentarz z początków państwa polskiego*, Warszawa.
Buśko C., Kalicki T., Niegoda J., Szmoniewski B. Sz.
2006 *Zmiany w zagospodarowaniu przestrzeni krakowskiego „Gródka" w świetle badań przeprowadzonych na parceli przy ul. Św. Krzyża 7 w 2004 roku*, MA 36, 45-78.
Chmielewski T. J.
2009 *Po nitce do kłębka... O przędzalnictwie i tkactwie młodszej epoki kamienia w Europie Środkowej*, Warszawa.
Chudziak W. (red.)
2010 *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe w Kałdusie (stanowisko 4)*, MSL 5, Toruń.
Chudziak W., Bojarski J., Stawska V.
2010 *Wyposażenie pochówków*, [w:] W. Chudziak (red.), 79-103.
Cnotliwy E.
1973 *Rzemiosło rogownicze na Pomorzu wczesnośredniowiecznym*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk.
Cygan S., Glinianowicz M., Kotowicz P. N. (red.)
2011 *„In silvis, campis... et urbe". Średniowieczny obrządek pogrzebowy na pograniczu polsko-ruskim*, CAR 14, Rzeszów – Sanok.
Czech-Błońska R.
2017 *Paciorki z kamieni półszlachetnych*, [w:] A. Buko (red.), 207-214.
Czech-Błońska R., Krajczewski J.
2017 *Zespół unikalnych paciorków z grobu D171*, [w:] A. Buko (red.), 215-228.
Czerska B.
1972 *Żelazne klucze, kłódki i części zamków z grodu wczesnośredniowiecznego na Ostrówku w Opolu*, Wiadomości Archeologiczne 37/1, 55-71.
Čajka R.
2009 *Davn´orus´ke gorodiše Listvin ì jogo okolicì u X-XI st.*, L´vìv.
Damian O., Damian P.
1995-1996 *Elements chretiens de l'epoque byzantine au Bas Danube*, Pontica 28-29, 233-244.
Dąbrowska E.
1979 *Eléments hongrois dans les trouvailles archéologiques au nord des Carpathes*, AAASH 31/3-4, 341–356.
2008 *Groby członków dynastii piastowskiej we wczesnym średniowieczu. Stan badań*, [w:] *Groby, relikwie i insygnia. Studia z dziejów mentalności średniowiecznej*, E. Dąbrowska, Warszawa, 145-160.
Dąbrowski D.
2008 *Genealogia Mścisławowiczów. Pierwsze pokolenia (do początku XIV wieku)*, Kraków.
2016 *Król Rusi Daniel Romanowicz. O ruskiej rodzinie książęcej, społeczeństwie i kulturze w XIII w.*, Kraków.
Demetrykiewicz W.
1898 *Vorgeschichte*, [w:] *Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild. Galizien*, Wien, 111-136.
Dobrzańska H., Szmoniewski B. Sz., Ryba K. (red.)
2006 *European Association of Archaeologists 12th Annual Meeting. Abstracts Book*, , Kraków.
Doncheva-Petkova L.
2012 *On the dating and origin of some types of pectoral crosses from medieval Bulgaria*, [w:] M. Salamon *et al.* (red.) 2, 97-111.
Dragotă A.
2015 *Battle-axes in the cemeteries from Banat, Crişana and Transylvania (10th century)*, [w:] C. Cosma (red.), *Warriors, weapons, and harness from the 5th-10th centuries in the Carpathian Basin*, Cluj-Napoca, 331-341.
Duczko W.
2004 *Moc spirali. Historia motywów wolutowych we wczesnej sztuce europejskiej*, [w:] S. Moździoch (red.), *Wędrówki rzeczy i idei w średniowieczu*, SB 5, Wrocław, 159-171.
2006 *Ruś wikingów. Historia obecności Skandynawów we wczesnośredniowiecznej Europie Wschodniej*, Warszawa.
2017 *Status i magia. Ozdoby elit z Bodzi*, [w:] A. Buko (red.), 131-151.
Dučyc L.
1994 *Ab adnoj katègoryì kurgannyh znahodak*, Gìstaryčna-arhealgìčny zbornìk 4, 49-57.
Dziedzicki L.
1887 *Pleśnisko*, [w:] B. Chlebowski, W. Walewski (red.), *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich* 8, Warszawa, 249-250.

Dzieńkowski T.
2009 *Kilka uwag o wczesnośredniowiecznej ceramice naczyniowej z terenu Chełma*, [w:] H. Taras, A. Zakościelna (red.), *Hereditas praeteriti. Additamenta archaeologica et historica dedicata Ioanni Gurba Octogesimo Anno Nascendi*, Lublin, 371-378.
2014 *Stan, potrzeby i perspektywy badań archeologicznych nad wczesnym średniowieczem zachodniej części ziemi chełmskiej*, MSROA 35, 151-169.
Dzik M.
2014 *Narzędzia i uzbrojenie*, [w:] H. Karwowska (red.), *Średniowieczne cmentarzysko w Czarnej Wielkiej stan. 1, woj. podlaskie (badania 1951-1978)* 2, Białystok, 195-203.
Eniosova N. V.
2007 *Zoloto vikingov na territorii Drevnej Rusi*, [w:] E. N. Nosov, A. E. Musin (red.), *U istokov russkoj gosudarstvennosti. Istoriko-arheologičeskij sbornik*, Sankt-Peterburg, 307-315.
2015 *Issledovanie himičeskogo sostava metalla i tehniki izgotovleniâ ukrašenij i bytovyh predmetov iz kamernyh pogrebenij Starovoznesenskogo nekropolâ*, [w:] I. K. Labutina *et al.* (red.), 518-559.
Eniosova N. V., Muraševa V. V., Puškina T. A.
2009 *Issledovaniâ Gnëzdovskogo kompleksa arheologičeskih pamâtnikov*, [w:] N. A. Makarov (red.), Arheologičeskie otkrytiâ. 1991-2004 gg. Evropejskaâ Rossiâ, Moskva, 371-385.
Eršova T. E.
2015 *Kamernoe pogrebenie 6 (ul. Nekrasova, 3; Podznoevskij XII raskop, 2008 g., učastok V, âma No 17, kv. 105-107, 115-117, 125-27, plasty: 9-21; zahoronenie mužčiny s serebrânoj podveskoj co znakom Rûrykovičej)*, [w:] I. K. Labutina *et al.* (red.), 257-308.
Fehner M. V.
1968 *Krestovidnye priveski „skandinavskogo" tipa*, [w:] E. I. Krupnov, V. I. Buganov, S. A. Pletneva, I. P. Rusanova, G. F. Solov´eva (red.), *Slavâne i Rus´*, Moskva, 210-214.
Fetisov A. A.
2012 *«Družinnaâ kul´tura» Drevnej Rusi*, [w:] E. A. Mel´nikova, A. S. Šavelëv (red.), *Predposylki i puti obrazovaniâ Drevnerusskogo gosudarstva*, Drevnejšie gosudarstva Vostočnoj Evropy. 2010 god, Moskva, 406-436.
Filipčuk A.
2018 *Davnìj Plìsnes´k: ìstorìâ ta mìfi*, L´vìv.
Filipčuk A. M., Šelep V. M.
2017 *Mihajlo Andrìjovič Filipčuk (1955-2016). (Biobìbliografičnij pokažčik)*, B. Ì. Zavìtìj (red.), L´vìv.
Filipčuk M. A. (Fylyptschuk M., Fylypchuk M.)
2006 *Deržavotvorči procesi v Ukraïns´komu Prikarpattì u VIII-X st.*, VÌA 1, 58-70.
2008a *Oboronnì sporudi Plìsnes´ka*, [w:] O. P. Mocâ *et al.* (red.), 220-229.
2008b *Rajkovec´ka kul´tura v ukraïns´komu Prikarpattì: hronologìâ i perìodizaciâ*, VÌA 3, 68-135.
2009a *Doslìdžennâ Plìsnes´kogo arheologìčnogo kompleksu u 2007 r.*, VÌA 4, 130-176.
2009b *Struktura Plìsnes´kogo arheologìčnogo kompleksu v slov'âns´kij ta davn´orus´kij čas*, VÌA 4, 3-21.
2010a *Plìsnes´kij arheologìčnij kompleks*, Arheologìâ i davnâ ìstorìâ Ukraïni 1, 345-357.
2010b *Poperednì rezul´tati doslìdžennâ kul´tovogo mìscâ slov'âns´kogo času na teritorìï Plìsnes´kogo arheologìčnogo kompleksu v 2009 r.*, VÌA 5, 135-169.
2011 *Osnovnì pìdsumki arheologìčnih doslìdžen´ slov'âno-rus´kih pam'âtok u Verhn´omu Podnìstrov'ï protâgom 2000-2007 rr.*, [w:] D. N. Kozak, A. Kokovskì, S. V. Pivovarov, L. G. Mackevij, S. D. Lisenko, T. R. Milân (red.), *Arheologìčnì doslìdžennâ v mežiričči Vìsli, Dnìstra ta Tisi u 2000-2007 rr.*, L´vìv, 61-81.
2012a *Der archäologische Komplex von Plisnesko*, [w:] J. Doležel, M. Wihoda (red.), *Mezi raným a vrcholným středověkem. Pavlu Kouřilovi k šedesátým narozeninám přátelé, kolegové a žáci*, Brno, 235-250.
2012b *Deâkì aspekti chronologìï praz´kih starožitnostej Pìvdenno-Zahìdnoï Volinì ta ukraïns´kogo Prikarpattâ*, VÌA 7, 33-58.
2013 *Poperednì rezul´tati doslìdžennâ zahìdnoï astiki uročiša Olenin Park na teritorìï Plìsnes´kogo arheologìčnogo kompleksu v 2012 r.*, VÌA 8, 147-167.
2016 *The state and prospects of research of Luka Raykovetska culture in Ukrainian Subcarpathians*, VÌA 11, 16-35.
Filipčuk M. A., Solovij G. V.
2011 *Do pitannâ pro ritual´nì ìngumacìjnì pohovannâžertovnogo poâsu svâtiliša Plìsnes´kogo gorodiša (za materiałami doslìdžen´ 2009 r.)*, VÌA 6, 62-95.
Filipčuk M., Šuj N.
2006 *Mogil´niki Plìsnes´kogo arheologìčnogo kompleksu IX-XIII st. âk džerelo do vivčennâ etnokul´turnih vzaêmovplivìv na mìkroregìonal´nomu rìvnì*, VÌA 1, 71-85.
Fodor I.
1996a *Rakamaz-Strázsadomb (Szabolcs-Szatmár-Bereg county)*, [w:] I. Fodor (red.), 110-119.
1996b *Tuzsér (Szabolcs-Szatmár-Bereg county)*, [w:] I. Fodor (red.), 204-206.

Fodor I. (red.)
1996 *The Ancient Hungarians. Exhibition Catalogue*, I. Fodor (red.), Budapest.
Gierlach B.
1972 *Kowalstwo mazowieckie XIII-XVIII w.*, Studia i Materiały Stacji Naukowej MOBN w Ciechanowie 5, Ciechanów.
Gieysztor A.
2006 *Mitologia Słowian*, Warszawa.
Gončarova G.
1996 *Prâslica z kolekciï „Desâtinna cerkva”*, [w:] P. Toločko (red.), 104.
Gräslund A.-S.
1967 *Charonsmynt i vikingatida gravar?*, Tor 11 /1965-1966/, 168-197.
Grigor´ev A. V.
2000 *Severskaâ zemlâ v VIII – načale XI veka po arheologičeskim dannym*, Trudy Tul´skoj Arheologičeskoj èkspedicii 2, Tula.
Grygiel R.
2014 *Cmentarzysko wareskich drużynników w Lutomiersku*, [w:] R. Grygiel, T. Jurek (red.), 679-757.
Grygiel R., Jurek T. (red.)
2014 *Początki Łęczycy* 2, R. Grygiel, T. Jurek (red.), *Archeologia o początkach Łęczycy*, Łódź.
Gudea N., Cosma C.
1998 *Crucea-relicvar descoperită la Dăbâca. Consideraţii privind tipologia şi cronologia crucilor-relicvar bizantine din bronz, cu figuri în relief,descoperite pe teritoriul României*, Ephemeris Napocensis 8, 273-303.
Gupalo V.
1985 *Gončarnye klejma Prikarpat´â i Zapadnoj Volyni (opyt sistematizacii)*, SA 4, 236-242.
1993 *Srednevekovaâ keramika zapada Ukrainy (konec VIII-XV vv.)*, Avtoreferat dissertacii na soiskanie učenoj stepeni kandidata istoričeskih nauk, Moskva.
1994 *Transformaciâ drevnerusskih tradicij modelirovaniâ keramiki vo II pol. XIII-XV v.v.*, [w:] A. Gruszczyńska, A. Targońska (red.), *Garncarstwo i kaflarstwo na ziemiach polskich od późnego średniowiecza do czasów współczesnych. Materiały z konferencji*, Rzeszów, 185-190.
2006 *Berestâns´kì kurgannì mogil´niki kìncâ X – XII st.*, L´vìv.
2009 *Keramìčnì svìtil´niki ì pìdsvìčniki knâžoï dobi*, [w:] Û. Lukoms´kij *et al.* (red.), 341-347.
Hodana T.
2011 *Najnowsze spory o autentyczność* Słowa o wyprawie Igora, Przegląd Rusycystyczny 3 (135), 5-32.
Horošev A. S.
1997a *Noži, britvy, nožnicy*, [w:] B. A. Kolčin, T. I. Makarova (red.), 17-19, 255-256 (tabl. 9-10).
1997b *Zamki, klûči i zamočnye prinadležnosti*, [w:] B. A. Kolčin, T. I. Makarova (red.), 14-17, 251-254 (tabl. 5-8).
Ivakin G. Û.
2005 *Pogrebeniâ X – pervoj poloviny XI v. iz raskopok Mihajlovskogo Zlatoverhogo monastyrâ (1997-1999 gg.)*, [w:] N. A. Makarov, A. V. Černecov (red.), *Rus´ v IX-XIV vekah. Vzaimodejstvie Severa i Ûga*, Moskva, 287-303.
Ìoŭ A. V.
2009 *Stukacičy*, [w:] AB 2, 329.
Janowski A.
2006 *Brązowe i srebrne trzewiki pochew mieczy z X-XIII w. z terenu Polski. Uwagi o proweniencji i datowaniu*, AMM 2, 23-50.
2015 *Groby komorowe w Europie Środkowo-Wschodniej. Problemy wybrane*, Szczecin.
2016 *Grób komorowy jaki jest, każdy widzi... inaczej. Kilka słów o definicji*, [w:] D. Błaszczyk, D. Stępniewska (red.), 10-33.
Janowski A., Kurasiński T.
2008 *(Nie)militarne naczynia. Fakty i mity*, [w:] W. Świętosławski (red.), 61-88.
2010 *Rolnik, wojownik, czy „odmieniec”? Próba interpretacji obecności sierpów w grobach wczesnośredniowiecznych na terenie ziem polskich*, [w:] K. Skóra, T. Kurasiński (red.), *Wymiary inności. Nietypowe zjawiska w obrzędowości pogrzebowej od pradziejów po czasy nowożytne*, AAL 56, 79-95.
Janusz B.
1918 *Zabytki przedhistoryczne Galicyi wschodniej*, Wydawnictwo Towarzystwa dla Popierania Nauki Polskiej, Prace Naukowe 1/5, Lwów.
Jończyk L.
2013 *Zapinki podkowiaste w kontekście europejskich analogii*, [w:] J. Kalaga (red.), *Sutiejsk. Gród pogranicza polsko-ruskiego z X-XIII wieku. Studium interdyscyplinarne*, Warszawa – Pękowice, 41-51, 354, tabl. 71.
Jusupović A. (Ûsupovič A.)
2013 *Elity ziemi halickiej i wołyńskiej w czasach Romanowiczów (1205-1269). Studium prozopograficzne*, Kraków.
2015 *Čì hodiv Volodimir Velikij na/do lâhìv? (Pol´skorus´kì vìdnosini naprikìncì X – na počatku XI st.)*, Ukraïns´kij ìstoričnij žurnal 5, 43-69.
2017 *„Červen´´ i iny grady” or „grody Červens´kyâ”? History of the domain of Cherven’ in the written record (9th-13th cc.) | „Červen´´ i iny grady” or „grody Červens´kyâ”? Dzieje ziemi czerwieńskiej w źródłach pisanych (IX-XIII w.)*, [w:] M. Wołoszyn (red.), *From Cherven’ Towns*

to Curzon Line. The lands on the Middle Bug during the Middle Ages and the historiographic perspective on the formation of Poland's eastern border, 18th-21st centuries | Od Grodów Czerwieńskich do linii Curzona. Dzieje środkowego Pobuża w wiekach średnich oraz postrzeganie formowania się wschodniej granicy Polski w historiografii XVIII-XXI w., *U źródeł Europy Środkowo-Wschodniej* 3/1, Kraków – Leipzig – Rzeszów – Warszawa, 31-105.

Kaczmarek J.

1998 *Wczesnośredniowieczne przedmioty szkliwione związane z magia z Kruszwicy*, [w:] H. Kóčka-Krenz, W. Łosiński (red.), 549-560.

Kara M.

2017 *Organizacja przestrzeni grzebalnej, rytuał i obrządek pogrzebowy*, [w:] Buko A. (red.), 329-380.

Karlsson L.

1983 *Nordisk form om djurornamentik*, The Museum of National Antiquities, Studies 3, Stockholm.

Kazakevičius V.

1996 *IX-XIII a. baltų kalavijai*, Vilnius.

1998 *Iš vėlyvojo geležies amžiaus baltų ginklų istorijos (kalavijų makštų galų apkalai)*, Lietuvos archeologija 15, 287-332.

Kirpičnikov A. N.

1966a *Drevnerusskoe oružie* 1, *Meči i sabli IX-XIII vv.*, ASSSR SAI, E1-36, Moskva – Leningrad.

1966b *Drevnerusskoe oružie* 2, *Kop´â, sulicy, boevye topory, bulavy, kisteni IX-XIII vv.*, ASSSR SAI, E1-36, Moskva – Leningrad.

1971 *Drevnerusskoe oružie* 3, *Dospeh, kompleks boevyh sredstv IX-XIII vv.*, ASSSR SAI, E1-36, Leningrad.

1973 *Snarâženie vsadnika i verhovogo konâ na Rusi IX-XIII vv.*, ASSSR SAI, E1-36, Leningrad.

Kirpičnikov A. N., Saksa A. I., Tomanteri L.

2006 *Meči srednevekovoj Karelii*, [w:] A. N. Kirpičnikov, E. N. Nosov, A. I. Saksa (red.), *Slavâne i fino-ugry. Kontaktnye zony i vzaimodejstvie kul´tur*, Sankt-Peterburg, 41-72.

Kleingärtner S., Müller-Wille M.

2008 *Zwei Kammergräber des 10. Jahrhunderts aus der Stadt Izjaslavs und Vladimirs in Kiev*, AAASH 59, 367-386.

Kolčin B. A.

1959 *Železoobrabatyvaûŝee remeslo Novgoroda Velikogo (Produkciâ, tehnologiâ)*, [w:] A. V. Arcihovskij, B. A. Kolčin (red.), *Trudy Novgorodskoj arheologičeskoj èkspedicii* 2, MIA SSSR 65, Moskva, 7-120.

Kolčin B. A., Makarova T. I. (red.)

1997 *Drevnââ Rus´. Byt i kul´tura*, seria: Arheologiâ, Moskva.

Kolníková E.

1967 *Obolus mŕtvych vo včasnostredovekých hroboch na Slovensku*, Slovenská archeológia 15/1, 189-254.

Koperski A.

1996 *Przemyśl*, [w:] I. Fodor (red.), 439-448.

Korzuhina G. F.

1950 *Iz istorii drevnerusskogo oružiâ*, SA 13, 63-94.

1954 *Russkie klady IX-XIII vv.*, Moskva – Leningrad.

Korzuhina G. F., Peskova A. A.

2003 *Drevnerusskie ènkolpiony. Nagrudnye kresty-relikvarii XI-XIII vv.*, Sankt-Peterburg.

Kotowicz P. N.

2002 *Militaria średniowieczne w zbiorach Muzeum Historycznego w Sanoku. Katalog zbiorów*, Sanok.

2004 *Wojowie i rycerze. Uzbrojenie średniowieczne na pograniczu polsko-rusko-słowackim*, Sanok.

2018 *Early Medieval Axes from Territory of Poland*, Kraków.

Kovalenko V. P., Fomìn O. V., Ŝekun O. V.

1992 *Davn´orus´kij Zveničiv ì skarb arabs´kih dìrhemìv*, Arheologìâ 1, 60-72.

Koval´ V. Û.

2010 *Keramika Vostoka na Rusi IX-XVII veka*, Moskva.

Kóčka-Krenz H.

1993 *Biżuteria północno-zachodnio-słowiańska we wczesnym średniowieczu*, Poznań.

2006 *Pracownia złotnicza na poznańskim grodzie*, [w:] M. Dworaczyk, A. B. Kowalska, S. Moździoch, M. Rębkowski (red.), *Świat Słowian wczesnego średniowiecza*, Szczecin – Wrocław, 257-272.

Kóčka-Krenz H., Łosiński W. (red.)

1998 *Kraje słowiańskie w wiekach średnich. Profanum i sacrum*, Poznań.

Kučera M. P.

1960a *Gončarnye klejma iz raskopok drevnego Plesneska*, Kratkie soobŝeniâ Instituta arheologii AN USSR 10, 118-123.

1960b *«Plesnesk» «Slova o polku Igoreve» i drevnerusskij gorod Plesnesk*, Kratkie soobŝeniâ Instituta archeologii AN USSR 9 (1959), 113-116.

1961 *Keramìka drevn´ogo Plìsnes´ka*, Arheologìâ 12, 143-154.

1962a *Drevnìj Plìsnes´k*, Arheologìčnì pam'âtki URSR 12, 3-56.

1962b *Gončarnaâ ceramika dofeodal´nogo vremeni iz raskopok drevnego Plesneska*, SA 1, 292-294.

1975 *Plìsnes´k*, [w:] V. J. Dovženok, M. P. Kučera, A. T. Smìlenko (red.), *Arheologìâ Ukraïns´koï RSR* 3, *Rann´oslov'âns´kij ta davn´orus´kij perìodi*, Kyïv, 246-253.

1986 *Plesnesk*, [w:] V. D. Baran, M. P. Kučera, E. V. Maksimov, R. S. Orlov, A. T. Smilenko, P. P. Toločko (red.), *Arheologiâ Ukrainskoj SSR* 3,

Ranneslavânskij i drevnerusskij periody, Kiev, 322-328.

Kučinko M. M.

1996 *Davn'orus'ke gorodiše Val v Nadstir'ï*, Luc'k.

Kurasiński T.

2008 *Nie tylko broń. Drobne przedmioty codziennego użytku na wyposażeniu wczesnośredniowiecznego wojownika w świetle znalezisk grobowych z ziem polskich (X-XIII w.)*, [w:] W. Świętosławski (red.), 27-49.

2012 *Wiadro obite blachą z wczesnośredniowiecznego cmentarzyska w Lubieniu, pow. piotrkowski*, [w:] A. Jaszewska (red.), *Z najdawniejszych dziejów. Grzegorzowi Domańskiemu na pięćdziesięciolecie pracy naukowej*, Zielona Góra, 291-303.

2015a *Burials with Buckets in Early Medieval Poland: A Pagan or Christian Custom?*, Analecta Archaeologica Ressoviensia 10, 137-198.

2015b *Wiadro obite blaszanymi okuciami z wczesnośredniowiecznego cmentarzyska w Glinnie w świetle dotychczasowych znalezisk europejskich*, SlA 56, 197-214.

Kuśnierz J.

2011 *Średniowieczne cmentarzysko szkieletowe na majdanie grodziska w Gródku (stan. 1A), pow. hrubieszowski, woj. lubelskie, w świetle zachowanej dokumentacji badań archeologicznych Komisji Grodów Czerwieńskich (1952-1955)*, [w:] S. Cygan *et al.* (red.), 247-266.

Labutina I. K., Kolosova I. O., Koroleva È. V.,
Puškina T. A., Âkovleva E. A. (red.)

2015 *Drevnerusskij nekropol' Pskova X – načala XI veka* 2. *Kamernye pogrebeniâ Pskova (po materialam arheologičeskih raskopok 2003-2009 gg. u Starovoznesenskogo monastyrâ)*, Sankt-Peterburg.

Lavyš K. A.

2008 *Hudožestvennye tradicii vostočnoj i vizantijskoj kul´tury v iskusstve srednevekovyh gorodov Belarusi (X-XIV vv.)*, Minsk.

Lâškevič È. A.

2009 *Blešni*, [w:] AB 1, 110.

Leńczyk G.

1930 *Trzy miecze wikińskie w zbiorach Muzeum archeologji przedhistorycznej Polskiej Akademji Umiejętności w Krakowie*, [w:] J. Kostrzewski (red.), *Księga pamiątkowa ku uczczeniu siedemdziesiątej rocznicy urodzin prof. dr. Włodzimierza Demetrykiewicza*, Poznań, 363-375 + tabl. I-III.

Levaševa V. P.

1967a *Braslety*, [w:] B. A. Rybakov (red.), 207-252.

1967b *Vysočnye kol'ca*, [w:] B. A. Rybakov (red.), 7-54.

Liwoch R. (Livoh R., Livoh R.)

2003a *Stan badań nad grodziskami wczesnośredniowiecznymi i z początków późnego średniowiecza na zachodniej Ukrainie (obwody: iwano-frankowski, lwowski i tarnopolski)*, MSROA 24, 213-297.

2003b *Wczesnośredniowieczne zabytki z Lidawki na Wołyniu w zbiorach krakowskiego Muzeum Archeologicznego*, MA 34, 153-157.

2005 *Militaria z dziewiętnastowiecznych badań w Podhorcach*, AMM 1, 37-59.

2006a *Bol´šie kurgany letopisnogo Plesneska*, [w:] A. A. Peskova, O. A. Ŝeglova, A. E. Musin, K. A. Mihajlov (red.), *Slavâno-russkoe ûvelirnoe delo i ego istoki*, Sankt-Peterburg, 89-92, 203-205.

2006b *Crosses from the Great Barrows in Podhorce in western Ukraine*, [w:] H. Dobrzańska *et al.* (red.), 259.

2006c *The Great Barrows from Podhorce in western Ukraine*, [w:] H. Dobrzańska *et al.* (red.), 185.

2006d *Wczesnośredniowieczne ozdoby rąk z grodziska i cmentarzyska w Podhorcach na Ukrainie*, [w:] M. Dworaczyk, A. B. Kowalska, S. Moździoch, M. Rębkowski (red.), *Świat Słowian wczesnego średniowiecza*, Szczecin – Wrocław, 457-463.

2006e *Zabytki z wykopalisk T. Ziemięckiego w latopisowym Pleśnisku*, OČ 1, 5-15 + fot. 1-4 (wklejka).

2007 *Wielkie kurhany latopisowego Pleśniska*, Materìali ì doslìdžennâ z arheologìï Prikarpattâ ì Volinì 11, 367-378 + fot. 28-31 (wklejka).

2008a *Wykopaliska T. Ziemięckiego na grodzisku w Podhorcach*, [w:] O. P. Mocâ *et al.* (red.), 4-8.

2008b *Zachodnioukraińskie miecze i trzewiki pochew mieczowych od X do połowy XIII w.*, AMM 4, 39-59.

2009 *Wielka mogiła bliźniacza w Podhorcach*, [w:] S. Moździoch (red.), *Stare i nowe w średniowieczu. Pomiędzy innowacją a tradycją*, SB 6, Wrocław, 357-377.

2010a *Bol´šie kurgany letopisnogo Plesneska*, [w:] A. A. Peskova, O. A. Ŝeglova, A. E. Musin (red.), *Slavâno-russkoe ûvelirnoe delo i ego istoki*, Sankt-Peterburg, 486-492 + fot. 12 (wklejka).

2010b *On the new border of Christian civilisations. Archeological material from the early Rus' Plisnesk*, [w:] M. Salamon, M. Hardt, M. P. Kruk, A. E. Musin, P. Špehar, A. Sulikowska-Gąska, M. Wołoszyn (red.), *Rome, Constantinople and Newly-Converted Europe: Archaeological and Historical Evidence*, Kraków – Rzeszów, 67-68.

2011 *Uwagi o chronologii wczesnośredniowiecznych cmentarzysk na zachodzie Ukrainy*, [w:] S. Cygan *et al.* (red.), 89-100.

2012a *Do problemi počatkìv Cerkvi na zahodì Rusì*, Arheologìčnì doslìdžennâ L´vìvs´kogo unìversitetu 16, 130-136 + ryc. III-XI (wklejka).

2012b *On the new border of Christian civilisations. Archeological material from the early Rus' Plisnesk*, [w:] M. Salamon *et al.* (red.) 2, 611-619.
2013 *Skarby zachodnioruskie doby przedmongolskiej*, MA 39, 7-31.
2014a *Importy staroruskie w Polsce. Przykłady ze zbiorów dawnych Muzeum Archeologicznego w Krakowie*, [w:] P. P. Toločko, V. L. Ânìn, N. A. Makarov, G. Û. Ìvakìn, O. P. Mocâ, A. V. Petrauskas (red.), *Mìsta Davn´oï Rusì. Zbìrka naukovih prac´ pam'âtì A. V. Kuzi*, Kiïv, 415-423.
2014b *Przyczynek do badań nad początkiem Cerkwi na zachodzie Rusi*, Elpis. Czasopismo Teologiczne Katedry Teologii Prawosławnej Uniwersytetu w Białymstoku 16, 169-172.
2016 *Militaria jako ślady kontaktów między Wschodem a Zachodem Europy w średniowieczu*, [w:] V. Nagirnyy (red.), *Rus´ and Countries of the Latin Culture (10th-16th C.)*,Colloquia Russica 6 (seria I), 95-110.
Liwoch R., Müller-Wille M.
2012 *"Druzhina" graves dating to the time around AD 1000 in Pìdgìrcì (western Ukraine)*, AK 42/3, 421-438.
Lìnka-Geppener N.
1948 *Kopiïvs´kij skarb*, Arheologìâ 2, 182-191.
Lovag Zs. S.
1971 *Byzantine Type Reliquary Pectoral Crosses in the Hungarian National Museum*, Folia Archaeologica 22, 143-164.
Lukoms´kij Û. *et al.*
2009 *Fortecâ: zbìrnik zapovìdnika „Tustan´": na pošanu Mihajla Rožka*, M. Bevz, L. Vojtovič, Û. Diba, M. Dolins´ka, L. Krušel´nic´ka, Û. Lukoms´kij, R. Mis´ka, D. Pavlìv, V. Rožko, T. Romanûk, M. Sagajdak (red.), L´vìv.
Maârčak S.
2006 *Arheologìčnì pam'âtki IX-XIII st. Lìvoberežžâ Seredn'ogo Podnìstrov'â*, Kam'ânec'-Podìl's'kij.
Makarova T. I.
1966 *O proizvodstve pisanok na Rusi*, [w:] A. L. Mongajt (red.), *Kul´tura drevnej Rusi*, Moskva, 141-145.
1967 *Polivnaâ posuda iz istorii keramičeskogo importa i proizvodstva drevnej Rusi*, ASSSR SAI, E1-38, Moskva.
1997 *Paradnyj ženskij ubor*, [w:] B. A. Kolčin, T. I. Makarova (red.), 49-54, 284-296, tabl. 38-50.
Malevskaâ M. V.
1969 *K voprosu o keramike Galickoj zemli XII-XIII vv.*, KSIA 120, 3-14.
1971 *K voprosu o lokal´nyh variantah keramiki zapadnorusskih zemel´ XII-XIII vv.*, KSIA 125, 27-34.
Malinowski K.
1970 *Prekursorzy muzeologii polskiej*, Prace Komisji Historii Sztuki PTPN 9/1, Poznań.
Mal´m V. A.
1967 *Podkovoobraznye i kol´cevidnye zastežki-fibuly*, [w:] B. A. Rybakov (red.), 149-206.
Medvedev A. F.
1966 *Ručnoe metatel´noe oružie (luk i strely, samostrel) VIII-XIV vv.*, ASSSR SAI, E1-36, Moskva.
Michalak A., Pudło P.
2008 *Poszukując miecza wikingów. Uwagi o aspektach i kryteriach pozwalających ustalić pochodzenie*, [w:] M. Bogacki *et al.* (red.), 359-384.
Michalak A., Sinkowski S.
2017 *An Ottonian spur from the Early Medieval cemetery in Santok in Western Poland*, AMM 13, 133-147.
Mic´ko Ì.
2010 *Plìsnes´kij sûžet «Slova o polku Ìgorevì»*, OČ 4, 26-34.
Mihajlov K. A.
2016 *Èlitarnyj pogrebal´nyj obrâd Drevnej Rusi. Kamernye pogrebeniâ IX – načala XI veka v kontekste severoevropejskih analogii*, Sankt-Peterburg.
Mocâ A. P. (Mocâ O. P.)
1990 *Pogrebal´nye pamâtniki ûžnorusskih zemel´ IX-XIII vv.*, Kiev.
1993 *Naselennâ pìvdenno-rus´kih zemel´ IX-XIII st. (Za materìalami nekropolìv)*, Kiïv.
Mocâ O. P., Ìvakin G. Û., Magomedov B. V.,
Moskalenko V. V., Ričko V. M., Satâêva K. M.,
Suhobokov O. V., Toločko O. P. (red.)
2008 *Starodavnìj Ìskorosten´ ì slov'âns´kì gradi* 2, Korosten´.
Moszyński K.
1929 *Kultura ludowa Słowian* 1, *Kultura materjalna*, Warszawa – Kraków – Lublin – Łódź – Paryż – Poznań – Wilno – Zakopane.
Muraševa V. V.
2000 *Drevnerusskie remennye nabornye ukrašeniâ (X-XIII vv.)*, Moskva.
Musiał-Łaczek B.
2008 *Analiza antropologiczna czaszek z wykopalisk T. Ziemięckiego w Podhorcach* (niepublikowana praca magisterska; Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego).
Müller-Wille M.
2015 *Pidgirci (Western Ukraine) and Havor (Gotland, Sweden) – two grave finds connected with Byzantine Christianity*, [w:] L. Larsson, F. Ekengren, B. Helgesson, B. Söderberg (red.), *Small Things – Wide Horizons. Studies in honour of Birgitta Hårdh*, Oxford, 175-181.

Nadolski A.
1954 *Studia nad uzbrojeniem polskim w X, XI i XII wieku*, Acta Archaeologica Universitatis Lodziensis 12, Łódź.
Nepper I. M.
1996 *Sárrétudvari-Hízóföld (Hajdú-Bihar county)*, [w:] I. Fodor (red.), 257-277.
Nikolaeva T. V., Nedošivina N. G.
1997 *Predmety hristianskogo kul´ta*, [w:] B. A. Kolčin, T. I. Makarova (red.), 166-178, 343-352, tabl. 97-106.
Osadczy O.
2001 *Powstawanie pierwszych biskupstw na Rusi Halickiej*, [w:] J. Gancarski (red.), *Dzieje Podkarpacia* 5, *Początki chrześcijaństwa w Małopolsce*, Krosno, 293-300.
Parczewski M.
1991 *Początki kształtowania się polsko-ruskiej rubieży etnicznej w Karpatach*, Kraków.
2007 *Problem Lędzian a kształtowanie się polsko-ruskiej rubieży etnicznej / Das Problem der Lendzanen und die Bildung der polnisch-altrussischen ethnischen Grenze*, [w:] M. Dębiec, M. Wołoszyn (red.), *U źródeł Europy Środkowo-Wschodniej: pogranicze polsko-ukraińskie w perspektywie badań archeologicznych / Frühzeit Ostmitteleuropas: Das polnisch-ukrainische Grenzengebiet aus archäologischer Perspektive*, CAR 5, Rzeszów, 161-176.
Pasternak Â.
1948 *Lìtopisnij gorod Plìsnes´k ì problema varâgìv u Galičinì*, Naukovij zbìrnik Ukraïns´kogo Vìl´nogo Unìversitetu 5, 138-148.
1961 *Arheologìâ Ukraïni. Pervìsna, davnâ ta serednâ ìstorìâ Ukraïni za arheologìčnimi džerelami*, Toronto.
1998 *Starij Galič. Arheologìčno-ìstoričnì doslìdi u 1850-1943 rr.*, Ìvano-Frankìvs´k.
Paulsen P.
1939 *Axt und Kreuz bei den Nordgermanen*, Deutsches Ahnenerbe, Reihe B: Fachwissenschaftliche untersuchungen Arbeiten zur Ur-, Vor- und Frühgeschichte 1, Berlin.
1953 *Schwertortbänder der Wikingerzeit. Ein Beitrag zur Frühgeschichte Osteuropas*, Stuttgart.
Peskova A. A.
2005 *Drevnerusskie ènkolpiony XI-XIII vekov v rusle vizantijskoj tradicii*, [w:] S. V. Gnutova (red.), *Krest kak ličnaâ svâtynâ*, Stavrografičeskij sbornik 3, Moskva, 134-183.
2012 *Byzantine pendant reliquary-crosses from the territory of medieval Rus'*, [w:] M. Salamon *et al.* (red.) 2, 403-443.
Petersen J.
1919 *De norske vikingesverd. En typologisk-kronologisk studie over vikingetidens vaaben*, Videnskapsselskapets Skrifter 2, Hist.-Filos. Klasse 1919 1, Kristiania.
Petrašenko V. O.
1988 *Slov'âns´kì prâslicâ VIII-X st. z Pravoberežžâ Seredn´ogo Podnìprov'â*, Arheologìâ 62, 24-32.
Petrauskas A. V.
2006 *Remesla ta promisli sìl´s´kogo naselennâ Seredn´ogo Podnìprov'â v IX-XIII st.*, Kiïv.
Pitarakis B.
2006 *Les croix-reliquaires pectorales byzantines en bronze*, Bibliothèque des cahiers archéologiques 16, Paris.
Platonova N. I.
1998 *Kamernye pogrebeniâ XI – načala XII vv. v Novgorodskoj zemle (analiz pogrebal´nogo obrâda)*, [w:] V. V. Sedov (red.), *Obŝestvo, èkonomika, kul´tura i iskusstvo slavân*, [w:] *Trudy VI Meždunarodnogo kongressa slavânskoj arheologii* 4, Moskva, 372-380.
Plavìnskì A. M.
2009 *Gadzìlavìčy*, [w:] AB 1, 209-210.
Pokrovskaâ L. V., Stepanov A. M., Singh V. K.
2017 *Natel´nye kresty, krestovidnye i krestovklûčennye priveski XI – načala XII v. (po materialam troickih XIII i XIV raskopov)*, [w:] A. E. Musin, O. A. Šeglova (red.), *V kamne i v bronze. Sbornik statej v čest´ Anny Peskovoj*, Sankt-Peterburg, 467-474.
Poleski J.
2004 *Wczesnośredniowieczne grody w dorzeczu Dunajca*, Kraków.
Poluboârinova M. D.
1963 *Steklânnye braslety drevnego Novgoroda*, [w:] A. V. Arcihovskij, B. A. Kolčin (red.), MIA SSSR 117, 164-199.
1994 *Poludragocennye kamni i ântar´ v drevnem Novgorode*, [w:] V. L. Ânin, P. G. Gajdukov (red.), *Novgorodskie arheologičeskie čteniâ*, Novgorod, 75-82.
Potin V. M.
1971 *Monety v pogrebeniâh drevnej Rusi i ich značenie dlâ arheologii i ètnografii*, Trudy Gosudarstvennogo Èrmitaža 12, 49-119.
Poulík J.
1975 *Mikulčice. Sídlo a pevnost knížat velkomoravských*, Praha.
1985 *Vklad čehoslovackoj arheologii v izučenie istorii Velikoj Moravii*, [w:] G. È. Sančuk, J. Poulik (red.), *Velikaâ Moraviâ. Eë istoričeskoe i kul´turnoe značenie*, Moskva, 28-49.
Prijmak V. V., Osadčij Ê. M., Berest Û. M.
2003 *Dev'âtnadcatij sezon Sums´koï arheologìčnoï ekspedicìï*, Arheologìčnì vìdkrittâ v Ukraïnì 2001-2002 rr., 231-232.

Prisêpa B. A., Nikol´čenko Û. M.
1996 *Lìtopisnij Dorogobuž v perìod Kiïvs´koï Rusì. Do ìstorìï naselennâ Zahìdnoï Volinì v X-XIII stolìttâh*, Rivne.
Rappoport P. A.
1965 *K voprosu o Plesneske*, SA 4, 92-103.
Ratič O. O.
1957 *Drevn´orus´kì arheologìčnì pam'âtki na teritorìï zahìdnih oblastej URSR*, Kiïv.
1962 *Rezul´tati doslìdžen´ drevn´orus´kogo gorodiša Zamčis´ka v m. Sudova Višnâ, L´vìvs´koï oblastì, v 1957-1959 rr.*, Materìali ì doslìdžennâ z arheologìï Prikarpattâ ì Volinì 4, 106-119.
Rauhut L.
1960 *Wczesnośredniowieczne materiały z terenów Ukrainy w Państwowym Muzeum Archeologicznym w Warszawie*, Materiały Wczesnośredniowieczne 5, 231-260.
Ravdina T. V.
1988 *Pogrebeniâ X–XI vv. s monetami na territorii drevnej Rusi. Katalog*, Moskva.
Râbceva S. S.
2009 *Podunajskie èlementy v ûvelirnom ubore naseleniâ Vostočnoj Evropy v VII-XI vv.*, Stratum plus 5 (2005-2009), 357-380.
Révész L.
1987 *Lyraförmige Schnallen in dem Karpatenbecken*, AAASH 39, 257-285.
1996a *Geszteréd-Kecskelátó dűlő (Szabolcs-Szatmár-Bereg county)*, [w:] I. Fodor (red.), 77-81.
1996b *Karos-Eperjesszög, Cemeteries I-III (Borsod-Abaúj-Zemplén county)*, [w:] I. Fodor (red.), 82-109.
1996c *Tarnaörs-Rajnapart (Heves county)*, [w:] I. Fodor (red.), 411-412.
Rogosz R.
1983 *Obróbka i zastosowanie żelaza*, [w:] E. Cnotliwy, L. Leciejewicz, W. Łosiński (red.), *Szczecin we wczesnym średniowieczu. Wzgórze Zamkowe*, Polskie Badania Archeologiczne 23, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łodź, 262-267.
Rozenfel´dt R. L.
1964 *O proizvodstve i datirovke ovručskih prâslic*, SA 4, 220-224.
Rusanova I. P., Timoŝuk B. A.
1993 *Âzyčeskie svâtiliša drevnih slavân*, Moskva.
Rybakov B. A.
1948 *Remeslo drevnej Rusi*, Moskva.
Rybakov B. A. (red.)
1967 *Očerki po istorii russkoj derevni X-XIII vv.*, B. A. Rybakov (red.), Trudy Gosudarstvennogo Istoričeskogo muzeâ 43, Moskva.
Ryndina N. V.
1963 *Tehnologiâ proizvodstva novgorodskih juvelirov X-XV vv.*, [w:] A. V. Arcihovskij, B. A. Kolčin(red.), MIA SSSR 117, 200-268.
Sachanbiński M., Kóčka-Krenz H., Skoczylas J., Girulski R.
2014 *Gemstones from the ducal part of the fortified settlement of Poznań (10th/11th century) in the light of gemological studies and micro-Raman spectroscopy*, SlA 55, 145-169.
Salamon M.
1987 *Mennictwo bizantyńskie*, seria: *Zarys mennictwa europejskiego* 6, Kraków.
Salamon M. *et al.* (red.)
2012 *Rome, Constantinople and newly-converted Europe. Archaeological and historical Evidence*, M. Salamon, M. Wołoszyn, A. Musin, P. Špehar, M. Hardt, M. P. Kruk, A. Sulikowska-Gąska (red.), *U źródeł Europy Środkowo-Wschodniej* 1-2, Kraków – Leipzig – Rzeszów – Warszawa.
Sarnowska W.
1955 *Miecze wczesnośredniowieczne w Polsce*, Światowit 21, 276-323.
Schulze-Dörrlamm M.
2014 *Schwerter des 10. Jahrhunderts als Herrschaftszeichen der Ottonen. Zu den Vorläufern des Reichsschwerts und zu dessen Imitationsformen*, Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums 2012/59, 609-651.
Sedov V. V.
1984 *Predmety drevnerusskogo proishoždeniâ v Finlandii i Karelii*, Kratkie soobŝeniâ Instituta arheologii AN SSSR 179, 32-39.
Sedova M. V.
1981 *Ûvelirnye izdeliâ drevnego Novgoroda (X-XV vv.)*, Moskva.
1997 *Ukrašeniâ iz medi i splavov*, [w:] B. A. Kolčin, T. I. Makarova (red.), 63-78, 297-306 (tabl. 51-60).
Sergeêva M. S.
1995 *Keramìčnì svìtil´niki Kiêva*, Arheologìâ 3, 123-130.
Siemieński L.
1845 *Podania i legendy polskie, ruskie, litewskie*, Poznań.
Sikora P.
2001 *Dolne okucia pochew mieczy (tzw. trzewiki) z terenu północnej Słowiańszczyzny we wczesnym średniowieczu – katalog źródeł*, MSROA 22, 107-134.
2003 *Frühmittelalteriche Ortbänder bei West- und Ostslawen. Versuch einer typologisch-chronologischen Einordnung*, Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters 31, 11-38.

Siwiak A., Zajączkowska T.
2008 *Znalezisko wczesnośredniowiecznego miecza z Lutowa, gm. Sępólno Krajeńskie, komunikat*, [w:] M. Bogacki *et al.* (red.), 403-407.
Słownik...
2004 *Słownik terminologiczny sztuk pięknych*, K. Kubalska-Sulkiewicz, M. Bielska-Łach, A. Manteuffel-Szarota (red.), Warszawa.
Sobkowiak-Tabaka I.
2017 *Katalog grobów i ich wyposażenia (wersja skrócona)*, [w:] A. Buko (red.), 67-82.
Spicyn A. A.
1905 *Vladimirskie kurgany* (nadbitka).
Staecker J.
1999 *Rex regum et dominus dominorum. Die wikingerzeitlichen Kreuz- und Kruzifixanhänger als Ausdruck der Mission in Altdänemark und Schweden*, Lund Studies in Medieval Archaeology 23, Stockholm.
Stasiak W., Grygiel R.
2014 *Pozostałe materiały ruchome*, [w:] R. Grygiel, T. Jurek (red.), 182-224, 226-267.
Stenberger M.
1947 *Die Schatzfunde Gotlands der Wikingerzeit* 2, *Fundbeschreibung und Tafeln*, Lund.
Stęczyński M. B.
1847 (1990) *Okolice Galicyi*, Lwów (reprint w Krakowie + dodatek).
Stolârova E. K.
2015 *Zolotosteklânnye i serebrosteklânnye busy Drevnej Rusi: tehnologiâ i hronologiâ*, Tver´, Tverskaâ zemlâ i sopredel´nye territorii v epoku srednevekov´â 8, 7-15.
Suchodolski S.
1998 *Początki obola zmarłych w Wielkopolsce*, [w:] H. Kóčka-Krenz, W. Łosiński (red.), 496-504.
2017 *Obol zmarłych*, [w:] A. Buko (red.), 285-303.
Świętosławski W.
2008 *Wyposażenie późnośredniowiecznych wojowników Wielkiego Stepu*, [w:] W. Świętosławski (red.), 145-159.
Świętosławski W. (red.)
2008 *Nie tylko broń. Niemilitarne wyposażenie wojowników w starożytności i średniowieczu*, W. Świętosławski (red.), AAL 54, Łódź.
Švecov M. L.
1980 *Kotly iz pogrebenij srednevekovyh kočevnikov*, SA 2, 192-202.
Ŝapova Û. L.
1956 *Steklânnye busy drevnego Novgoroda*, [w:] A. V. Arcihovskij, B. A. Kolčin (red.), *Trudy Novgorodskoj arheologičeskoj èkspedicii* 1, MIA SSSR 55, 164-179.
1972 *Steklo Kievskoj Rusi*, Moskva.
1997 *Ukrašeniâ iz stekla*, [w:] B. A. Kolčin, T. I. Makarova (red.), 80-92, 308-311, tabl. 62-65.
Ters´kij S. V.
1993 *Virobi z kostì ì rogu X-XIII s. z teritorìï Prikarpattâ ì Volinì u fondah L´vìvs´kogo ìstoričnogo muzeû*, NZ 1, 68-87.
2000 *Galic´ko-Volins´ka deržava ta Shid (za materìalami arheologìčnoï zbìrki L´vìvs´kogo ìstoričnogo muzeû)*, NZ 9, 179-201.
2001 *Do problemi datuvannâ arheologìčnogo materìalu perìodu Galic´ko-Volins´koï deržavi*, NZ 10, 130-158.
Toločko A.
2011 recenzja: *„Istoriâ spora o podlinnosti «Slova o polku Igoreve». Materialy diskussii 1960-h gg.", artykuł wstępny, zestawienie, przygotowanie tekstów i komentarz L. V. Sokolovej, Sankt-Peterburg, 2010,* Ruthenica 10, 270-288.
2014 *On One Possible Source of the Slovo o polku Igoreve*, Harvard Ukrainian Studies 32-33 (2011-2014), 795-799.
Toločko P. (red.)
1996 *Cerkva Bogorodicì Desâtinna v Kiêvì*, P. Toločko (red.), Kiïv.
Tomaševs´kij A. P., Pavlenko S. V., Petrauskas A. V.
2003 *Ovruc´ka seredn´ovìčna pìrofilitova ìndustrìâ*, [w:] O. P. Mocâ, A. V. Petrauskas, A. P. Tomaševs´kij (red.), *Selo Kiïvs´koï Rusì (za materìalami pìvdennorus´kih zemel´)*, Kiïv, 131-137.
Tomčić Ž.
2004 *O prstenima s kalotom iz ranosrednjovjekovnog grobla Zvonimirovo-Veliko polje (Hrvatska)*, [w:] G. Fusek (red.), *Zborník na počesť Dariny Bialekovej*, Nitra, 415-418.
Tresidder J.
2005 *Słownik symboli. Ilustrowany przewodnik po tradycyjnych wyrażeniach obrazowych, znakach ikonicznych i emblematach*, Warszawa.
Ungerman Š.
2017 *Prachtfingerringe im frühmittelalterlichen Mähren (9.-10. Jahrhundert). Bemerkungen zur Chronologie und Provenienz des grossmährischen Luxusschmucks*, Přehled výzkumů 58/2, 19-95.
Urbańczyk P.
2008 *Trudne początki Polski*, Wrocław.
Uspenskaâ A. V.
1967 *Nagrudnye i poâsnye priveski*, [w:] B. A. Rybakov (red.), 88-132.
Vlasto A. P.
2004 *Zaprovadžennâ hristiânstva u slov'ân. Vstup do seredn´ovìčnoï ìstorìï slov'ânstva*, Kiïv.
Vojceščuk N.
2013 *Skleněné korálky ze Zvenigorodu ve světle výzkumů v roce 2010*, Archaeologia historica 38/1, 175-183.

Vojtovič L.
2009 *Kìl´ka zauvag do novoï diskusìï navkolo „Slova o polku Ìgorevìm”*, [w:] Û. Lukoms´kij *et al.* (red.), 40-56.
Voznesens´ka G. O., Kovalenko V. P., Orlov R. S.
1984 *Doslìdžennâ lìtopisnogo Blistovita*, Arheologìâ 48, 19-34.
Voznic´kij B.
2006 słowo wstępne przed konferencją „Ol´žinì čitannâ” w Podhorcach–Pleśnisku, OČ 1, 1.
Wawrzeniuk J.
2004 *Symbolika jajka w grobie dziecka w okresie wczesnośredniowiecznym*, [w:] W. Dzieduszycki, J. Wrzesiński (red.), *Dusza maluczka, a strata ogromna*, Funerlia Lednickie 6, Poznań, 143-154.
Weinkauf M.
2006 *Narzędzia*, [w:] W. Chudziak (red.), *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe w Kałdusie (stanowisko 1)*, MSL 3, Toruń, 84-104.
Wędzki A.
1970 *Plisnešk*, [w:] *Słownik starożytności słowiańskich* 4, G. Labuda, Z. Stieber (red.), Wrocław – Warszawa – Kraków, 147-149.
Wrzesińska A., Wrzesiński J.
2001 *Amor et mors – wczesnośredniowieczne groby podwójne*, [w:] M. Goliński i S. Rosik (red.), *Viae historicae. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Lechowi A. Tyszkiewiczowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, Acta Universitatis Wratislaviensis 2306, Historia 152, Wrocław, 435- 444.
Wrzesiński J.
2000 *Noże żelazne w grobach na wczesnośredniowiecznym cmentarzysku w Dziekanowicach*, Studia Lednickie 6, 91-124.
Ypey J.
1982 *Europäische Waffen mit Damaszierung*, AK 12/3, 381-388.
Zaâc Û. A.
2009 *Garadzišča*, [w:] AB 1, 222-223.
Zarubìj E.
2009 *Zolotì ta srìbnì prikrasi knâžoï dobi v kolekcìï L´vìvs´kogo ìstoričnogo muzeû*, Kiïv.
Ziemięcki T.
1882 *Sprawozdanie z wycieczki archeologicznéj w r. 1881 dokonanéj przez T. Ziemięckiego. (Sieniawa, Tryncza, Grodzisko, Leżajsk, Podhorce)*, ZWAK 6, 52-61, tabl. VI-VII.
1883 *Sprawozdanie z wycieczki archeologicznéj do Podhorzec w roku 1882 dokonanéj przez T. Ziemięckiego*, ZWAK 7, 41-50.
1884 *Sprawozdanie z wycieczki archeologicznéj w r. 1883 dokonanéj przez T. N. Ziemięckiego. (Halicz, – Kryłos, – Podhorce)*, ZWAK 8, 87-99.
1886 *Sprawozdanie z wycieczki archeologicznej w r. 1885 dokonanej przez T. N. Ziemięckiego*, ZWAK 10, 15-16.
1887 *Sprawozdanie z wycieczki archeologicznej przez T. N. Ziemięckiego. Kryłos – Wiktorów – Komarów pod Haliczem – Ruda pod Rohatynem*, ZWAK 11, 52-57, tabl. IX.
Zlatogors´kij O. Ê., Verba T. V.
2015 *Doslìdžennâ u selì Rovancì na Volinì*, Arheologìčnì doslìdžennâ v Ukraïnì 2014, 29-30.
Zocenko V. M.
2004 *Skandinavs´ki artefakti Pìvdenno-Zahìdnoï Rusi*, [w:] O. P. Mocâ, B. A. Zvìzdec´kij, V. V. Moskalenko, A. V. Petrauskas, V. Ì. Pol´guj, K. M. Satâêva (red.), *Starodavnij Ìskorosten´ì slov'âns´kì gradi VIII-X st.*, Kiïv, 87-105.
Zoll-Adamikowa H.
1971 *Wczesnośredniowieczne cmentarzyska szkieletowe Małopolski* 2, *Analiza*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk.
Zvâruga Â. G.
2009 *Vaŭkavysk*, [w:] AB 1,148-151.
Żaba J.
2010 *Ilustrowana encyklopedia skał i minerałów*, Katowice.
Żak J.
1968 *Zachodniosłowiańskie kabłączki skroniowe w Skandynawii*, [w:] K. Jażdżewski (red.), *Liber Iosepho Kostrzewski octogenario a veneratoribus dicatus*, Wrocław – Warszawa – Kraków, 418-429.
Žuržalina N. P.
1961 *Drevnerusskie priveski-amulety i ih datirovka*, SA 2, 122-140.

Zabytki z wykopalisk Teodora Nieczuja-Ziemięckiego w latopisowym Pleśnisku
(Podhorce na Ukrainie)

Artefacts from Excavations by Teodor Nieczuja-Ziemięcki in Mediaeval Plìsnes´k
(Pìdgìrcì in Ukraine)

RYCINY / FIGURES

Ryc. 1. Zamek w Podhorcach (wg Stęczyński 1990)

Fig. 1. Castle in Pidgirci (acc. to Stęczyński 1990)

Ryc. 2. Mogiły w Podhorcach (wg Stęczyński 1990)

Fig. 2. Barrows in Pìdgìrcì (acc. to Stęczyński 1990)

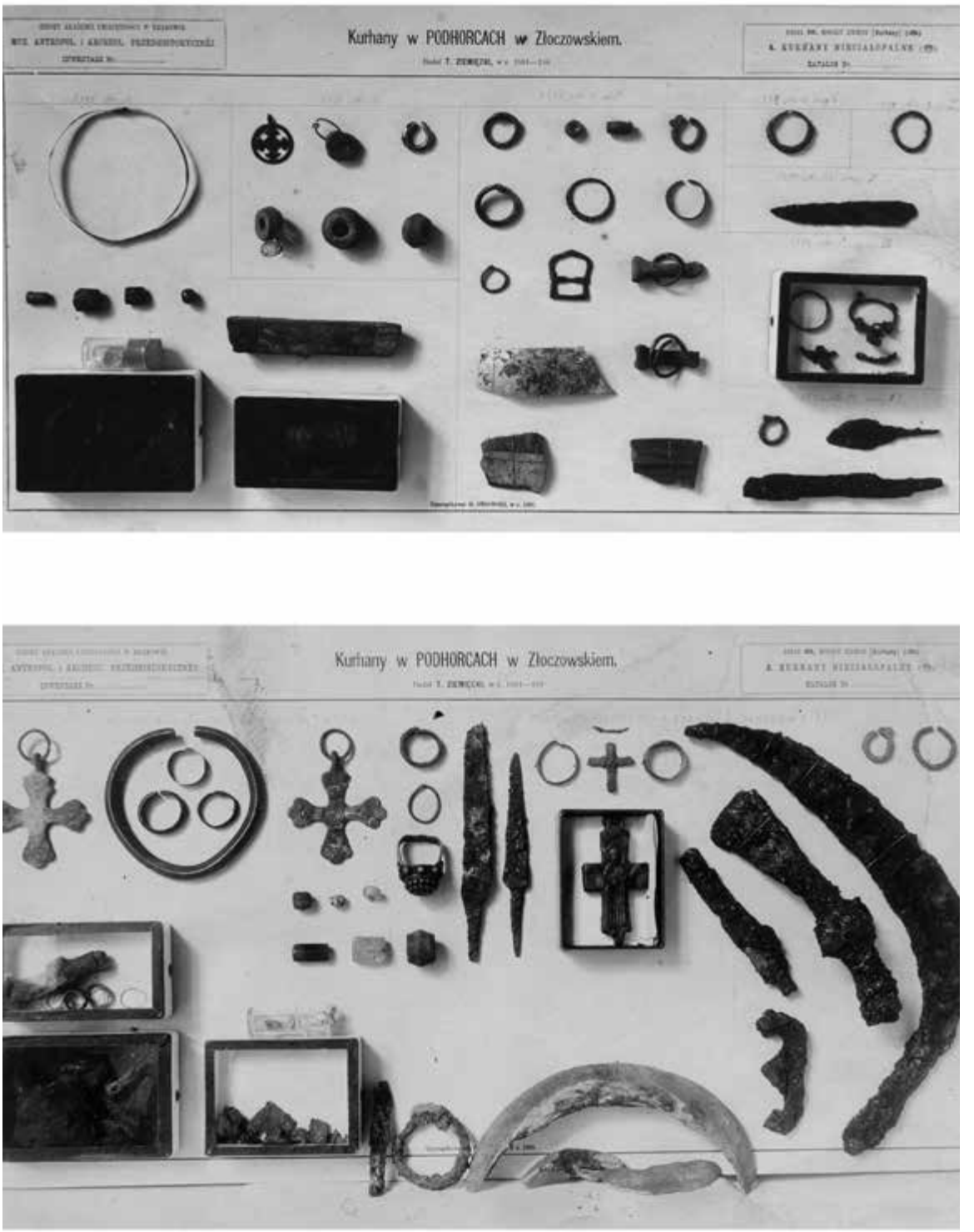

Ryc. 3. XIX-wieczne fotografie zabytków z Podhorzec (Archiwum MAK)

Fig. 3. 19th-century photographs of artefacts from Pìdgìrcì (Archive MAK)

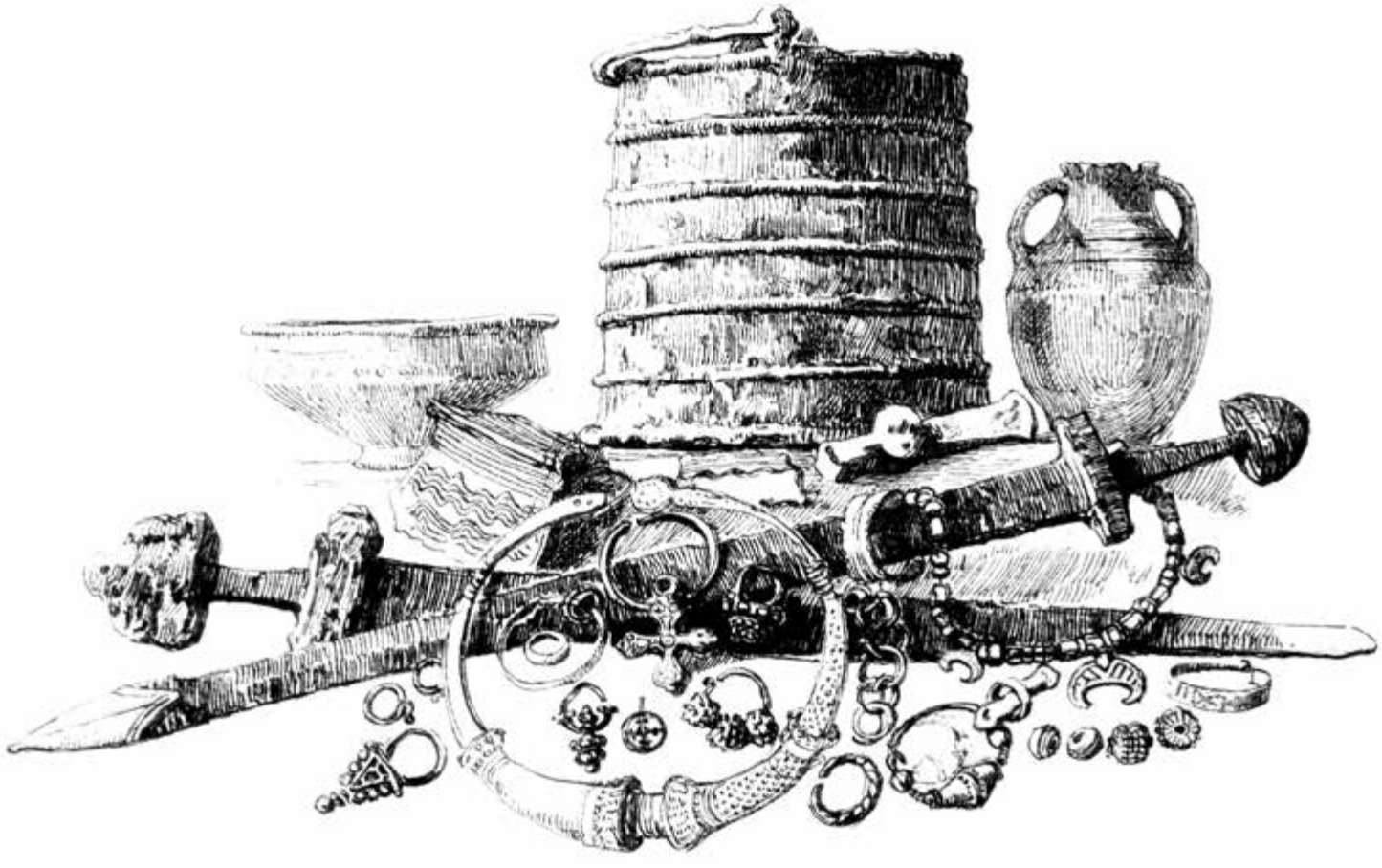

Ryc. 4. Rysunek Hugona Charlemonta przedstawiający zabytki z „okresu wędrówek ludów i tzw. okresu słowiańskiego" (w tym podhoreckie) z austro-węgierskiej Galicji (wg Demetrykiewicz 1898, 136)

Fig. 4. Sketch by Hugo Charlemont depicting artefacts from "the Migration Period and the so-called Slavic Period" (including the artefacts from Pìdgìrcì) from the Austro-Hungarian Galicia (acc. to Demetrykiewicz 1898, 136)

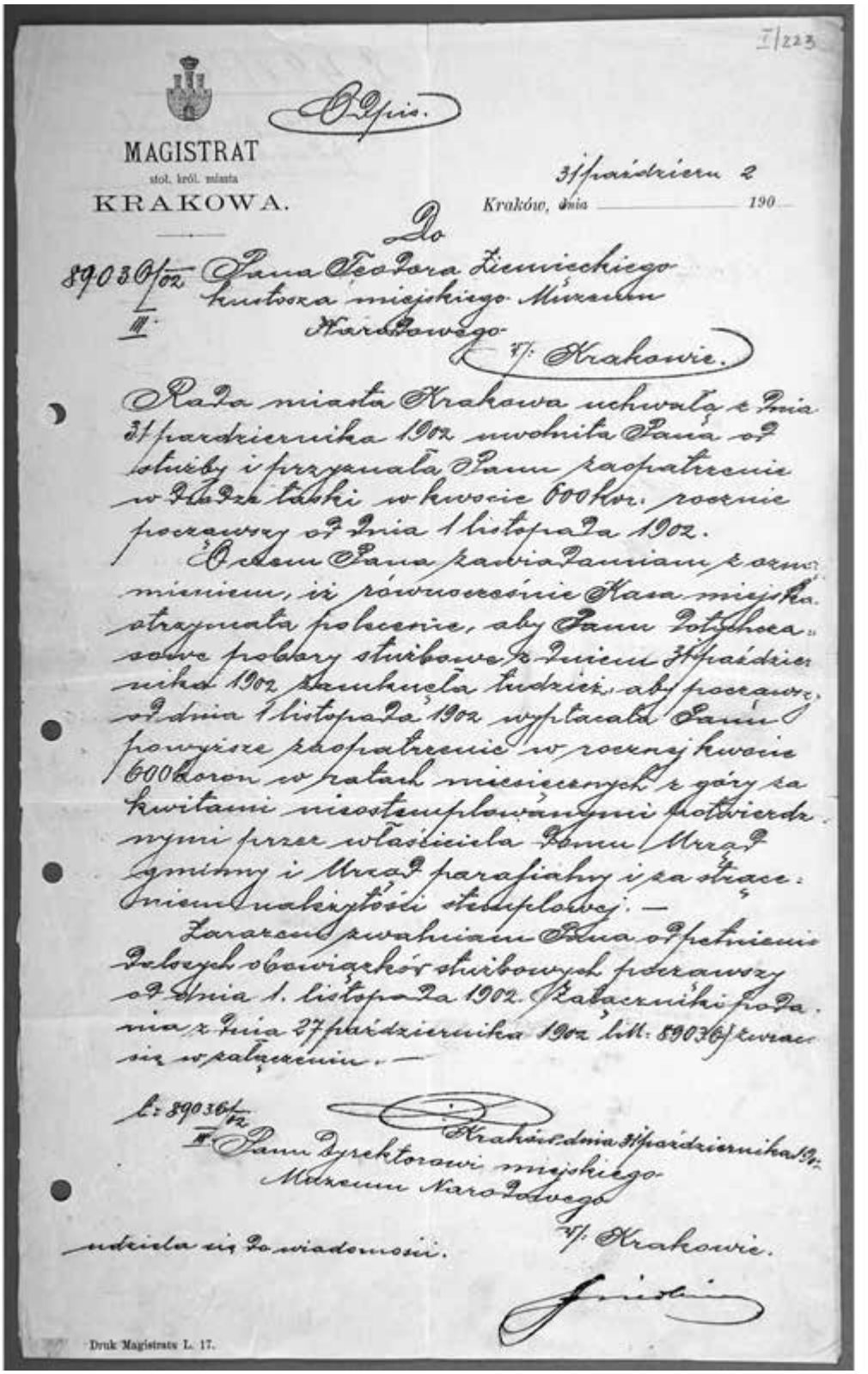

MAGISTRAT
stol. król. miasta
KRAKOWA.

Kraków, dnia 31 października 190 2

I/223

Odpis.

Do

8903 6/02 Pana Teodora Ziemięckiego
II. kustosza miejskiego Muzeum
Narodowego
w Krakowie.

Rada miasta Krakowa uchwałą z dnia 31 października 1902 uwolniła Pana od służby i przyznała Panu zaopatrzenie w wysokości takiej w kwocie 600 kor. rocznie poczawszy od dnia 1 listopada 1902.

O czem Pana zawiadamiam z oznajmieniem, iż równocześnie Kasa miejska otrzymała polecenie, aby Panu potrącała od tych pobory służbowe z dniem 31 października 1902 kancelarya tudzież, aby poczawszy od dnia 1 listopada 1902 wypłacała Panu powyższe zaopatrzenie w rocznej kwocie 600 koron w ratach miesięcznych z góry za kwitami nieostemplowanymi potwierdzonymi przez właściciela domu Urząd gminny i Urząd parafialny i za strace: nieuchronności stosownej. —

Zarazem zawiadamiam Pana o przejęciu dalszych obowiązków służbowych poczawszy od dnia 1. listopada 1902. Zakaz nikiego pozwania z dnia 27 października 1902 l.dz. 8903 6/02 zwraca się w załączeniu. —

l.: 8903 6/02

Kraków dnia 31 października 190 2

Panu Dyrektorowi miejskiego
Muzeum Narodowego
w Krakowie.

udziela się do wiadomości.

Druk Magistratu L. 17.

Ryc. 5. List Magistratu Stołecznego Królewskiego Miasta Krakowa do T. Ziemięckiego (Archiwum MNK; fot. Pracownia Fotograficzna MNK)

Fig. 5. Letter from the Municipality of the Royal City of Kraków to T. Ziemięcki (Archive MNK; photo by Photographic Studio MNK)

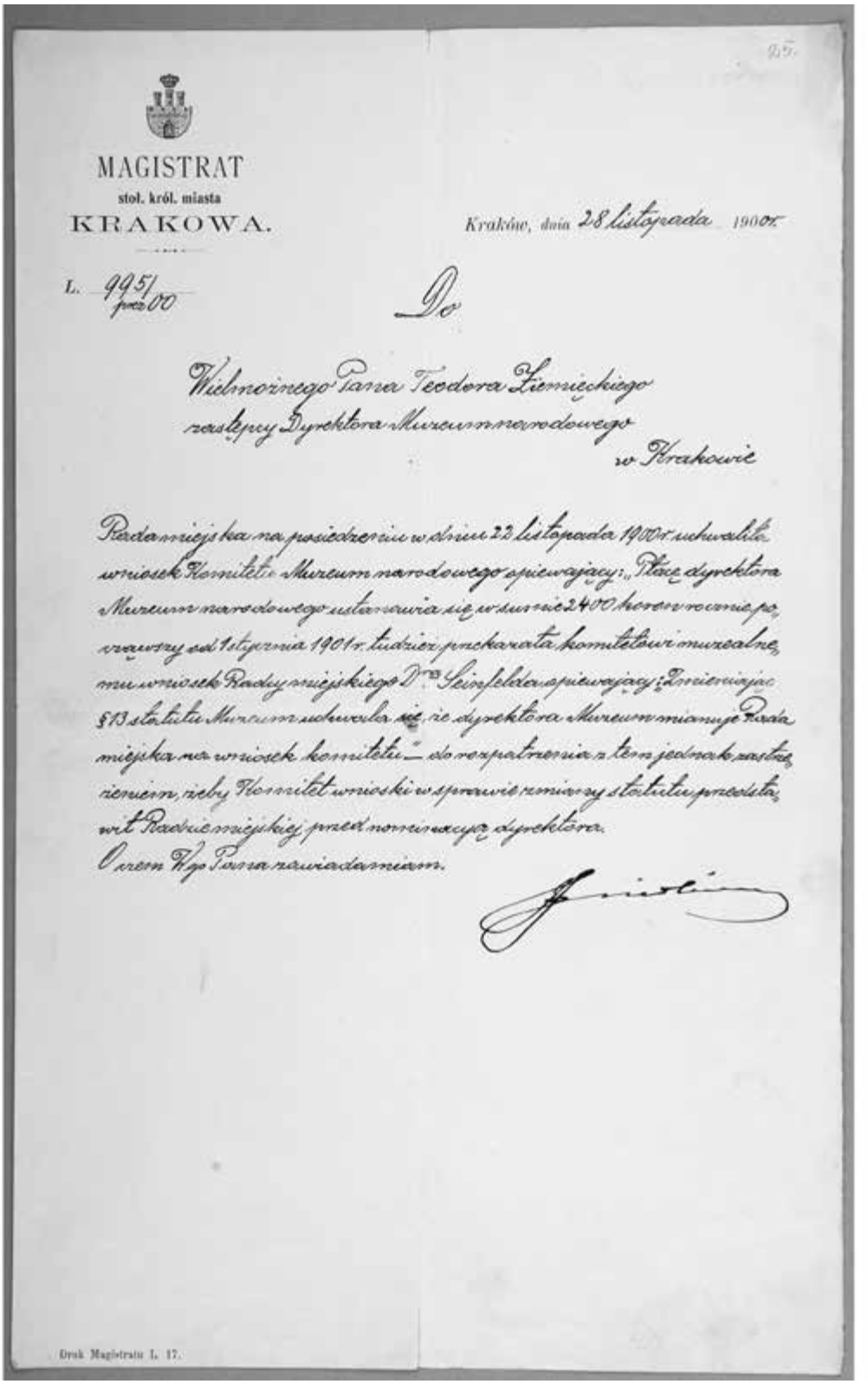

MAGISTRAT
stoł. król. miasta
KRAKOWA.

Kraków, dnia 28 listopada 1900 r.

L. 9951/pres 00

Do

Wielmożnego Pana Teodora Ziemięckiego
zastępcy Dyrektora Muzeum narodowego
w Krakowie

Rada miejska na posiedzeniu w dniu 23 listopada 1900 r. uchwaliła wniosek Komitetu Muzeum narodowego śpiewający: „Płacę dyrektora Muzeum narodowego ustanawia się w sumie 2400 koron rocznie począwszy od 1 stycznia 1901 r. tudzież prenumeratę komitetowi muzealnemu" wniosek Rady miejskiego Dra Seinfelda śpiewający: „Zmieniając §13 statutu Muzeum uchwala się, że dyrektora Muzeum mianuje Rada miejska na wniosek komitetu" do rozpatrzenia z tem jednak zastrzeżeniem, żeby Komitet wnioski w sprawie zmiany statutu przedstawił Radzie miejskiej przed nominacyą dyrektora.
O czem Wgo Pana zawiadamiam.

Druk Magistratu L. 17.

Ryc. 6. List Magistratu Stołecznego Królewskiego Miasta Krakowa do T. Ziemięckiego (Archiwum MNK; fot. Pracownia Fotograficzna MNK)

Fig. 6. Letter from the Municipality of the Royal City of Kraków to T. Ziemięcki (Archive MNK; photo by Photographic Studio MNK)

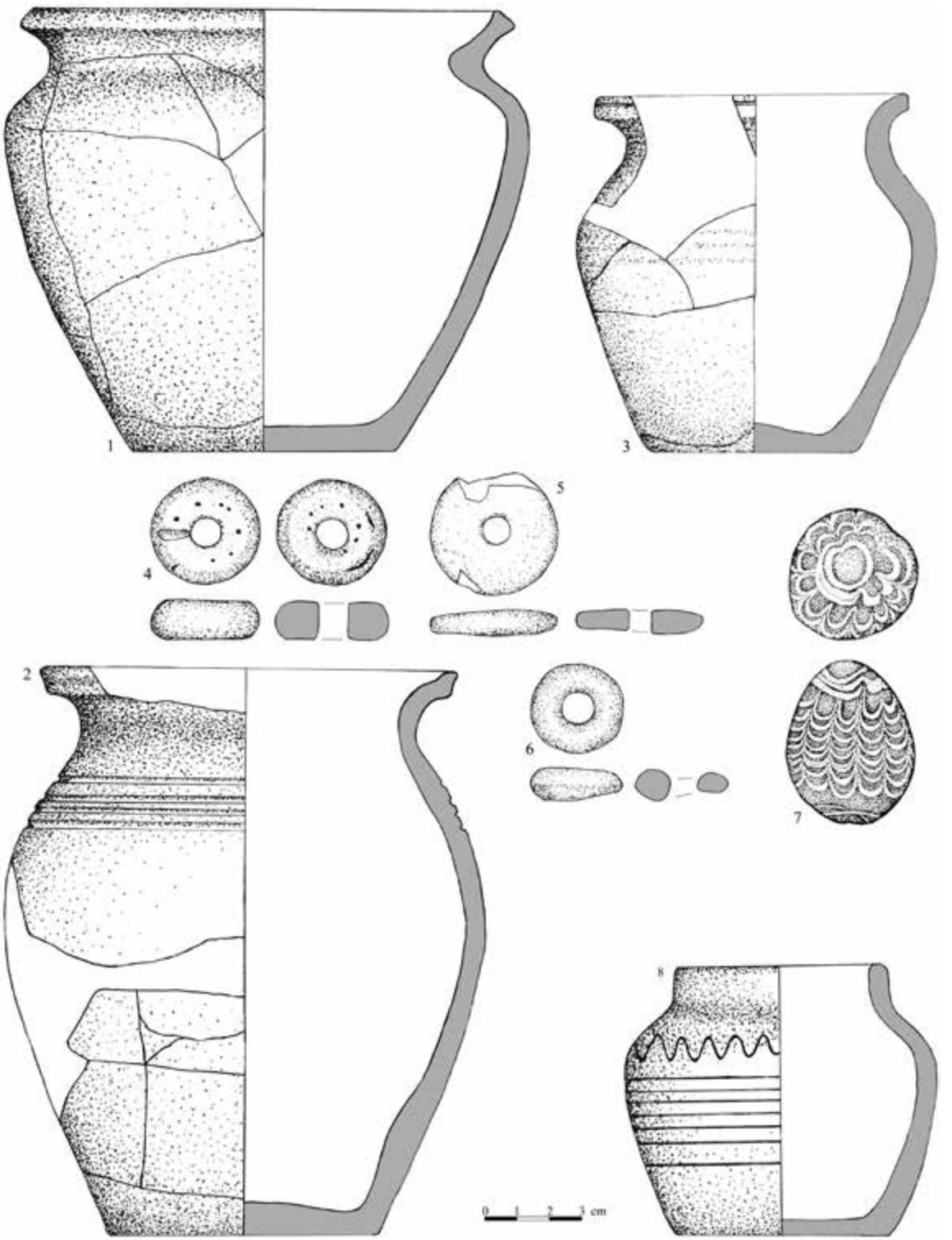

Ryc. 7. Zabytki z grodziska i kurhanów w Podhorcach-Pleśnisku (rys.: 1-6, 8 – W. Rumian; 7 – A. Dziedzic)

Fig. 7. Artefacts from the hillfort and the barrows in Pìdgìrcì-Plìsnes´k (drawn by: 1-6, 8 – W. Rumian; 7 – A. Dziedzic)

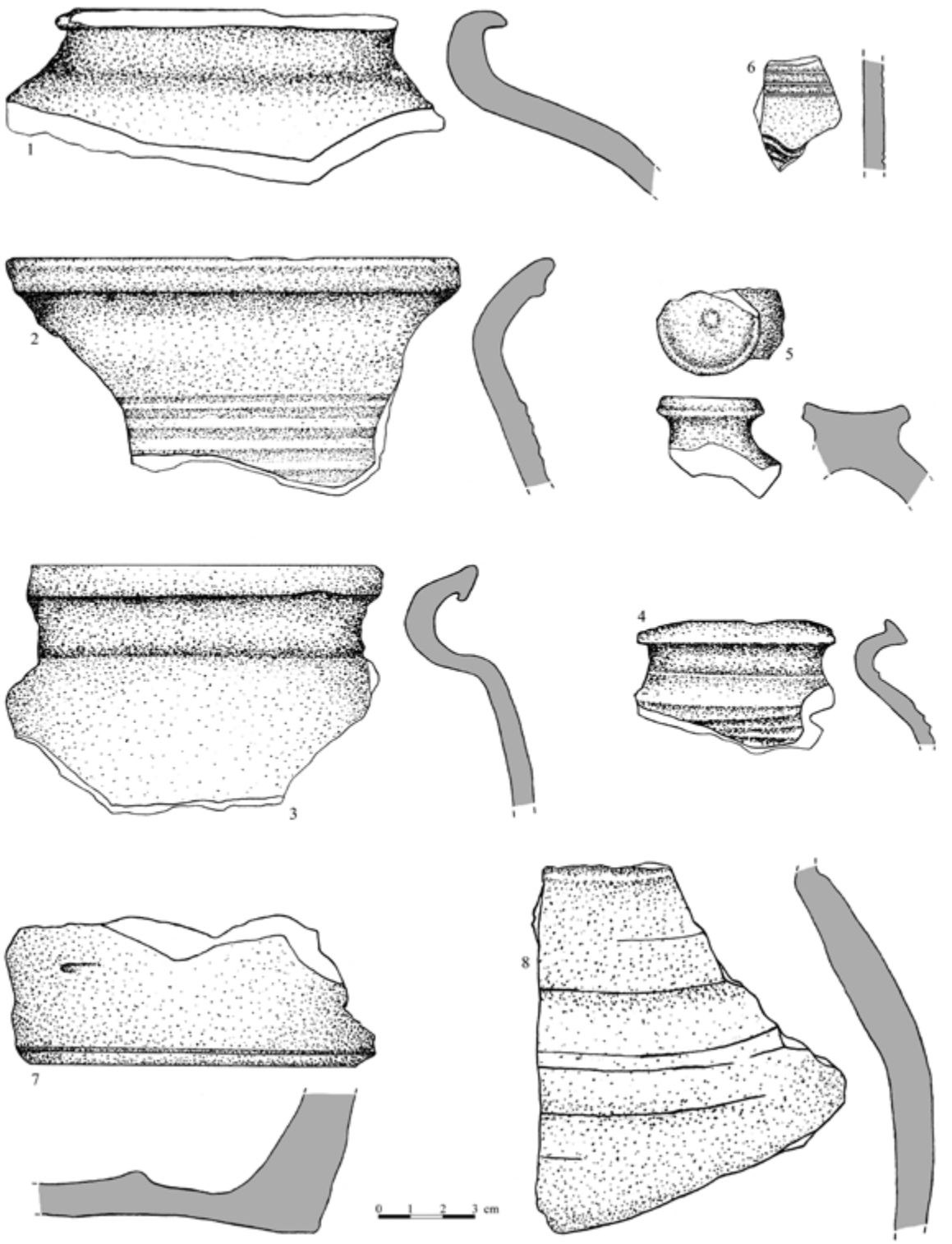

Ryc. 8. Ceramika z grodziska i kurhanów w Podhorcach-Pleśnisku (rys. W. Rumian)

Fig. 8. Pottery from the hillfort and the barrows in Pidgirci-Plisnes´k (drawn by W. Rumian)

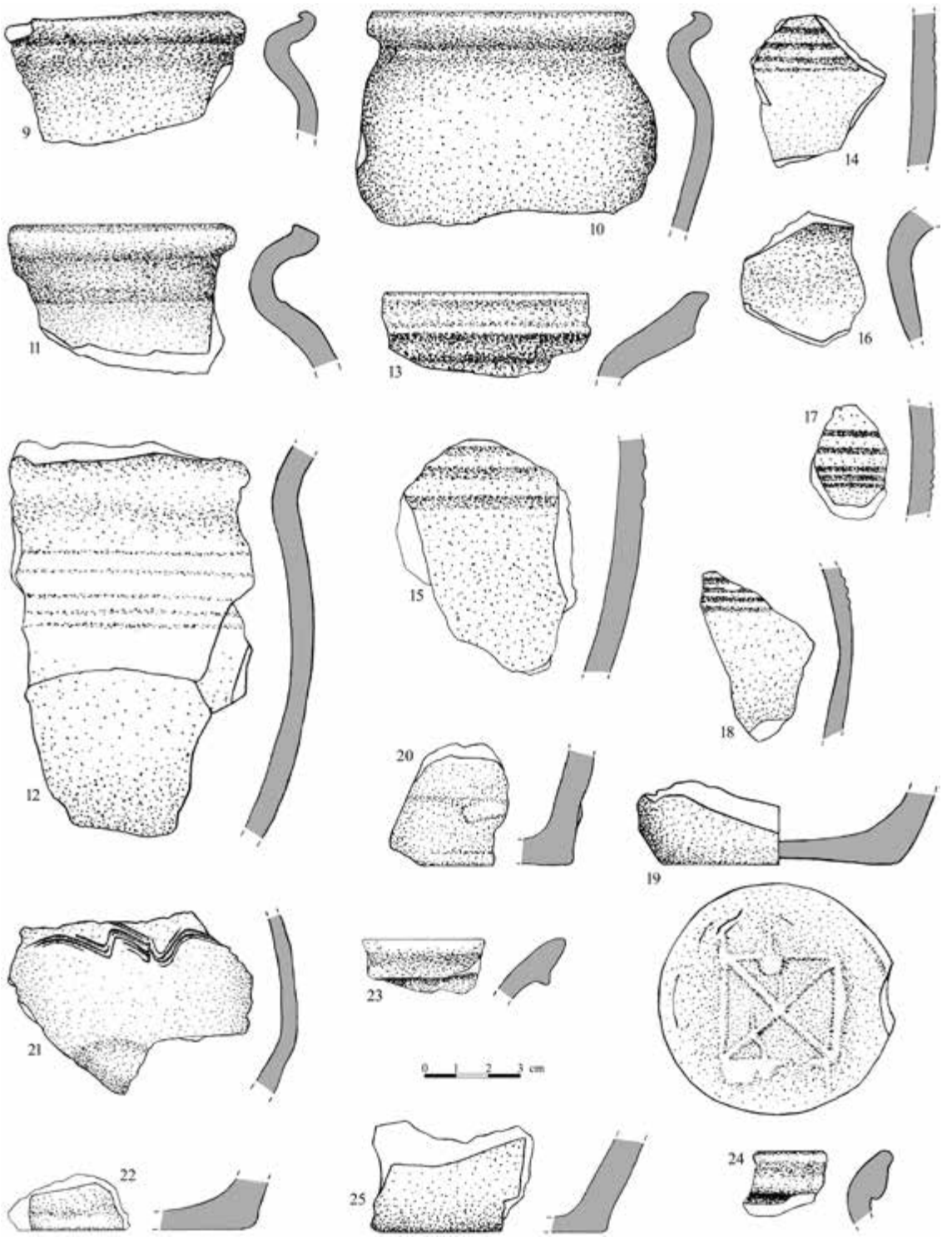

Ryc. 9. Ceramika z grodziska i kurhanów w Podhorcach-Pleśnisku (rys. W. Rumian)

Fig. 9. Pottery from the hillfort and the barrows in Pìdgìrcì-Plìsnes´k (drawn by W. Rumian)

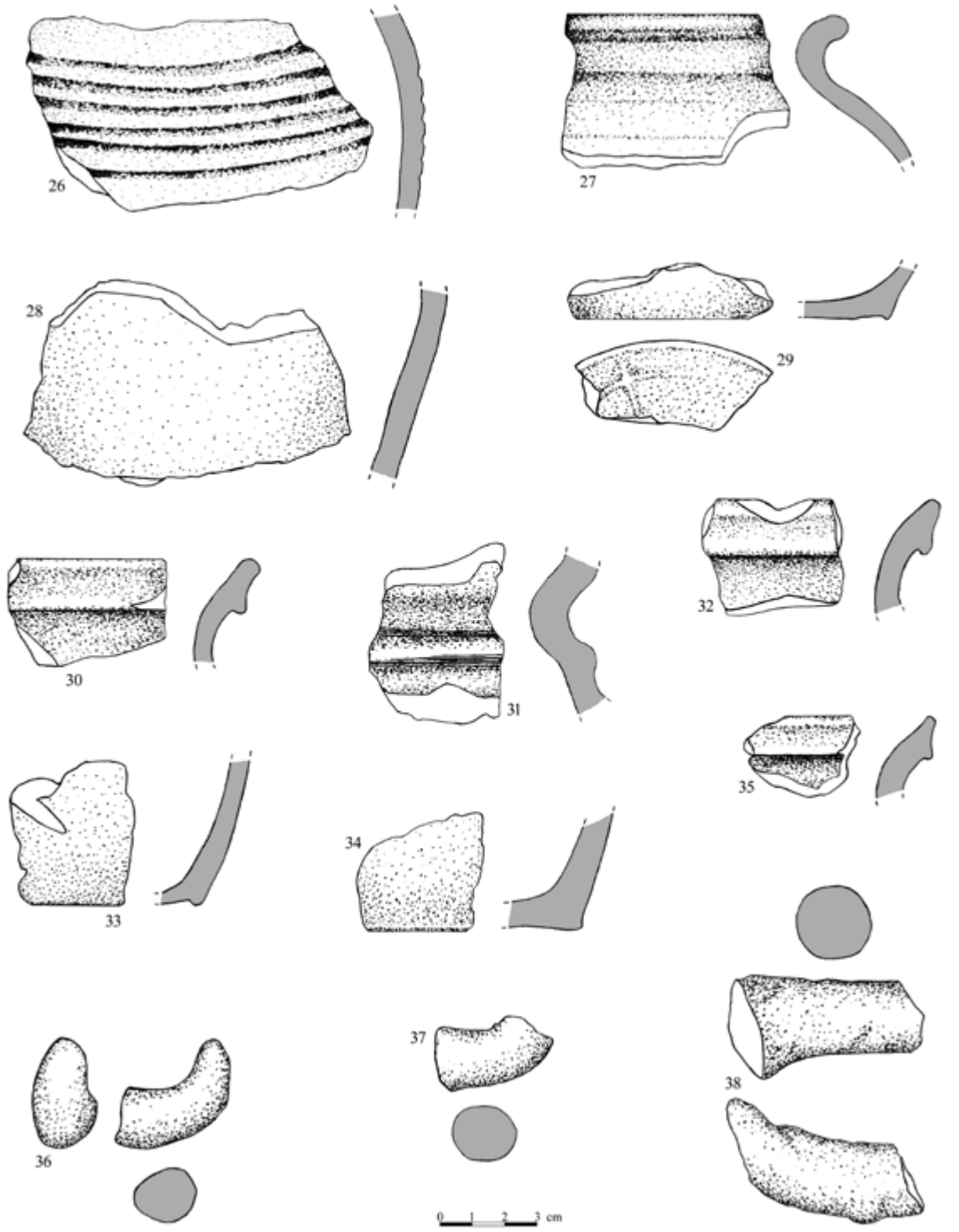

Ryc. 10. Ceramika z grodziska i kurhanów w Podhorcach-Pleśnisku (rys. W. Rumian)

Fig. 10. Pottery from the hillfort and the barrows in Pìdgìrcì-Plìsnes´k (drawn by W. Rumian)

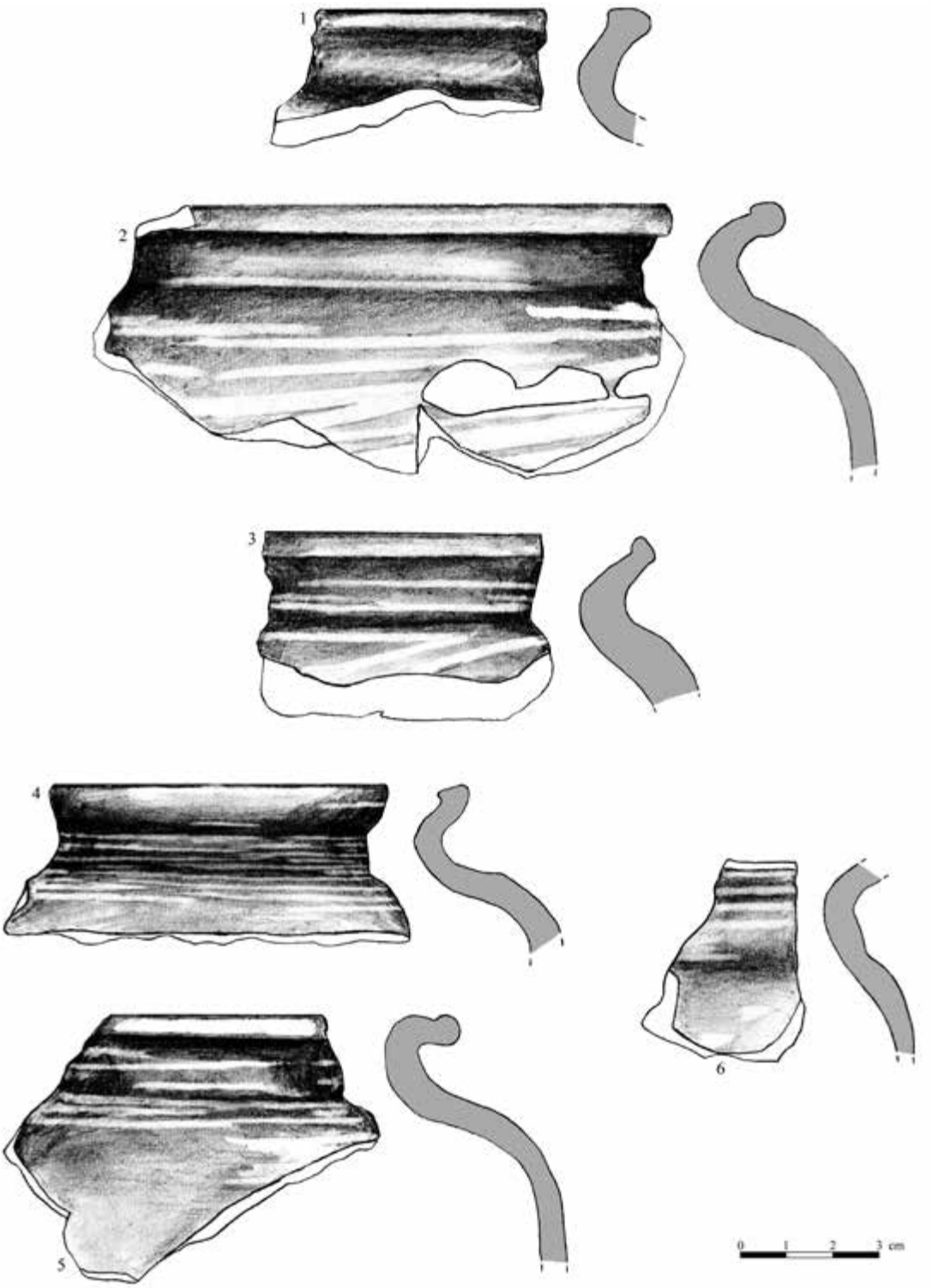

Ryc. 11. Ceramika z grodziska w Podhorcach-Pleśnisku (rys. W. Rumian)

Fig. 11. Pottery from the hillfort in Pìdgìrcì-Plìsnes´k (drawn by W. Rumian)

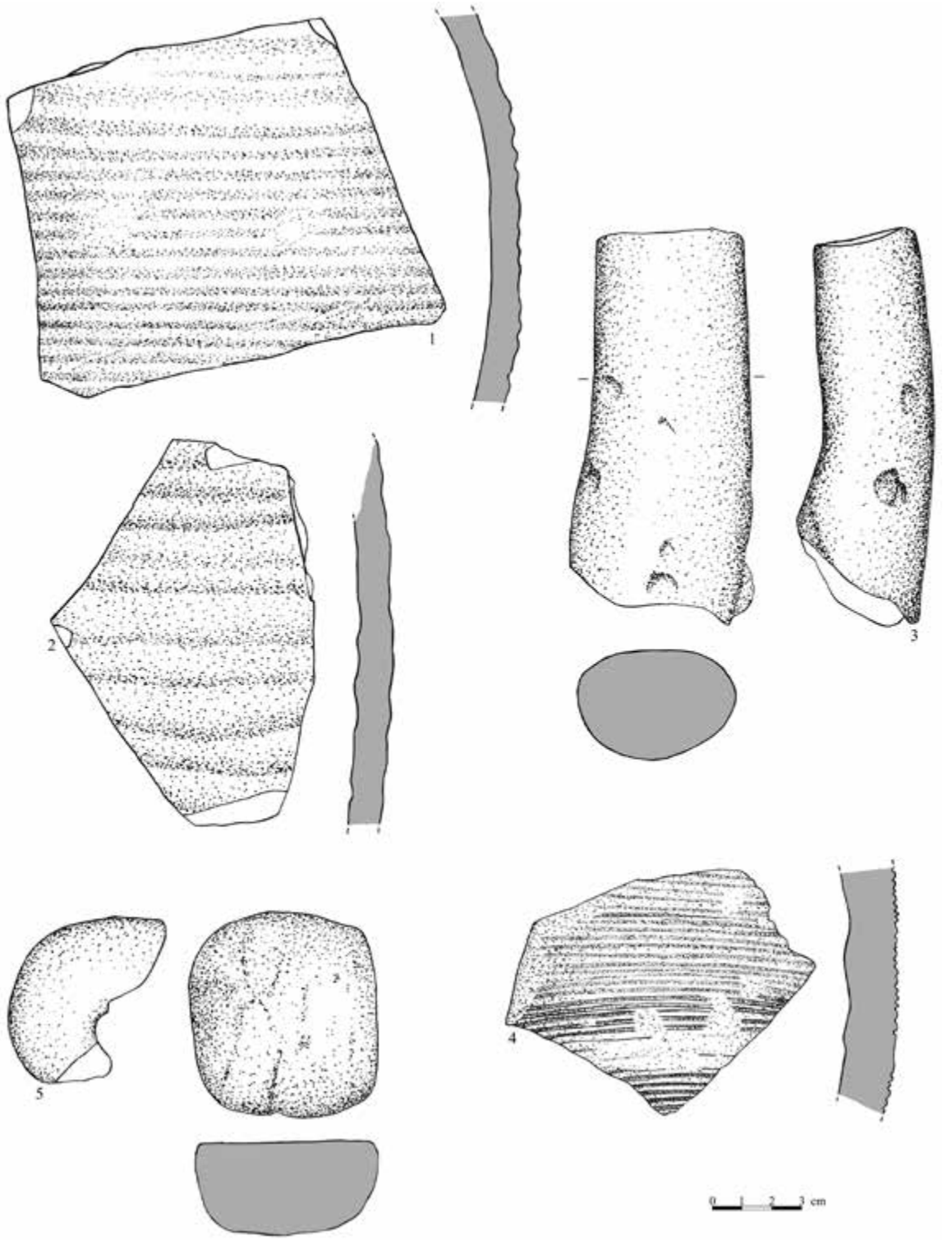

Ryc. 12. Ceramika z grodziska w Podhorcach-Pleśnisku (rys. W. Rumian)

Fig. 12. Pottery from the hillfort in Pìdgìrcì-Plìsnes´k (drawn by W. Rumian)

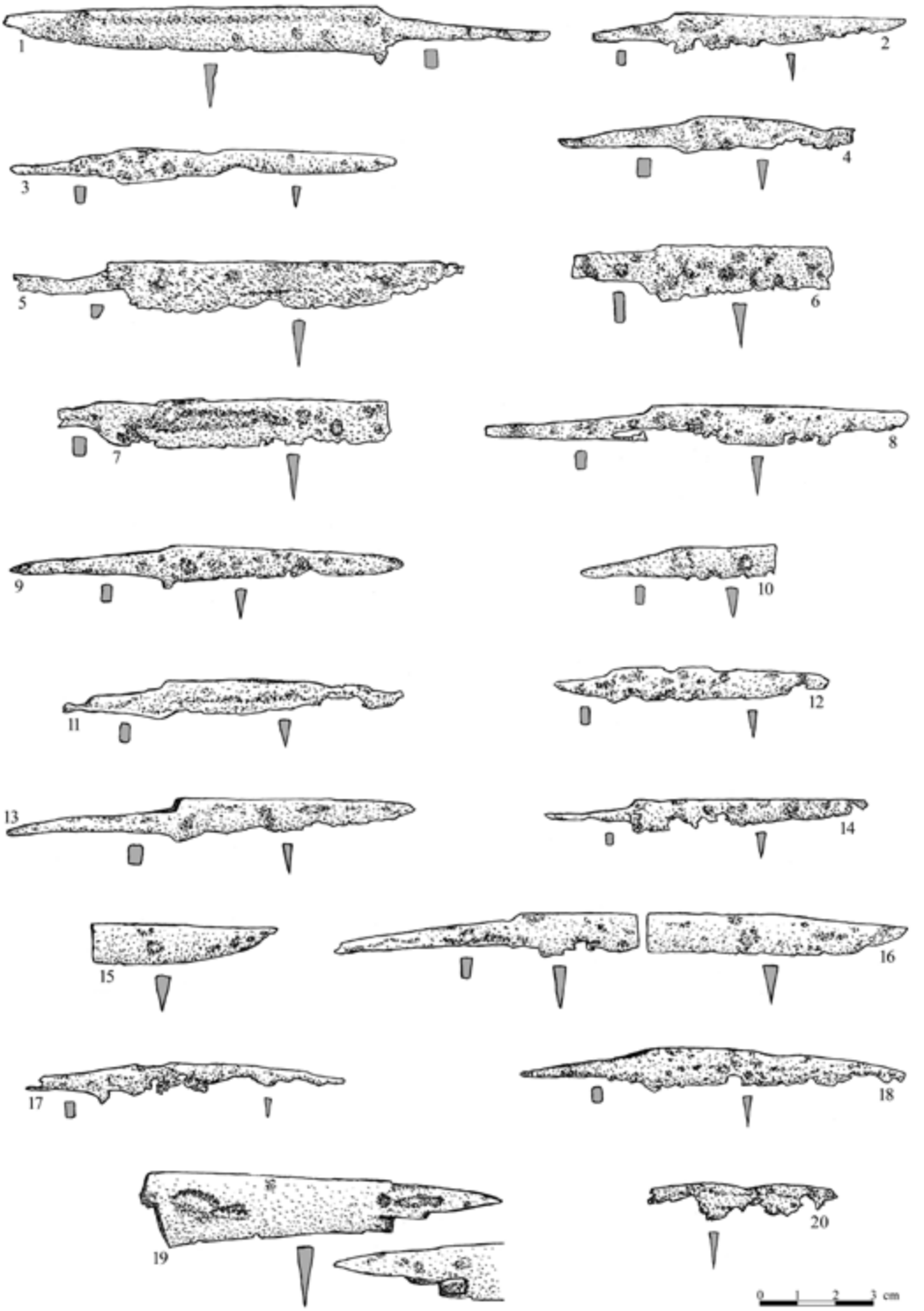

Ryc. 13. Noże z grodziska w Podhorcach-Pleśnisku (rys. W. Rumian)

Fig. 13. Knives from the hillfort in Pìdgìrcì-Plìsnes´k (drawn by W. Rumian)

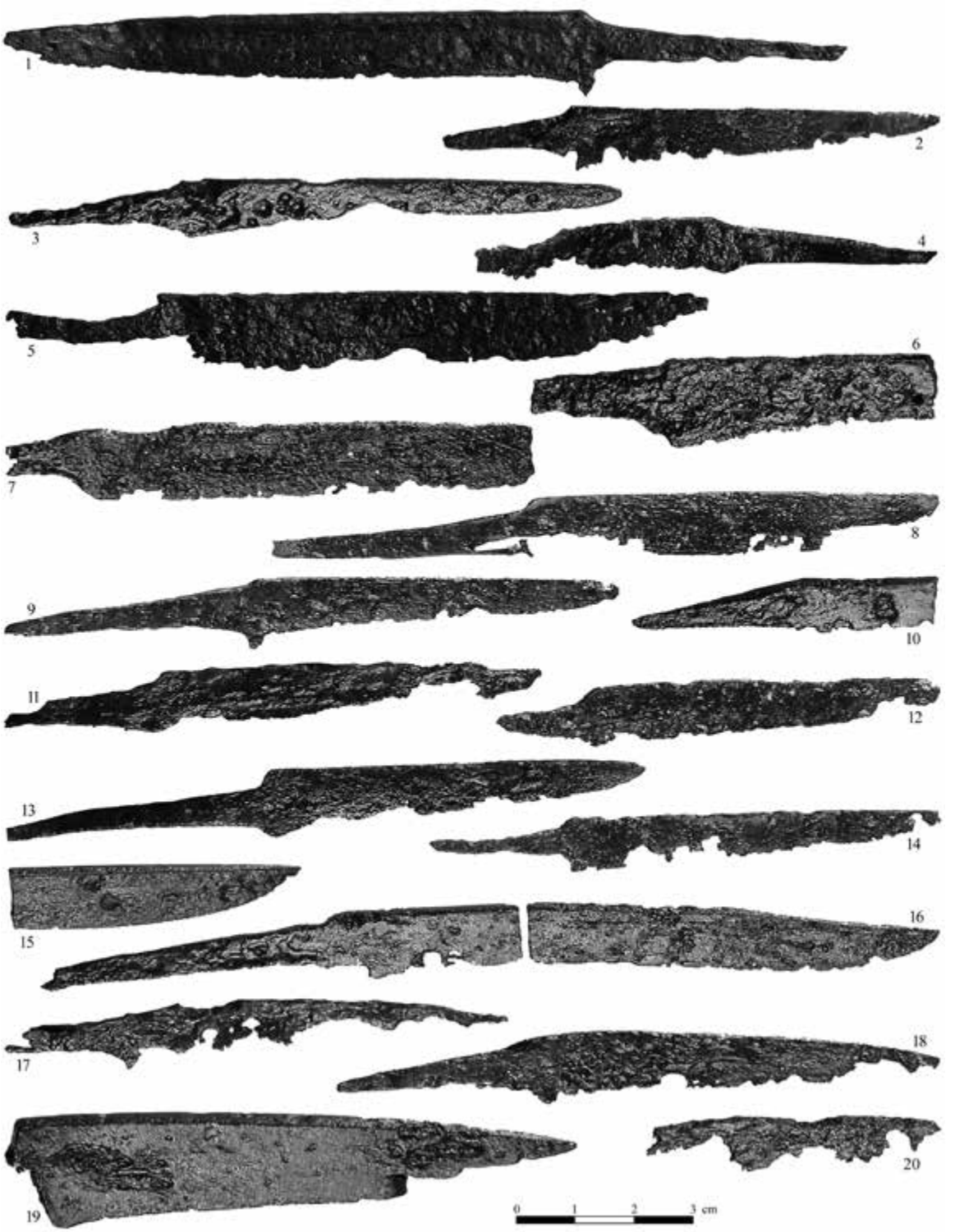

Ryc. 14. Noże z grodziska w Podhorcach-Pleśnisku (fot. A. Susuł)

Fig. 14. Knives from the hillfort in Pìdgìrcì-Plìsnes´k (photo by A. Susuł)

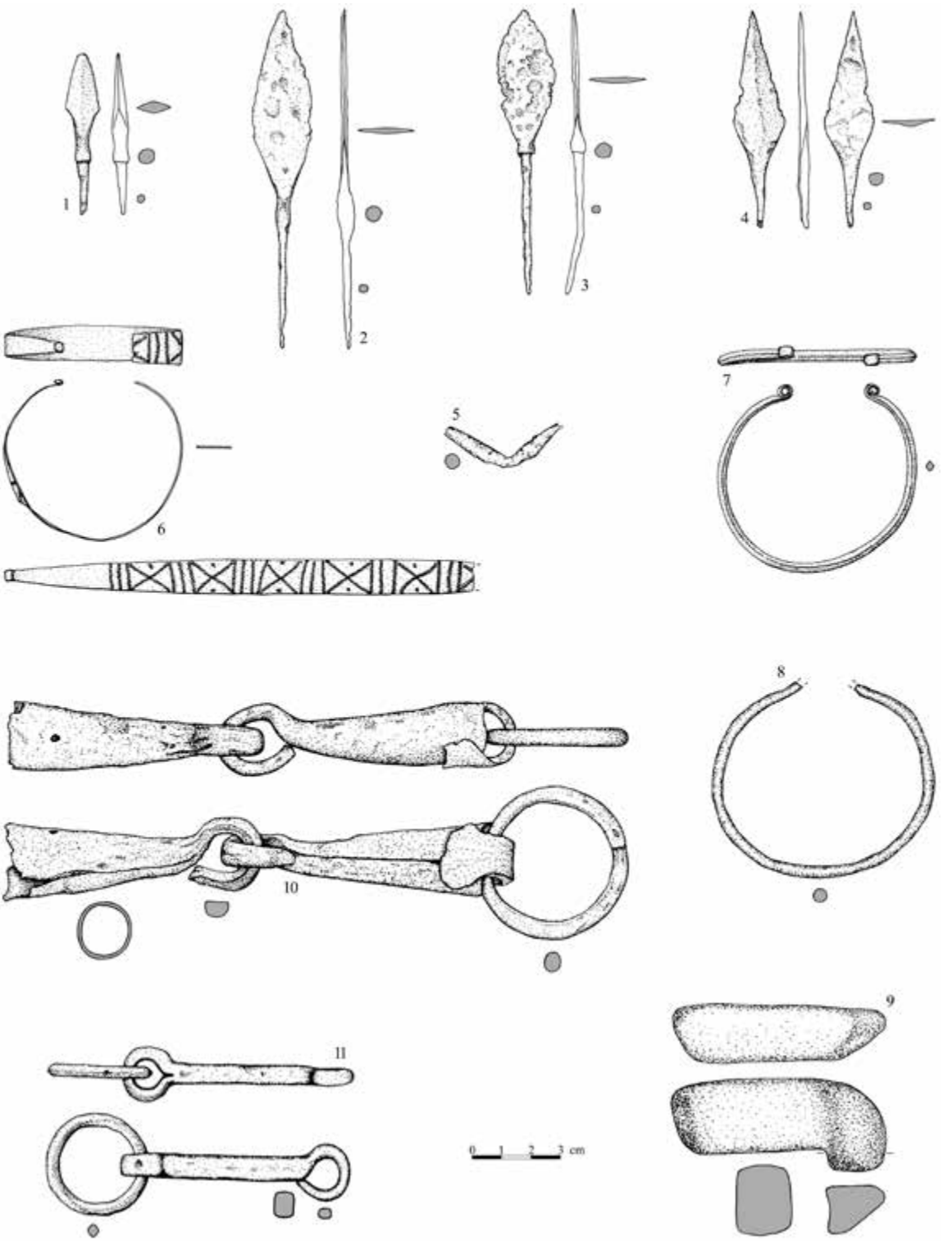

Ryc. 15. Zabytki z grodziska w Podhorcach-Pleśnisku (rys.: 1-4, 6, 7, 10, 11 – A. Dziedzic; 5, 8, 9 – W. Rumian)

Fig. 15. Artefacts from the hillfort in Pìdgìrcì-Plìsnes´k (drawn by: 1-4, 6, 7, 10, 11 – A. Dziedzic; 5, 8, 9 – W. Rumian)

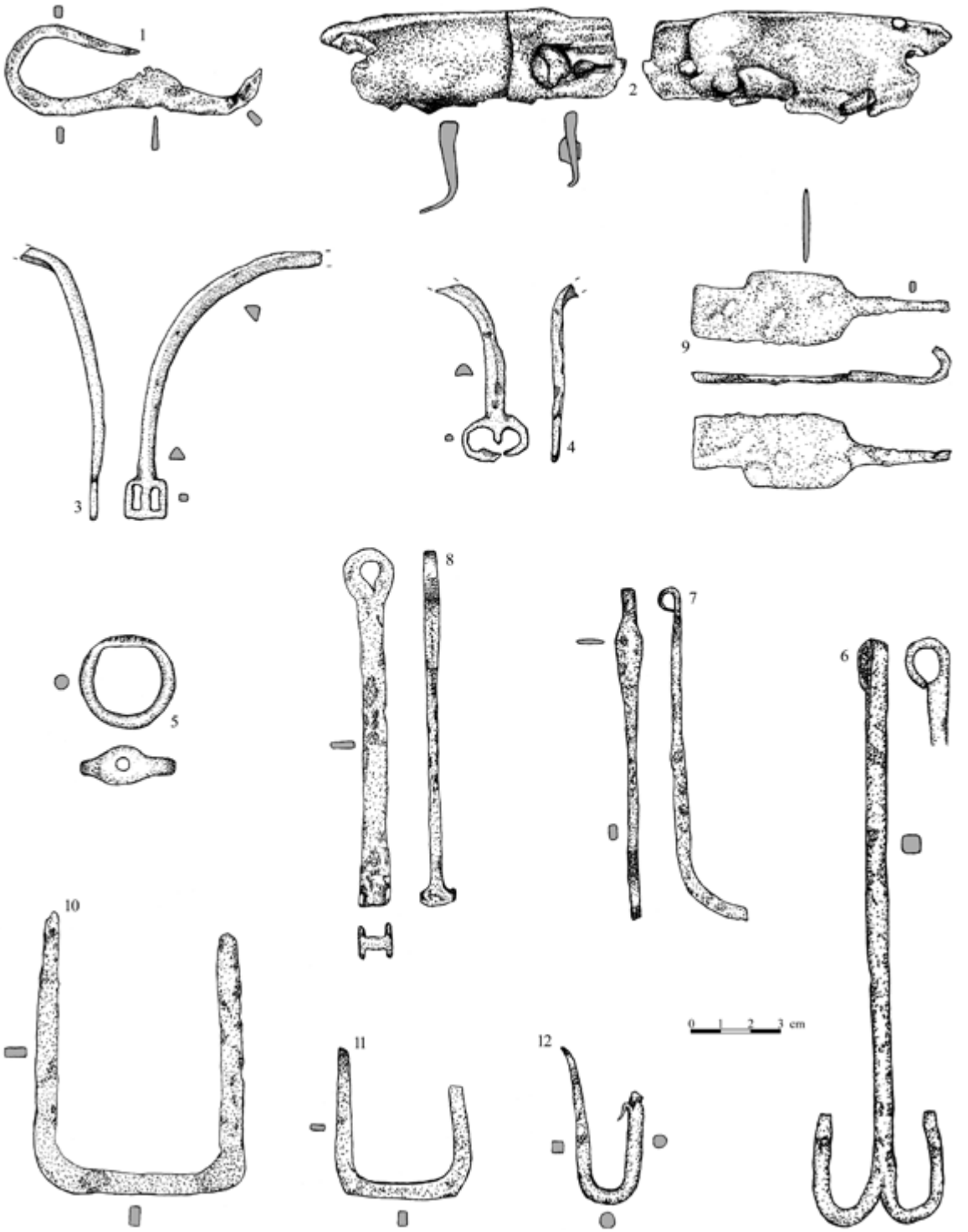

Ryc. 16. Zabytki z grodziska w Podhorcach-Pleśnisku (rys.: 1, 2, 5-12 – W. Rumian; 3, 4 – A. Dziedzic)

Fig. 16. Artefacts from the hillfort in Pìdgìrcì-Plìsnes´k (drawn by: 1, 2, 5-12 – W. Rumian; 3, 4 – A. Dziedzic)

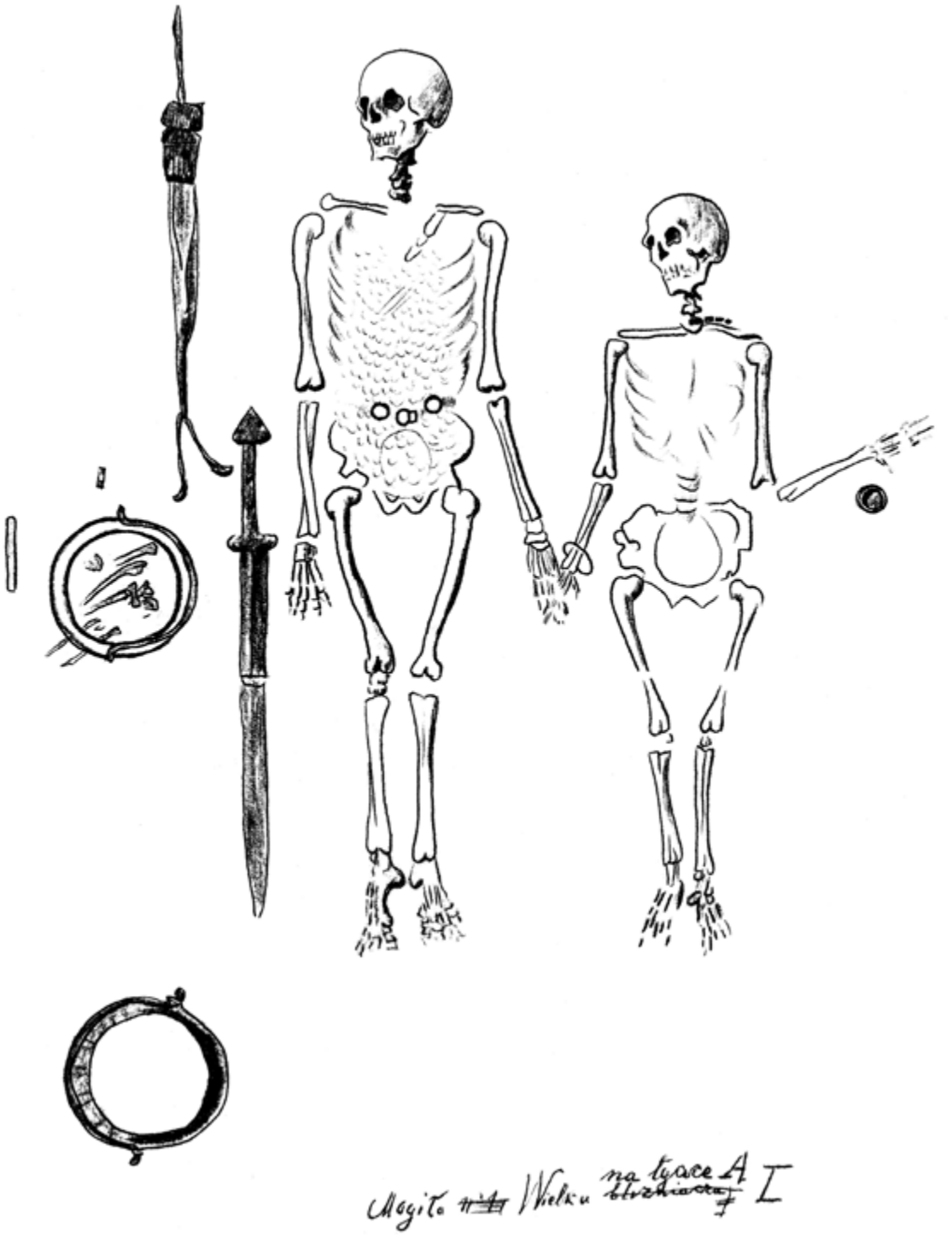

Ryc. 17. Pochówek z wielkiej mogiły na gruntach włościańskich w Podhorcach-Pleśnisku (Archiwum MAK)

Fig. 17. Burial from the great barrow on peasant land in Pidgìrcì-Plìsnes´k (Archive MAK)

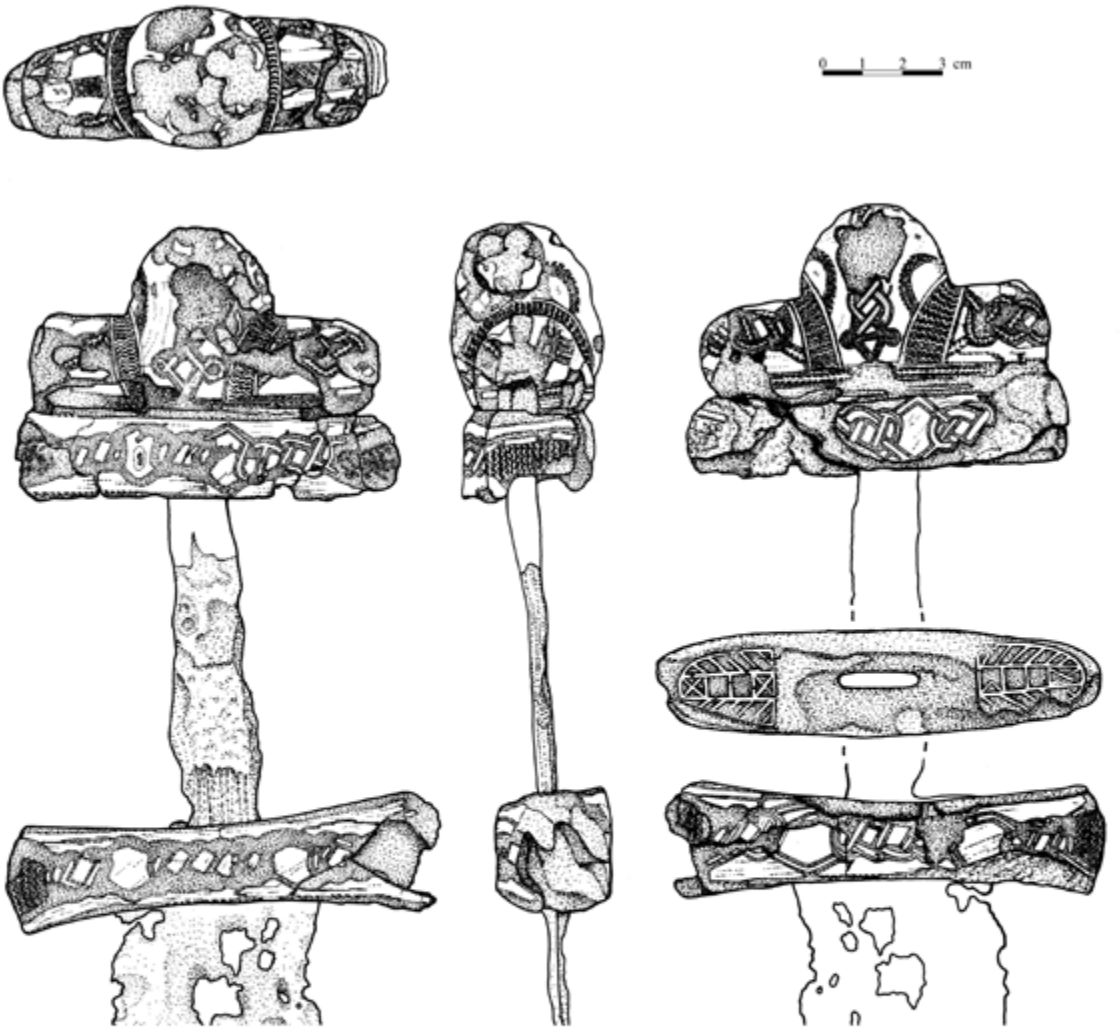

Ryc. 18. Rękojeść miecza z wielkiej mogiły na gruntach włościańskich w Podhorcach-Pleśnisku (rys. A. Dziedzic)

Fig. 18. Hilt of the sword from the great barrow on peasant land in Pìdgìrcì-Plìsnes´k (drawn by A. Dziedzic)

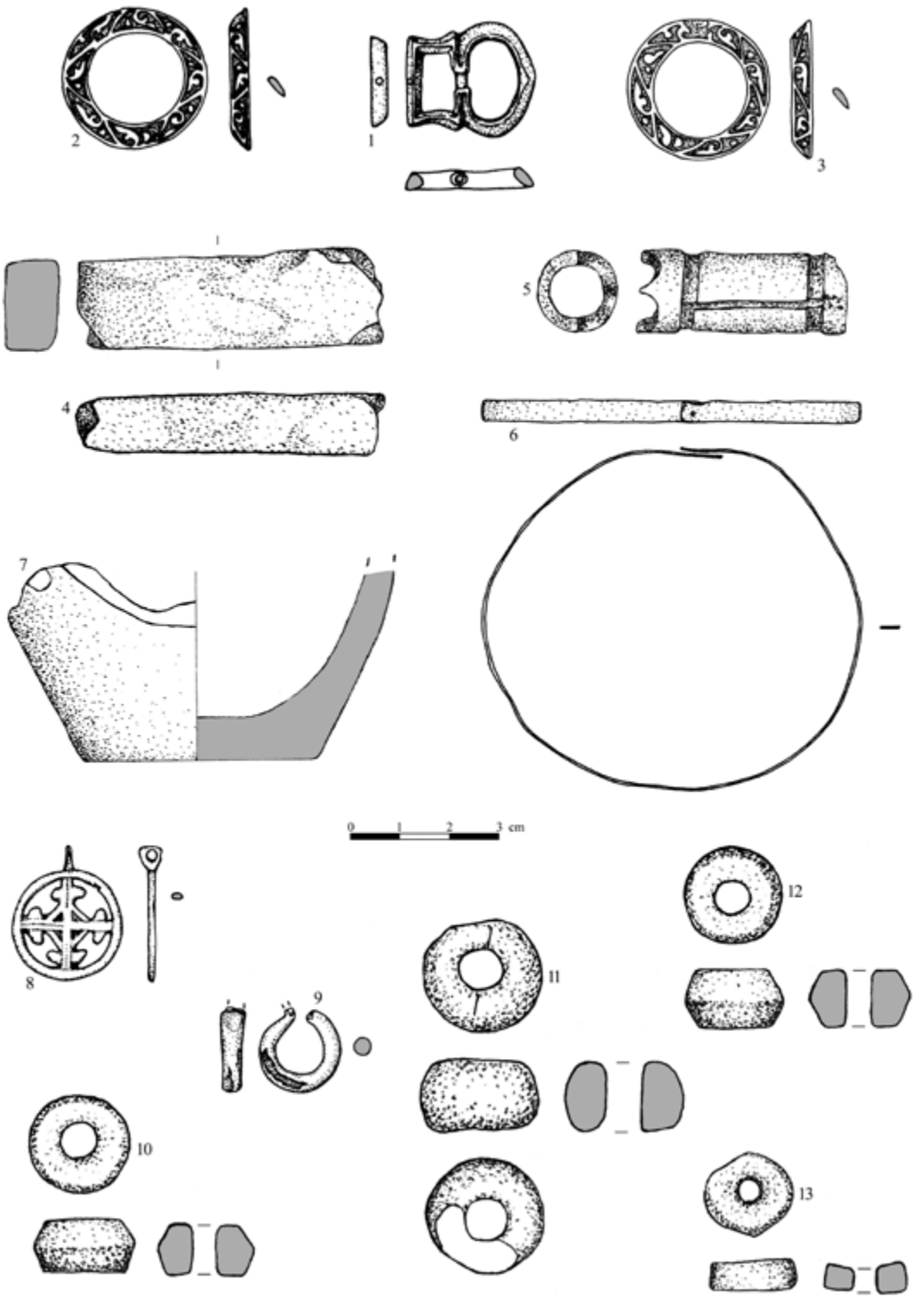

Ryc. 19. Zabytki z wielkiej mogiły na gruntach włościańskich [1-7] i z innych kurhanów [8-13] w Podhorcach-Pleśnisku (rys.: 1-3, 6, 8, 9 – A. Dziedzic; 4, 5, 7, 10-13 – W. Rumian)

Fig. 19. Artefacts from the great barrow on peasant land [1-7] and the other barrows [8-13] in Pìdgìrcì-Plìsnes´k (drawn by: 1-3, 6, 8, 9 – A. Dziedzic; 4, 5, 7, 10-13 – W. Rumian)

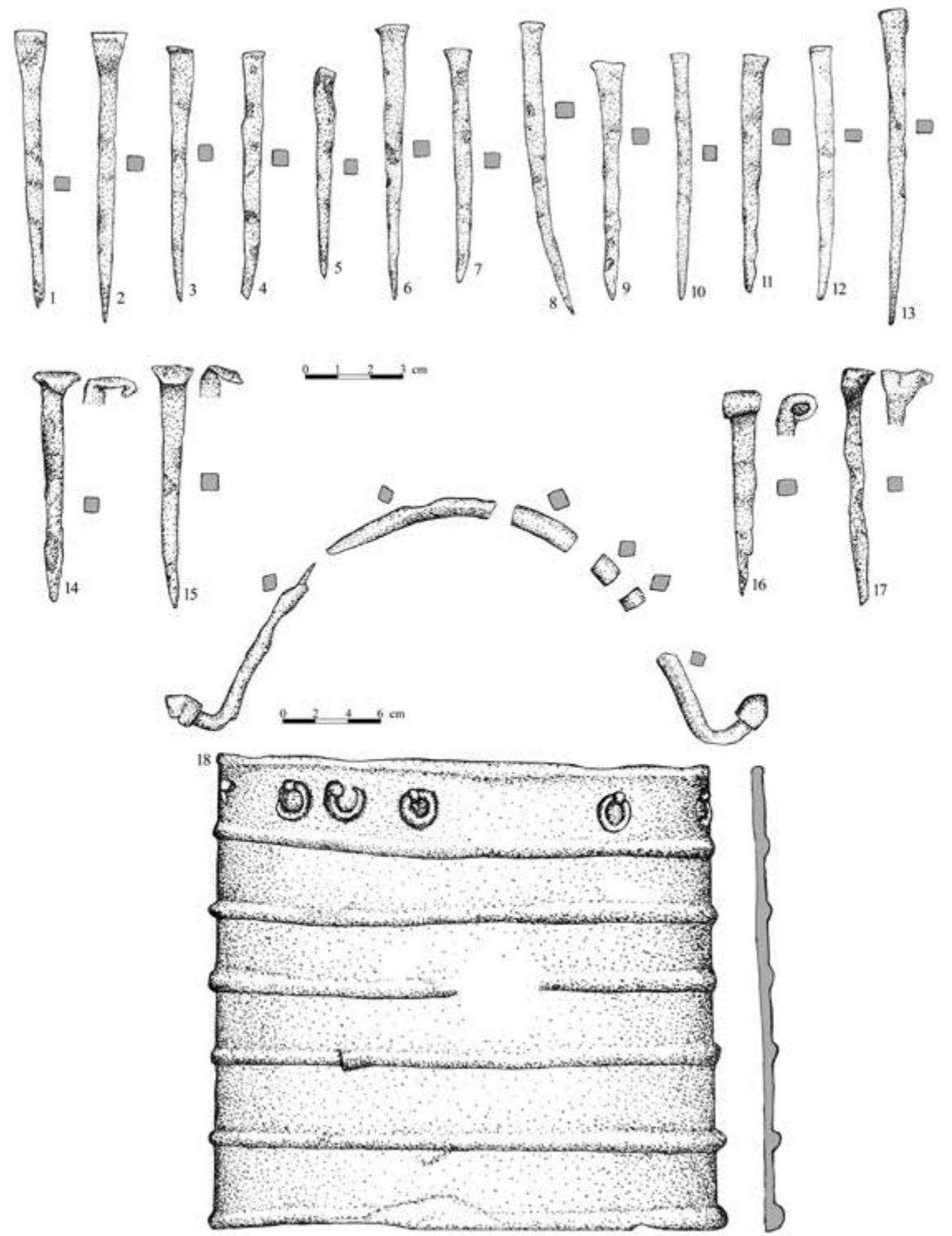

Ryc. 20. Zabytki z wielkiej mogiły na gruntach włościańskich w Podhorcach-Pleśnisku (rys. W. Rumian)

Fig. 20. Artefacts from the great barrow on peasant land in Pidgirci-Plisnes´k (drawn by W. Rumian)

Ryc. 21. Zabytki z wielkiej mogiły na gruntach włościańskich w Podhorcach-Pleśnisku (fot. A. Susuł)

Fig. 21. Artefacts from the great barrow on peasant land in Pìdgìrcì-Plìsnes´k (photo by A. Susuł)

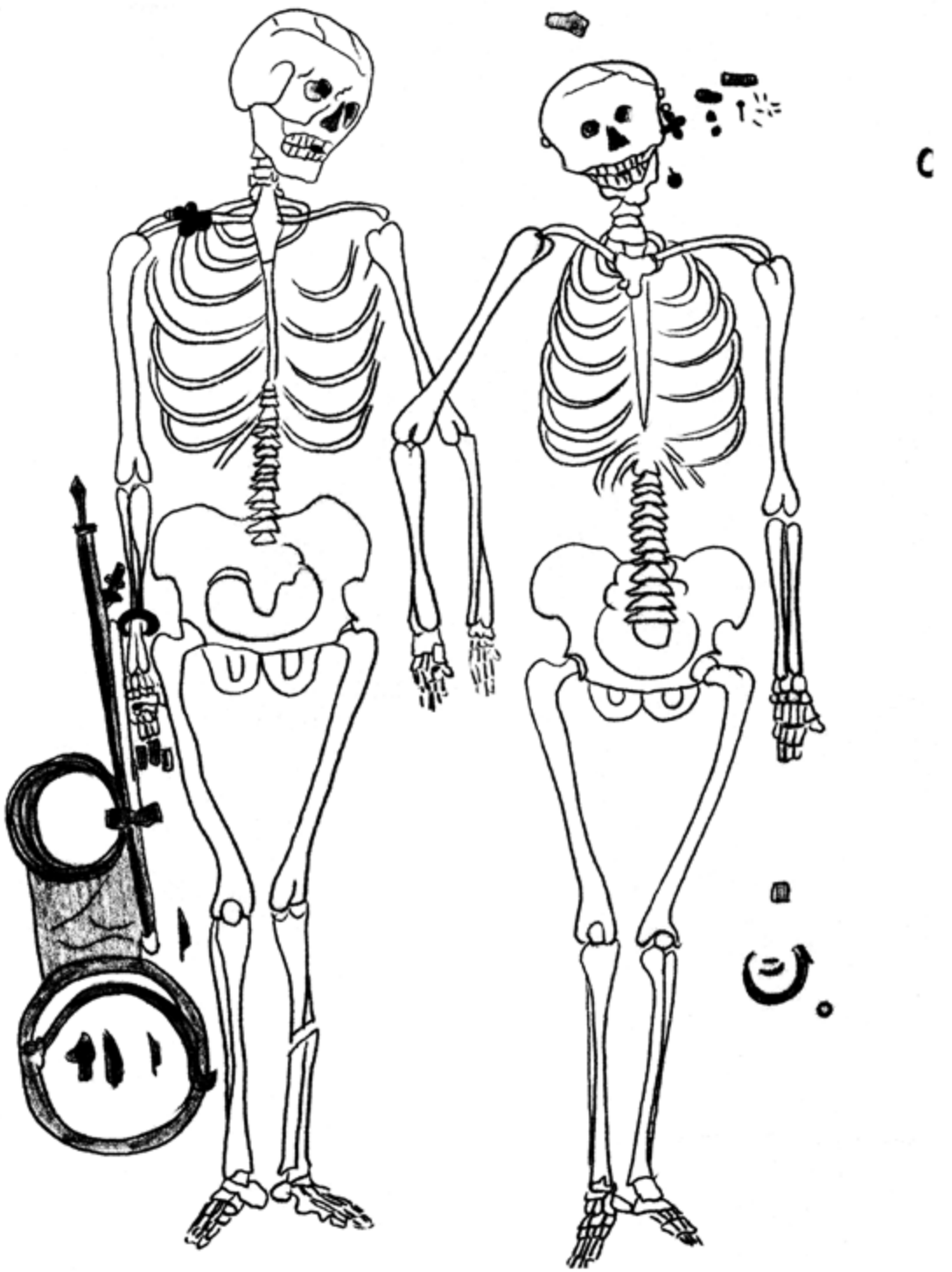

Ryc. 22. Pochówek z wielkiej mogiły bliźniaczej nr 1 w Podhorcach-Pleśnisku (Archiwum MAK)

Fig. 22. Burial from the great twin barrow no 1 in Pìdgìrcì-Plìsnes´k (Archive MAK)

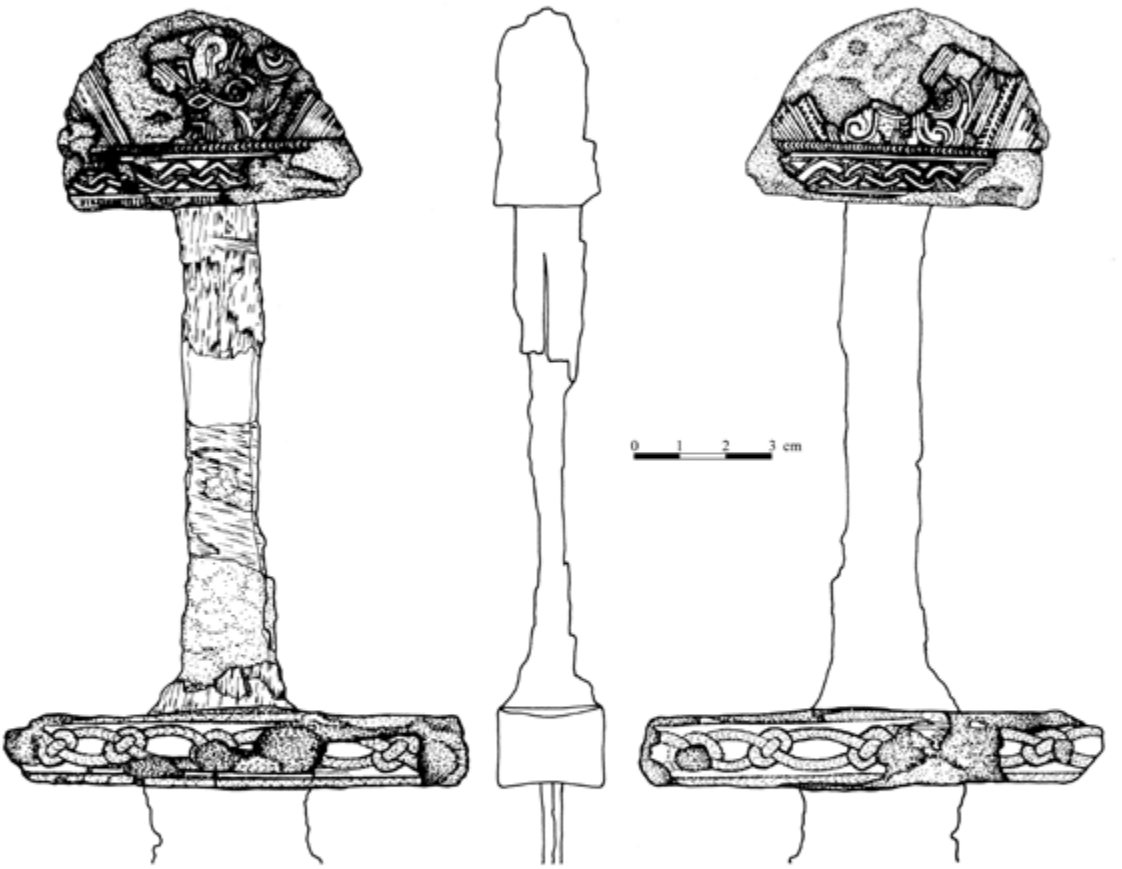

Ryc. 23. Rękojeść miecza z wielkiej mogiły bliźniaczej nr 1 w Podhorcach-Pleśnisku (rys. A. Dziedzic)

Fig. 23. Hilt of the sword from the great twin barrow no 1 in Pidgirci-Plisnes´k (drawn by A. Dziedzic)

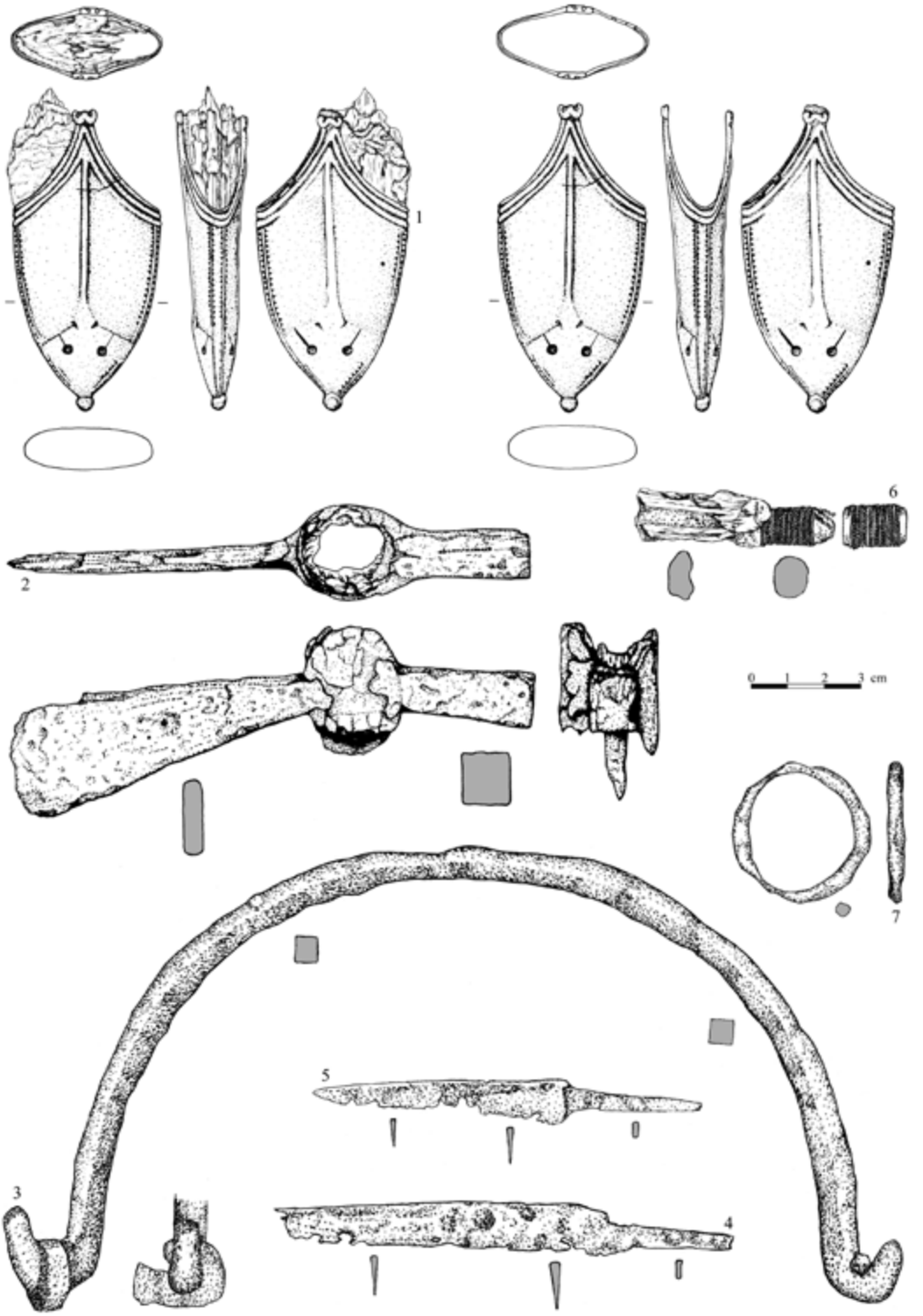

Ryc. 24. Zabytki z wielkiej mogiły bliźniaczej nr 1 w Podhorcach-Pleśnisku (rys.: 1, 2 – A. Dziedzic; 3-7 – W. Rumian)

Fig. 24. Artefacts from the great twin barrow no 1 in Pìdgìrcì-Plìsnes´k (drawn by: 1, 2 – A. Dziedzic; 3-7 – W. Rumian)

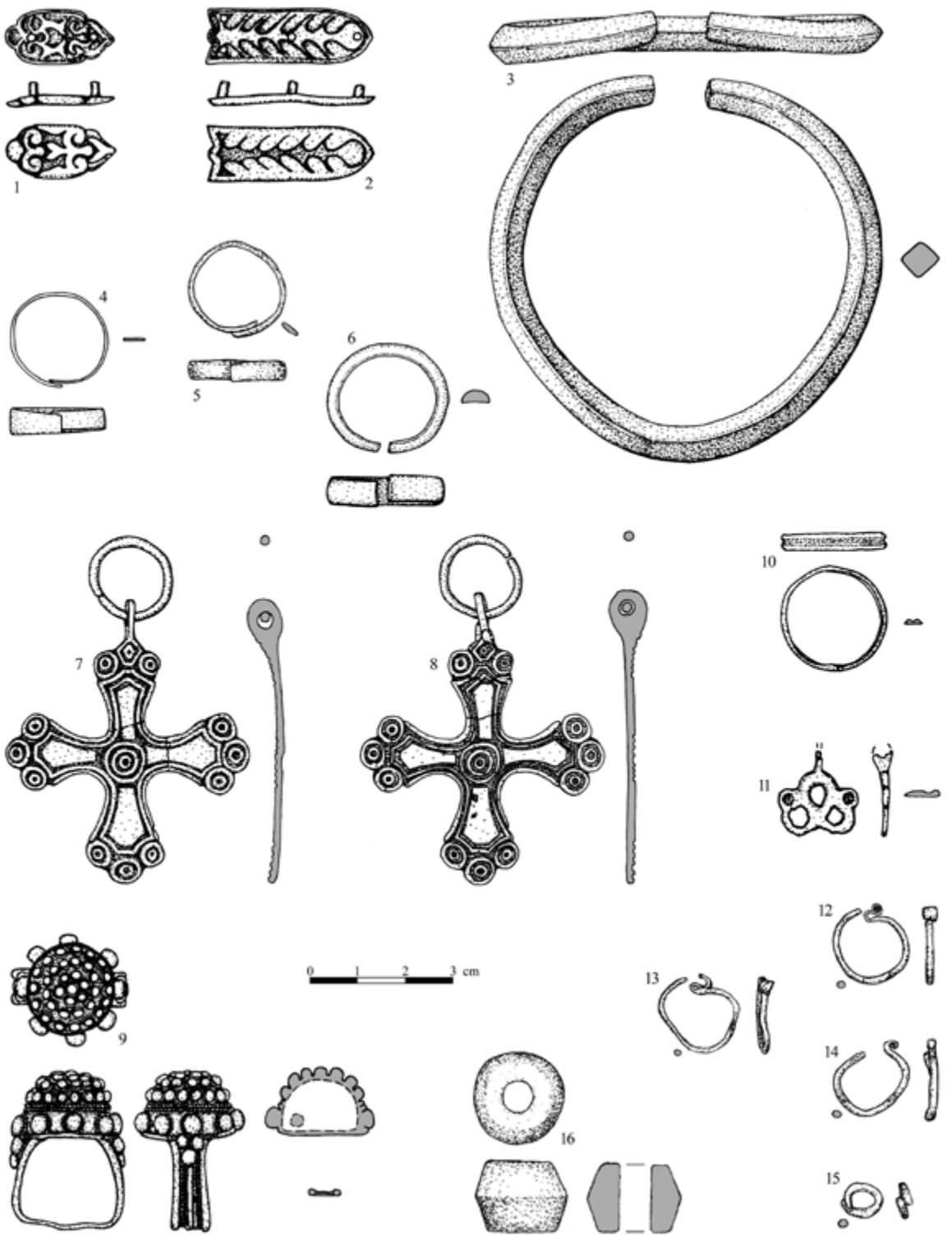

Ryc. 25. Zabytki z wielkiej mogiły bliźniaczej nr 1 w Podhorcach-Pleśnisku (rys.: 1-4, 6-11 – A. Dziedzic; 5, 12-16 – W. Rumian)

Fig. 25. Artefacts from the great twin barrow no 1 in Pìdgìrcì-Plìsnes´k (drawn by: 1-4, 6-11 – A. Dziedzic; 5, 12-16 – W. Rumian)

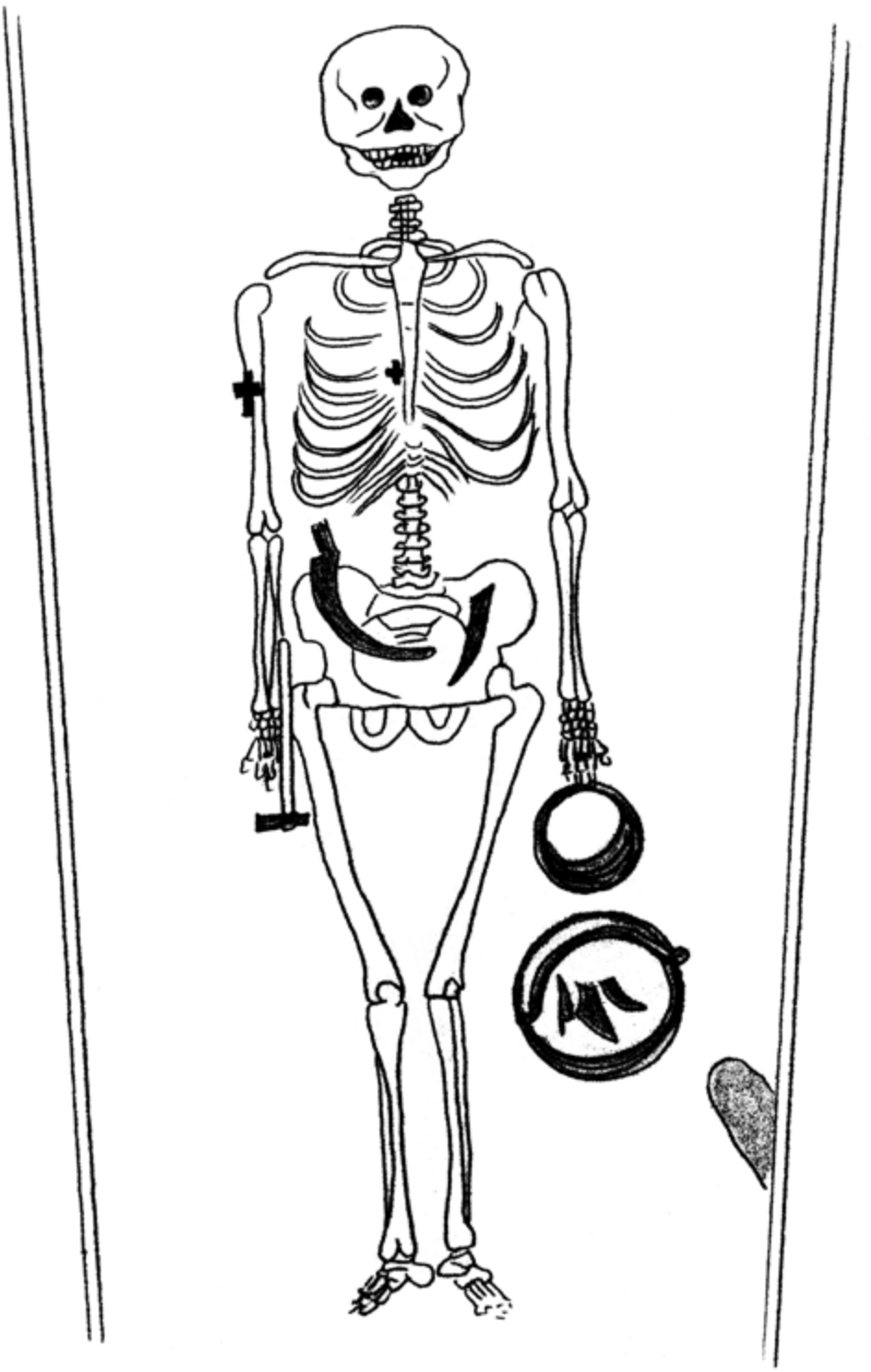

Ryc. 26. Pochówek z wielkiej mogiły bliźniaczej nr 2 w Podhorcach-Pleśnisku (Archiwum MAK)

Fig. 26. Burial from the great twin barrow no 2 in Pìdgìrcì-Plìsnes´k (Archive MAK)

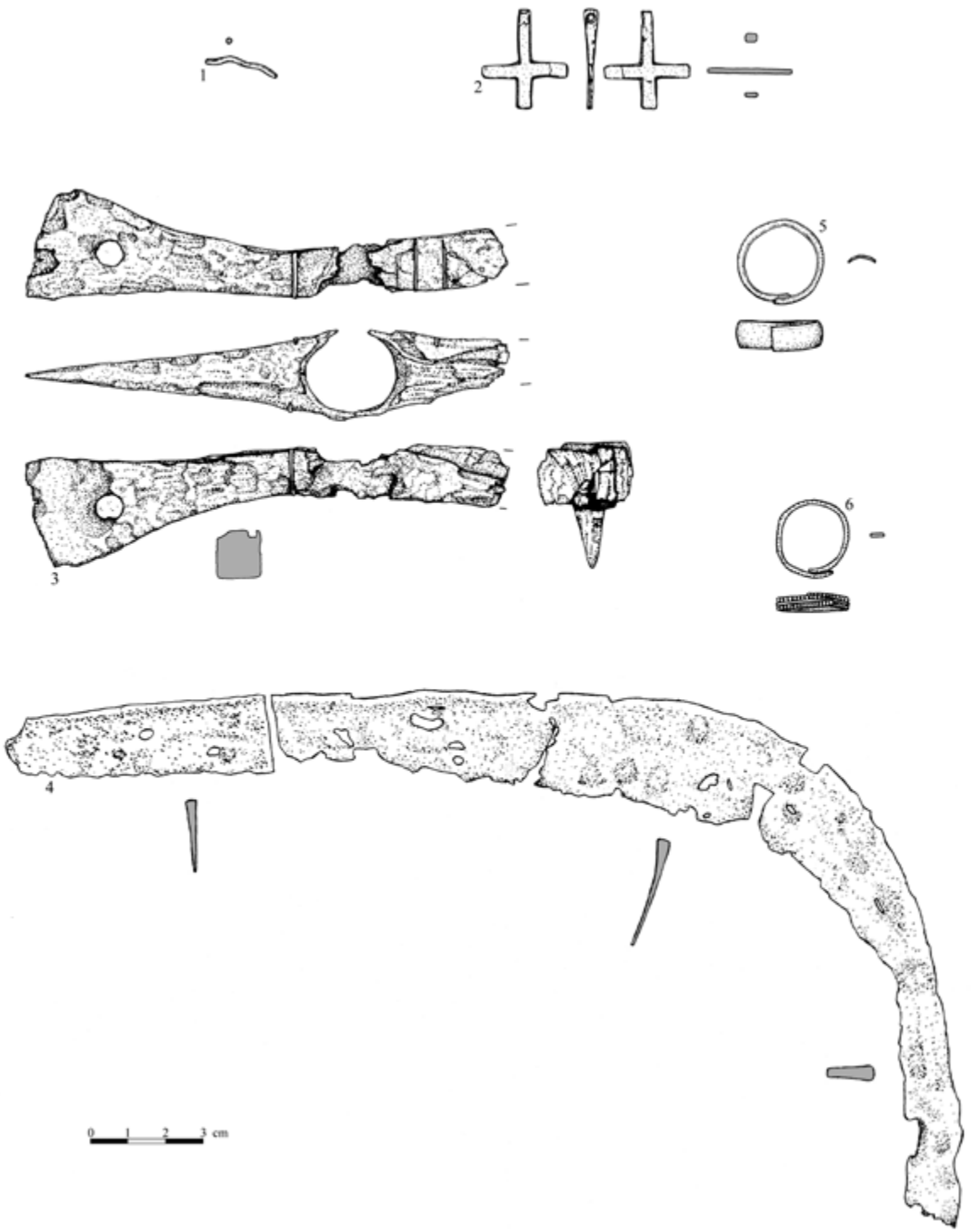

Ryc. 27. Zabytki z wielkiej mogiły bliźniaczej nr 2 w Podhorcach-Pleśnisku (rys.: 1-3, 5, 6 – A. Dziedzic; 4 – W. Rumian)

Fig. 27. Artefacts from the great twin barrow no 2 in Pìdgìrcì-Plìsnes´k (drawn by: 1-3, 5, 6 – A. Dziedzic; 4 – W. Rumian)

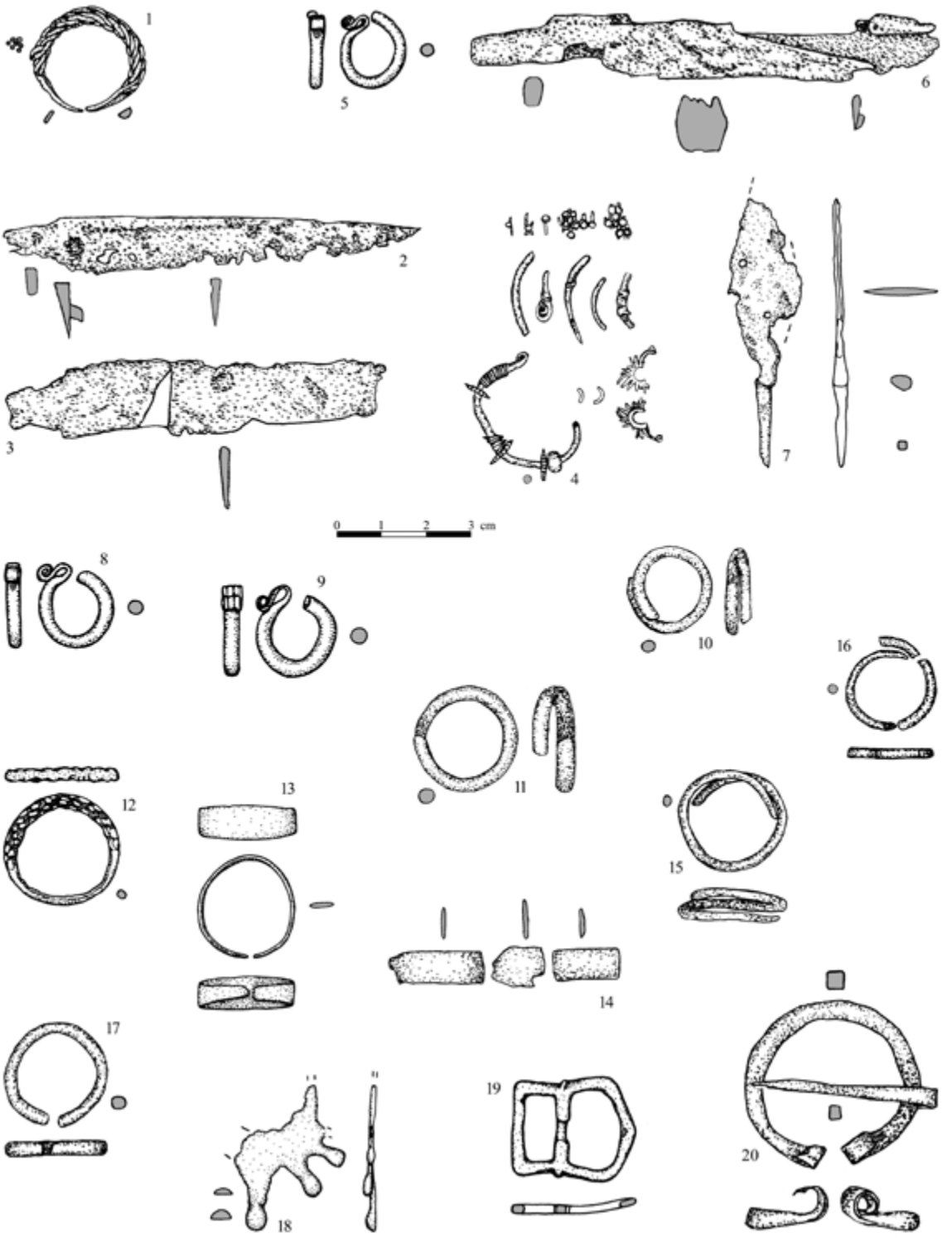

Ryc. 28. Zabytki z kurhanów i grodziska w Podhorcach-Pleśnisku (rys.: 1, 5, 7-9, 12, 13, 18, 19 – A. Dziedzic; 2-4, 6, 10, 11, 14-17, 20 – W. Rumian)

Fig. 28. Artefacts from the barrows and the hillfort in Pidgirci-Plisnes´k (drawn by: 1, 5, 7-9, 12, 13, 18, 19 – A. Dziedzic; 2-4, 6, 10, 11, 14-17, 20 – W. Rumian)

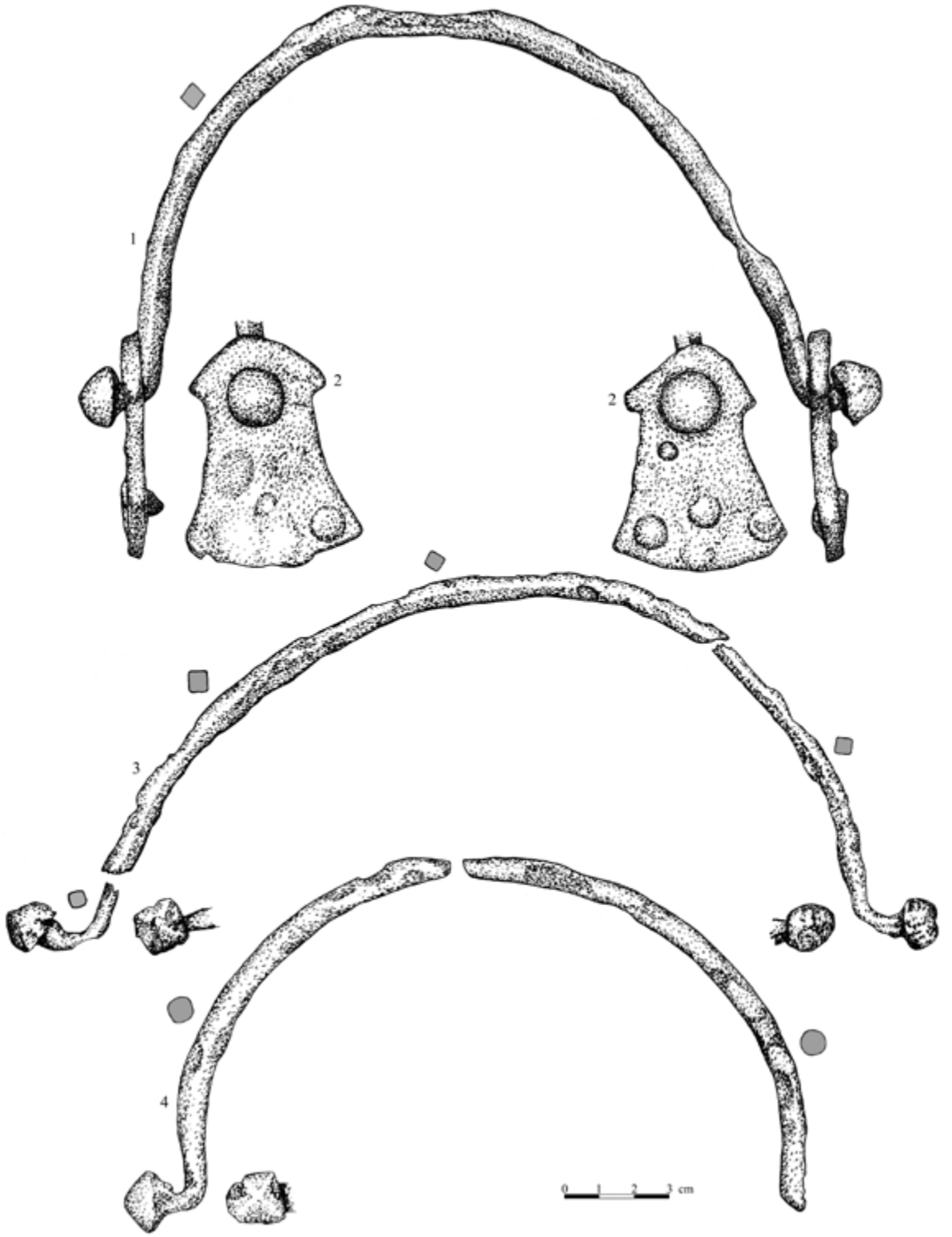

Ryc. 29. Fragmenty wiader z kurhanów w Podhorcach-Pleśnisku (rys. W. Rumian)

Fig. 29. Fragments of buckets from the barrows in Pìdgìrcì-Plìsnes´k (drawn by W. Rumian)

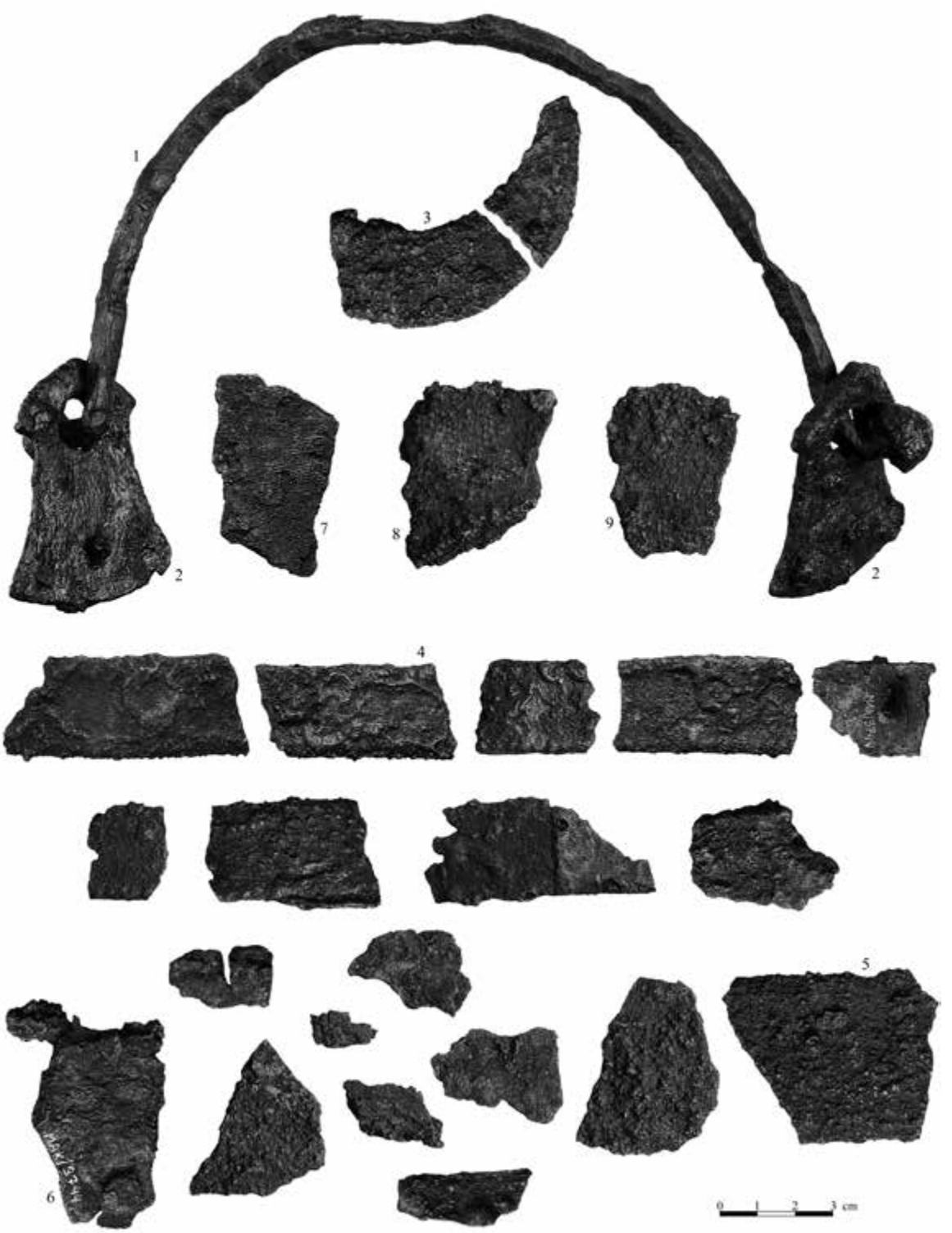

Ryc. 30. Fragmenty wiadra z kurhanu w Podhorcach-Pleśnisku (fot. A. Susuł)

Fig. 30. Fragments of the bucket from the barrow in Pìdgìrcì-Plìsnes´k (photo by A. Susuł)

Ryc. 31. Fragmenty wiadra z kurhanu w Podhorcach-Pleśnisku (fot. A. Susuł)

Fig. 31. Fragments of the bucket from the barrow in Pìdgìrcì-Plìsnes´k (photo by A. Susuł)

Ryc. 32. Fragmenty wiader z kurhanów w Podhorcach-Pleśnisku (fot. A. Susuł)

Fig. 32. Fragments of buckets from the barrows in Pidgirci-Plisnes´k (photo by A. Susuł)

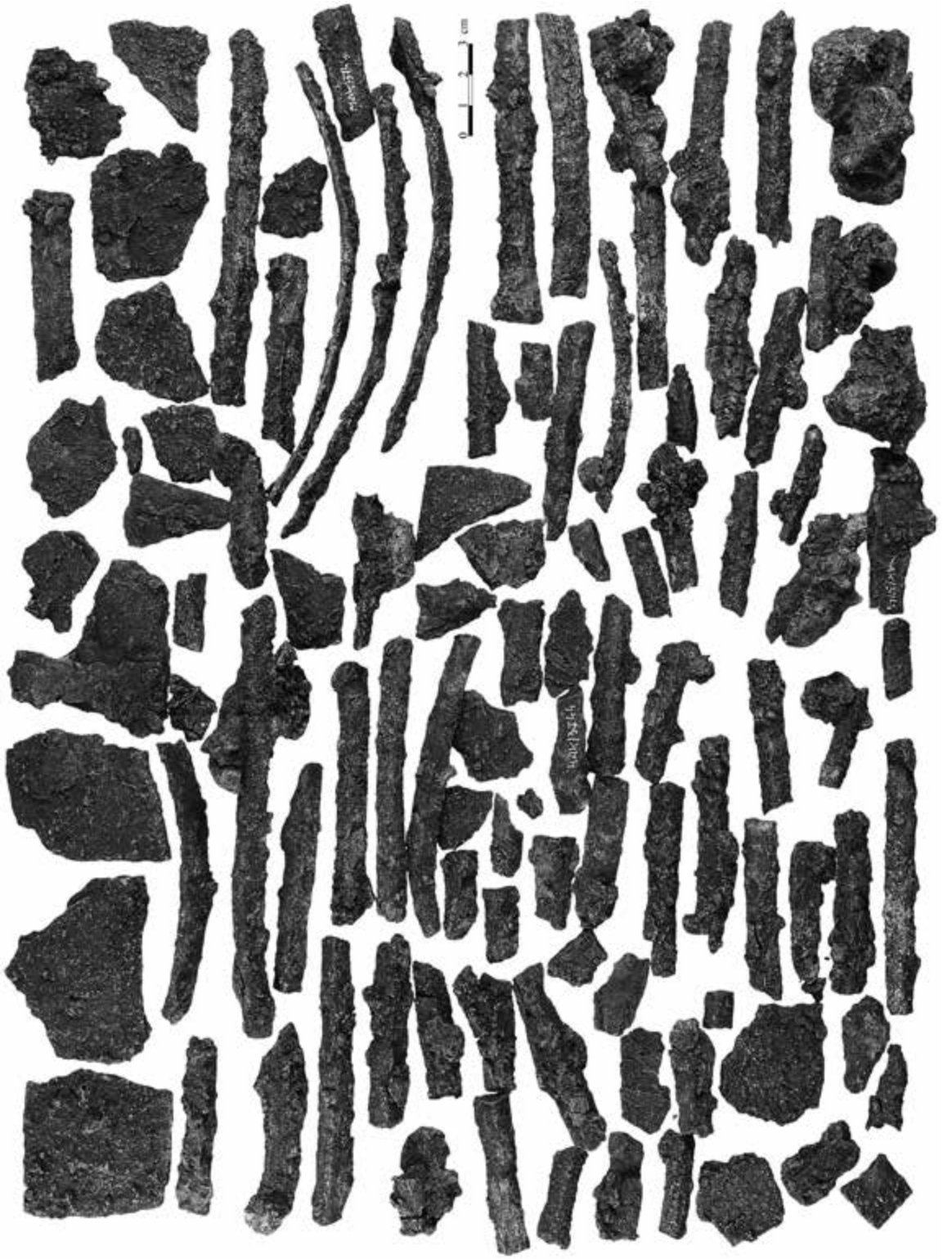

Ryc. 33. Fragmenty wiadra z kurhanu w Podhorcach-Pleśnisku (fot. A. Susuł)

Fig. 33. Fragments of the bucket from the barrow in Pìdgìrcì-Plìsnes´k (photo by A. Susuł)

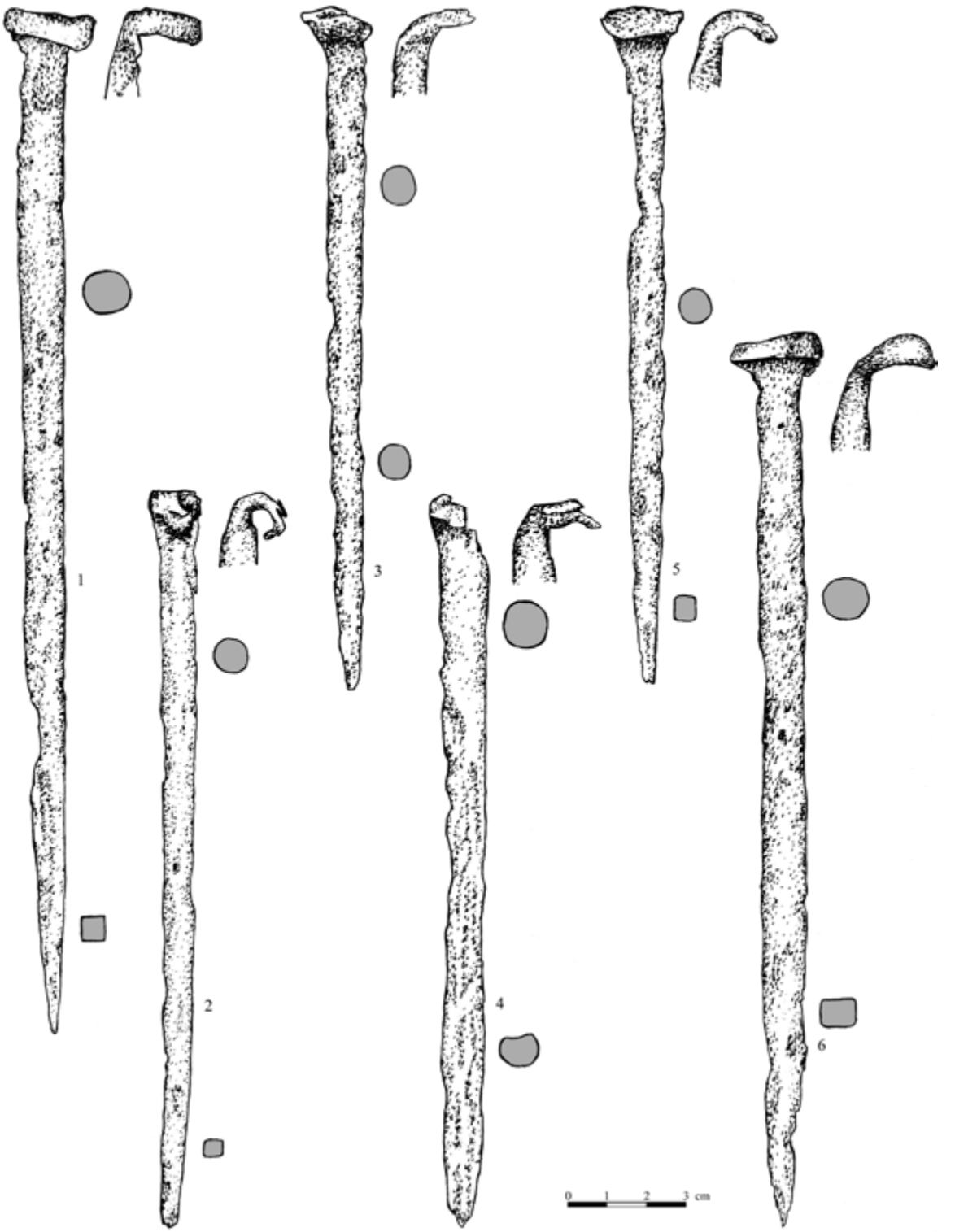

Ryc. 34. Gwoździe-haki z kurhanu w Podhorcach-Pleśnisku (rys. W. Rumian)

Fig. 34. Nails-hooks from the barrow in Pìdgìrcì-Plìsnes´k (drawn by W. Rumian)

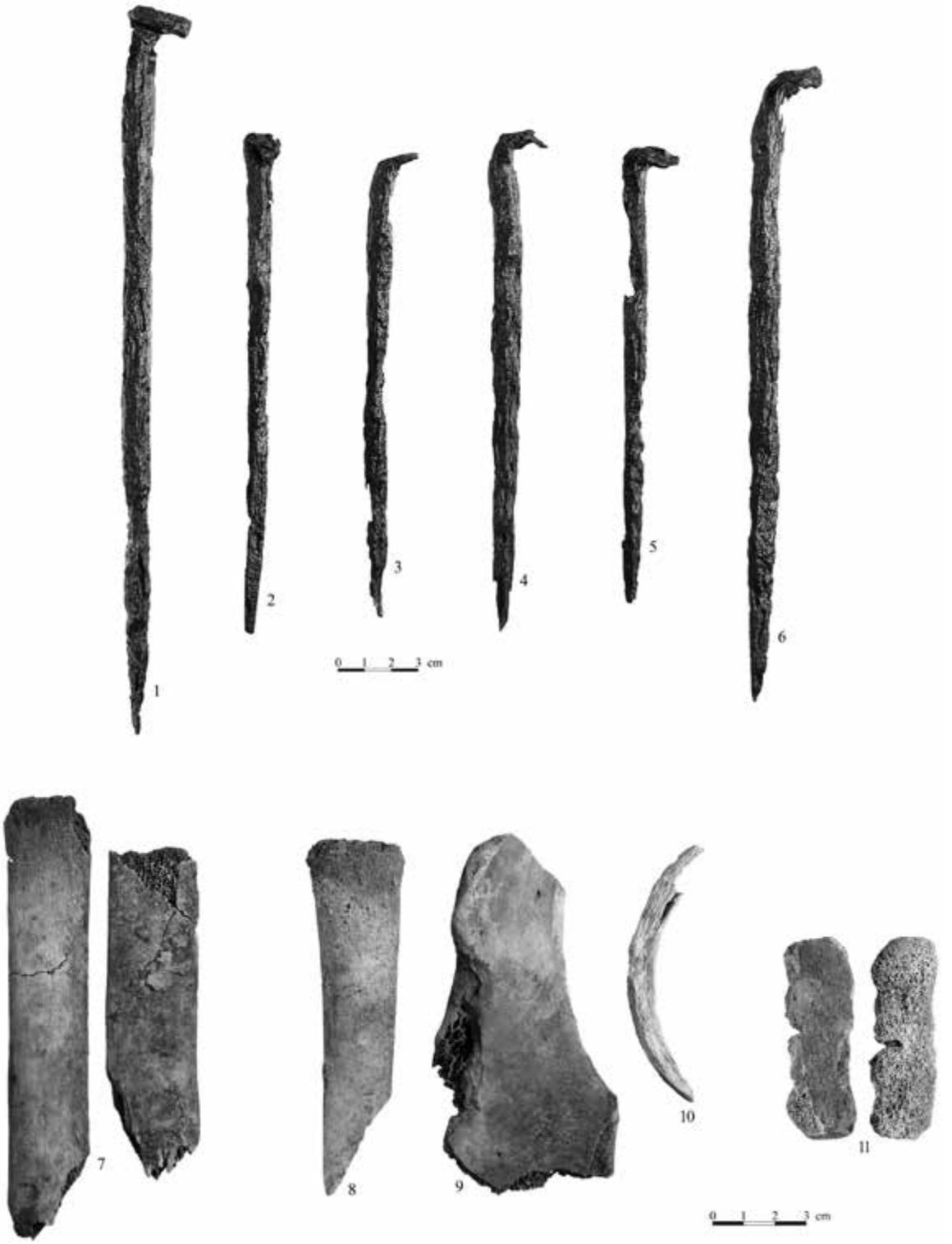

Ryc. 35. Gwoździe-haki i kości zwierzęce z kurhanów w Podhorcach-Pleśnisku (fot. A. Susuł)

Fig. 35. Nails-hooks and animal bones from the barrows in Pìdgìrcì-Plìsnes´k (photo by A. Susuł)

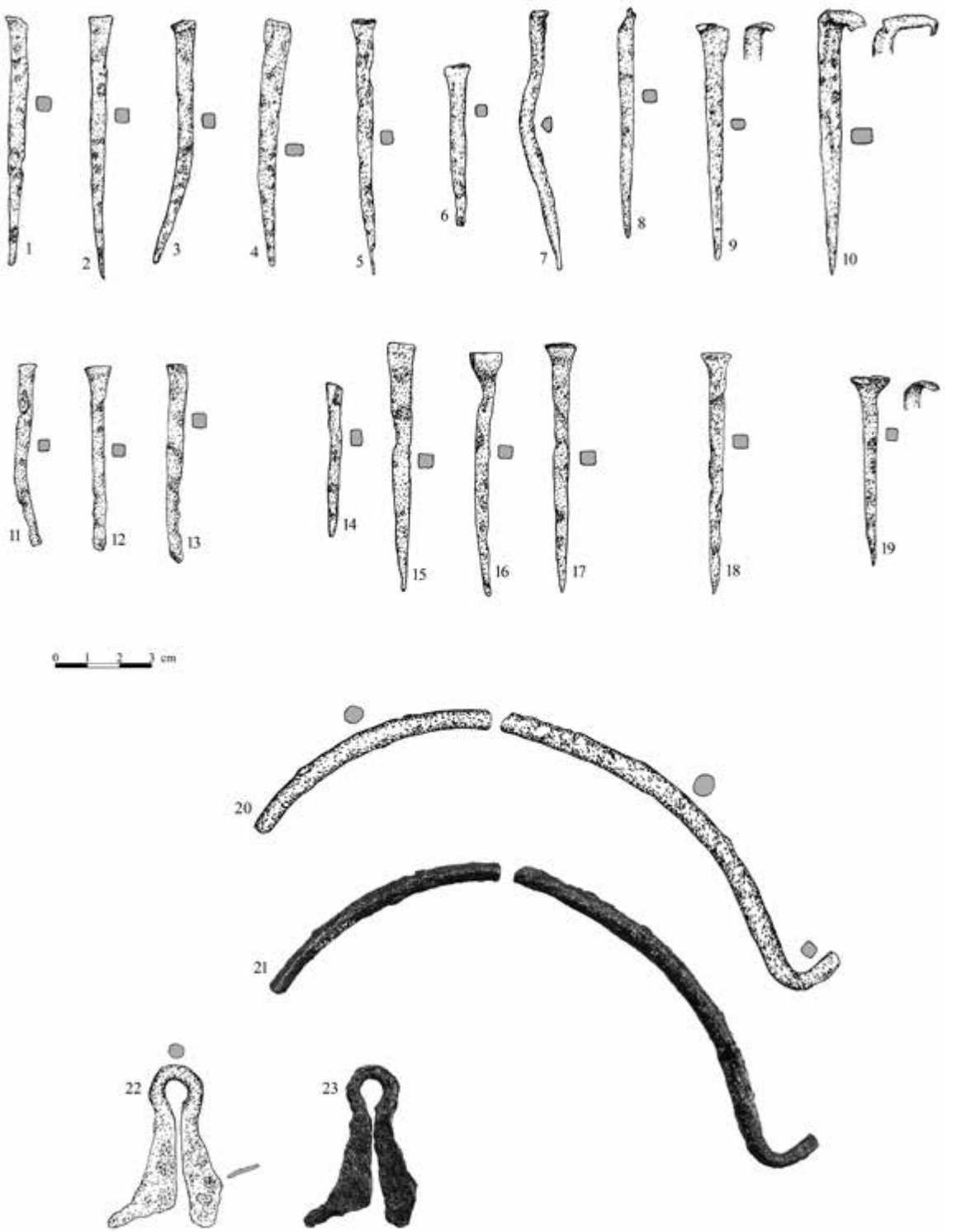

Ryc. 36. Zabytki z kurhanów [1-19] i grodziska [20, 21] w Podhorcach-Pleśnisku (rys. W. Rumian; fot. A. Susuł)

Fig. 36. Artefacts from the barrows [1-19] and the hillfort [20, 21] in Pìdgìrcì-Plìsnes´k
(drawn by W. Rumian; photo by A. Susuł)

Ryc. 37. Zabytki z kurhanów w Podhorcach-Pleśnisku (fot. A. Susuł)

Fig. 37. Artefacts from the barrows in Pìdgìrcì-Plìsnes´k (photo by A. Susuł)

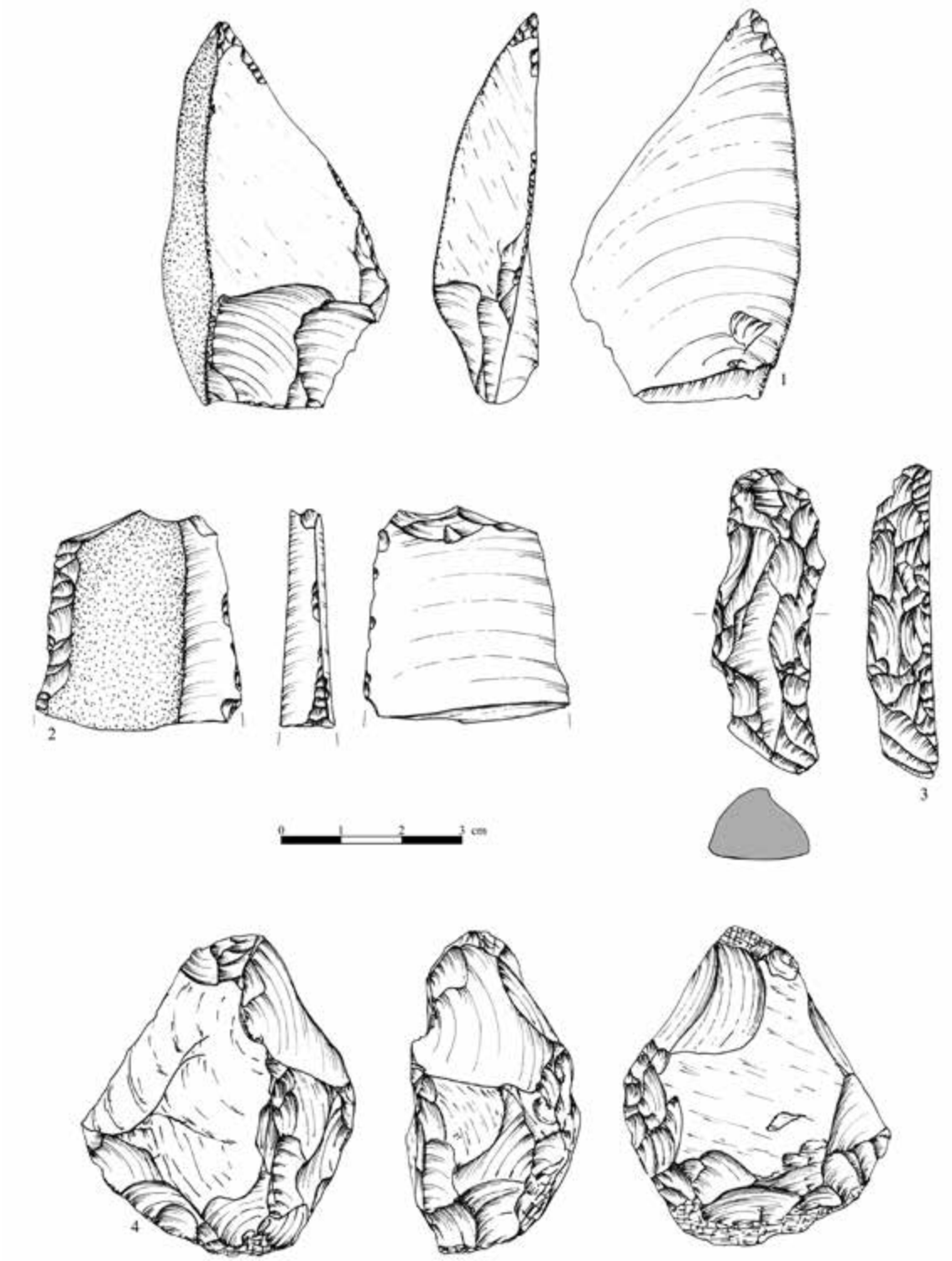

Ryc. 38. Zabytki z grodziska i kurhanów w Podhorcach-Pleśnisku (rys. A. Dziedzic)

Fig. 38. Artefacts from the hillfort and the barrows in Pidgìrcì-Plìsnes´k (drawn by A. Dziedzic)

Ryc. 39. Zabytki z grodziska i kurhanów w Podhorcach-Pleśnisku (fot. A. Susuł)

Fig. 39. Artefacts from the hillfort and the barrows in Pidgirci-Plisnes´k (photo by A. Susuł)

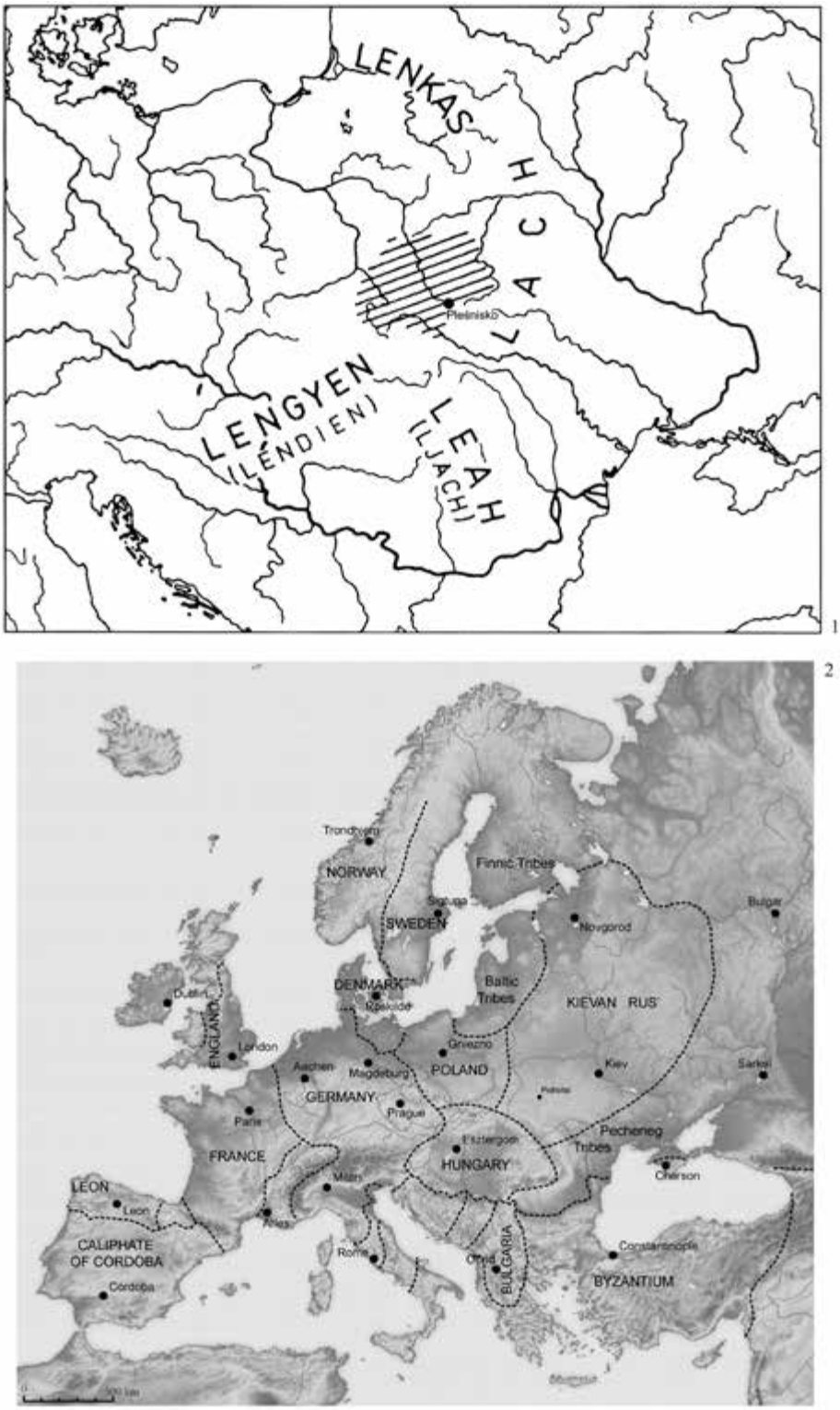

Ryc. 40. 1 – Rozmieszczenie etnonimu Polaków urobionego od Lędzian (Litwa, Ruś, Wołoszczyzna, Węgry) na tle przypuszczalnego zasięgu Lędzian w X w. (obszar zakreskowany) z zaznaczoną lokalizacją Pleśniska (wg Parczewski 2007, 162; z uzupełnieniem R. Liwocha); 2 – Podział polityczny Europy ok. roku 1000 (oprac. R. Liwoch)

Fig. 40. 1 – Distribution of the ethnonym of Poles deriving from the Lendian tribe name (Lithuania, Rus', Wallachia, Hungary) against the presumed range of Lendians in the 10th century (hatched area) with marked location of Plìsnes´k (acc. to Parczewski 2007, 162, supplemented by R. Liwoch); 2 – Political division of Europe around 1000 AD (prepared by R. Liwoch)

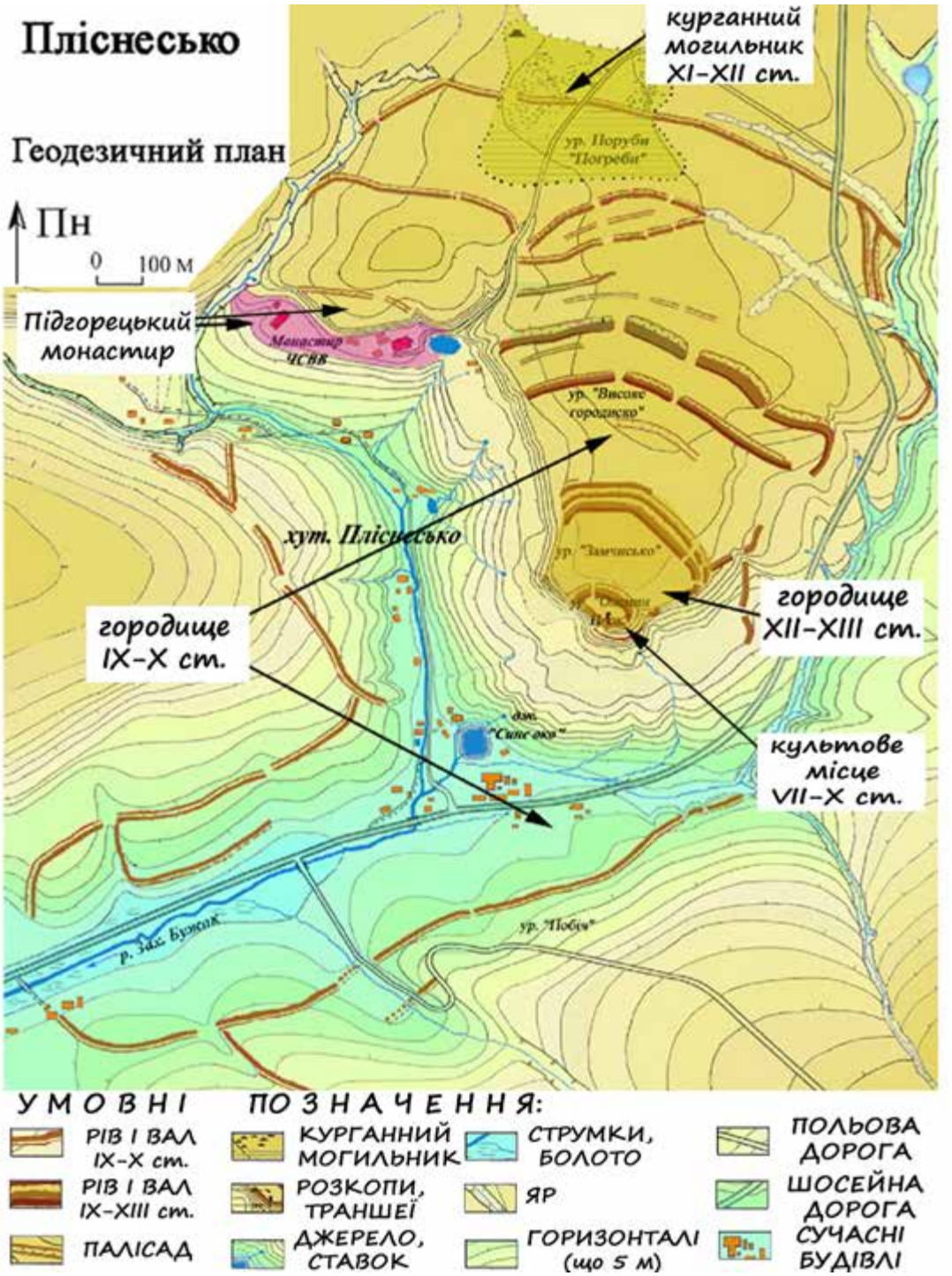

Ryc. 41. Plan geodezyjny Pleśniska [podpisy w kolejności od góry ku prawej: cmentarzysko kurhanowe XI-XII w.; klasztor podhorecki; grodzisko XII-XIII w.; grodzisko IX-X w.; miejsce kultu VII-X w.; legenda: fosa i wał IX-X w.; cmentarzysko kurhanowe; strumienie, bagno; droga polna; fosa i wał IX-XIII w.; wykopy, okopy; jar; droga utwardzona; częstokół; źródło, staw; poziomice (co 5 m); budowle współczesne] (wg M. Filipčuka; dzięki uprzejmości A. Filipčuka)

Fig. 41. Geodetic plan of Plìsnes´k [signatures in order from top to right: burial mound cemetery 11th-12th century; monastery in Pìdgìrci; hillfort 12th-13th century; hillfort 9th-10th century; place of worship 7th-10th; legend: moat and earthen bank 9th-10th century; burial mound cemetery; streams, swamp; dirt road; moat and earthen bank 9th-13th century; excavations, trenches; ravine; paved road; palisade; source, pond; level (every 5 m); modern constructions] (acc. to M. Filipčuk, courtesy of A. Filipčuk)

Ryc. 42. Zabytki z grodziska i kurhanów w Podhorcach-Pleśnisku (fot. A. Susuł)

Fig. 42. Artefacts from the hillfort and the barrows in Pìdgìrcì-Plìsnes´k (photo by A. Susuł)

Ryc. 43. Ceramika z grodziska w Podhorcach-Pleśnisku (fot. R. Liwoch)

Fig. 43. Pottery from the hillfort in Pidgirci-Plisnes´k (photo by R. Liwoch)

Ryc. 44. Ceramika z grodziska w Podhorcach-Pleśnisku (fot. R. Liwoch)

Fig. 44. Pottery from the hillfort in Pìdgìrcì-Plìsnes´k (photo by R. Liwoch)

Ryc. 45. Fragmenty kaganków z grodziska w Podhorcach-Pleśnisku (fot. A Susuł)

Fig. 45. Fragments of the oil lamps from the hillfort in Pìdgìrcì-Plìsnes´k (photo by A. Susuł)

Ryc. 46. Zabytki z grodziska w Podhorcach-Pleśnisku (fot. A. Susuł)

Fig. 46. Artefacts from the hillfort in Pìdgìrcì-Plìsnes´k (photo by A. Susuł)

Ryc. 47. Fragmenty bransolet z grodziska w Podhorcach-Pleśnisku (fot. A. Susuł)

Fig. 47. Fragments of the bracelets from hillfort in Pìdgìrcì-Plìsnes´k (photo by A. Susuł)

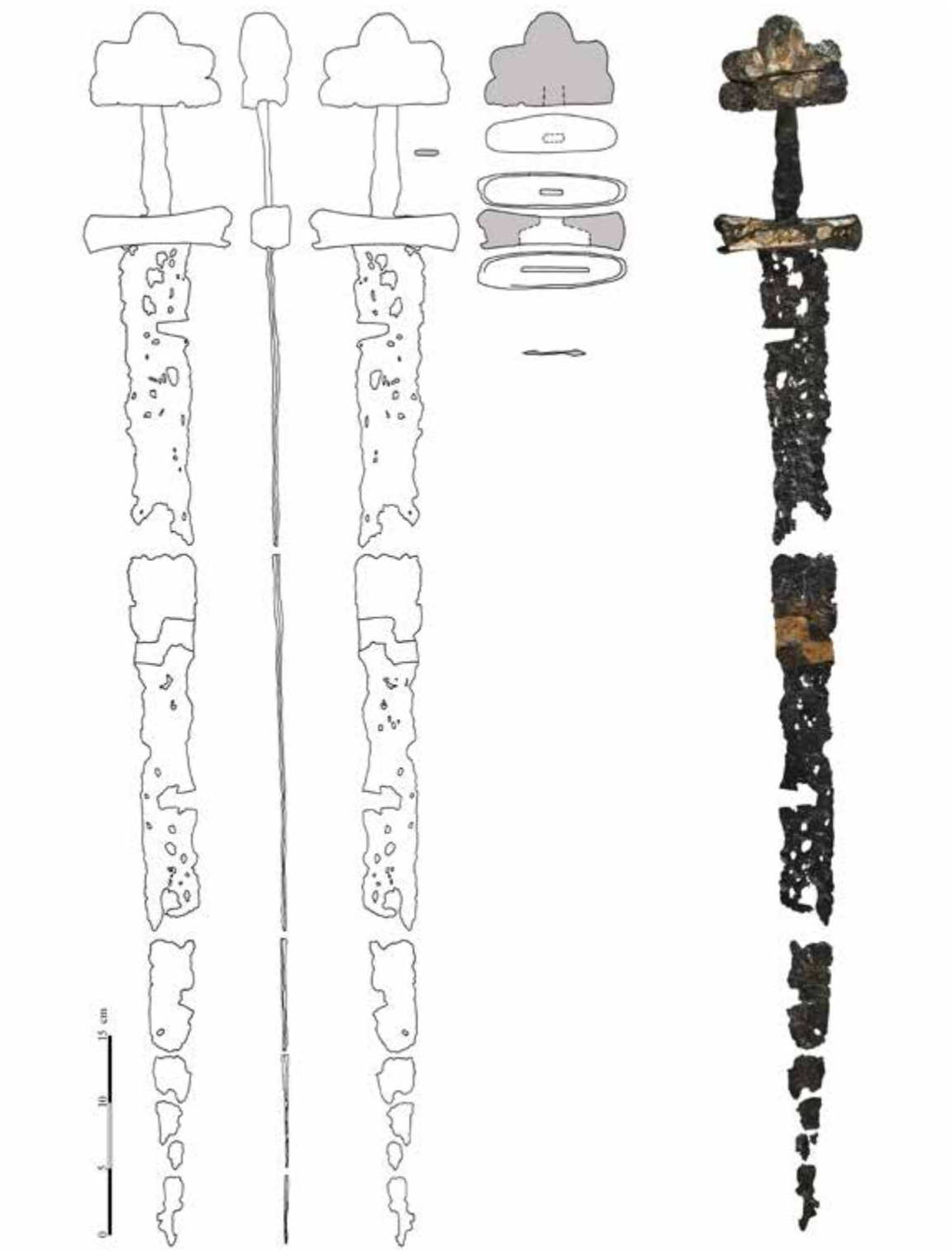

Ryc. 48. Miecz z wielkiej mogiły na gruntach włościańskich w Podhorcach-Pleśnisku (rys. A. Dziedzic; fot. A. Susuł)

Fig. 48. Sword from the great barrow on peasant land in Pìdgìrcì-Plìsnes´k (drawn by A. Dziedzic; photo by A. Susuł)

Ryc. 49. Rękojeść miecza z wielkiej mogiły na gruntach włościańskich w Podhorcach-Pleśnisku (Digitalizacja: RPD MIK, projekt Wirtualna Małopolska, domena publiczna)

Fig. 49. Hilt of the sword from the great barrow on peasant land in Pìdgìrcì-Plìsnes´k (Digitization: RPD MIK, Wirtualna Małopolska project, public domain)

Ryc. 50. Zabytki z wielkiej mogiły na gruntach włościańskich [1-11] i z innych kurhanów [12-17] w Podhorcach-Pleśnisku (fot. A. Susuł)

Fig. 50. Artefacts from the great barrow on peasant land [1-11] and the other barrows [12-17] in Pìdgìrcì-Plìsnes´k (photo by A. Susuł)

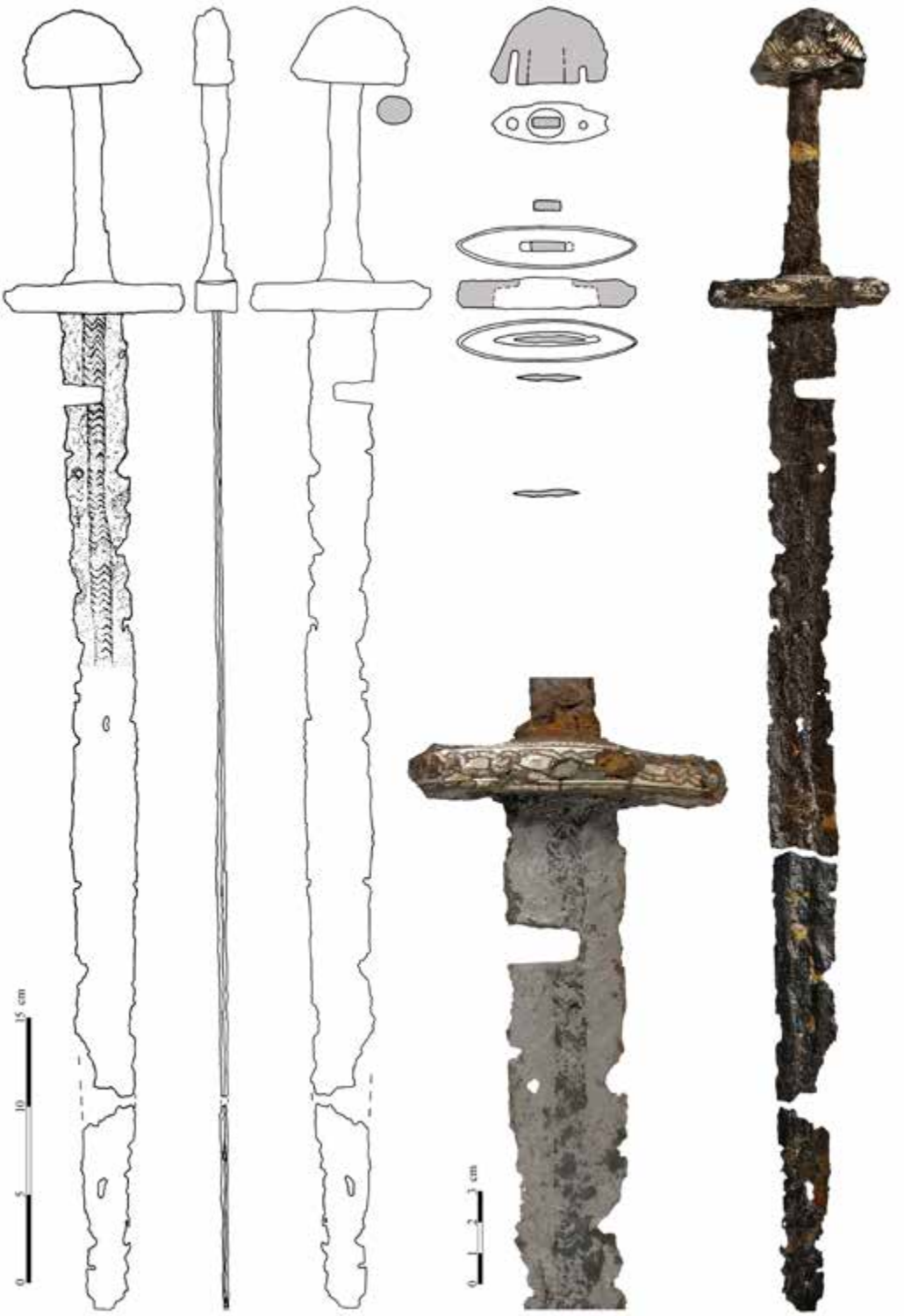

Ryc. 51. Miecz z wielkiej mogiły bliźniaczej nr 1 w Podhorcach-Pleśnisku
(rys. A. Dziedzic; fot.: G. Kieferling; A. Susuł)

Fig. 51. Sword from the great twin barrow no 1 in Pìdgìrcì-Plìsnes´k
(drawn by A. Dziedzic; photo by: G. Kieferling; A. Susuł)

Ryc. 52. Rękojeść miecza z wielkiej mogiły bliźniaczej nr 1 w Podhorcach-Pleśnisku (Digitalizacja: RPD MIK, projekt Wirtualna Małopolska, domena publiczna)

Fig. 52. Hilt of the sword from the great twin barrow no 1 in Pidgirci-Plisnes´k (Digitisation: RPD MIK, Wirtualna Małopolska project, public domain)

Ryc. 53. Zabytki z wielkiej mogiły bliźniaczej nr 1 w Podhorcach-Pleśnisku (fot. A. Susuł)

Fig. 53. Artefacts from the great twin barrow no 1 in Pìdgìrcì-Plìsnes´k (photo by A. Susuł)

Ryc. 54. Zabytki z wielkiej mogiły bliźniaczej nr 1 w Podhorcach-Pleśnisku (fot. A. Susuł)

Fig. 54. Artefacts from the great twin barrow no 1 in Pidgìrcì-Plìsnes´k (photo by A. Susuł)

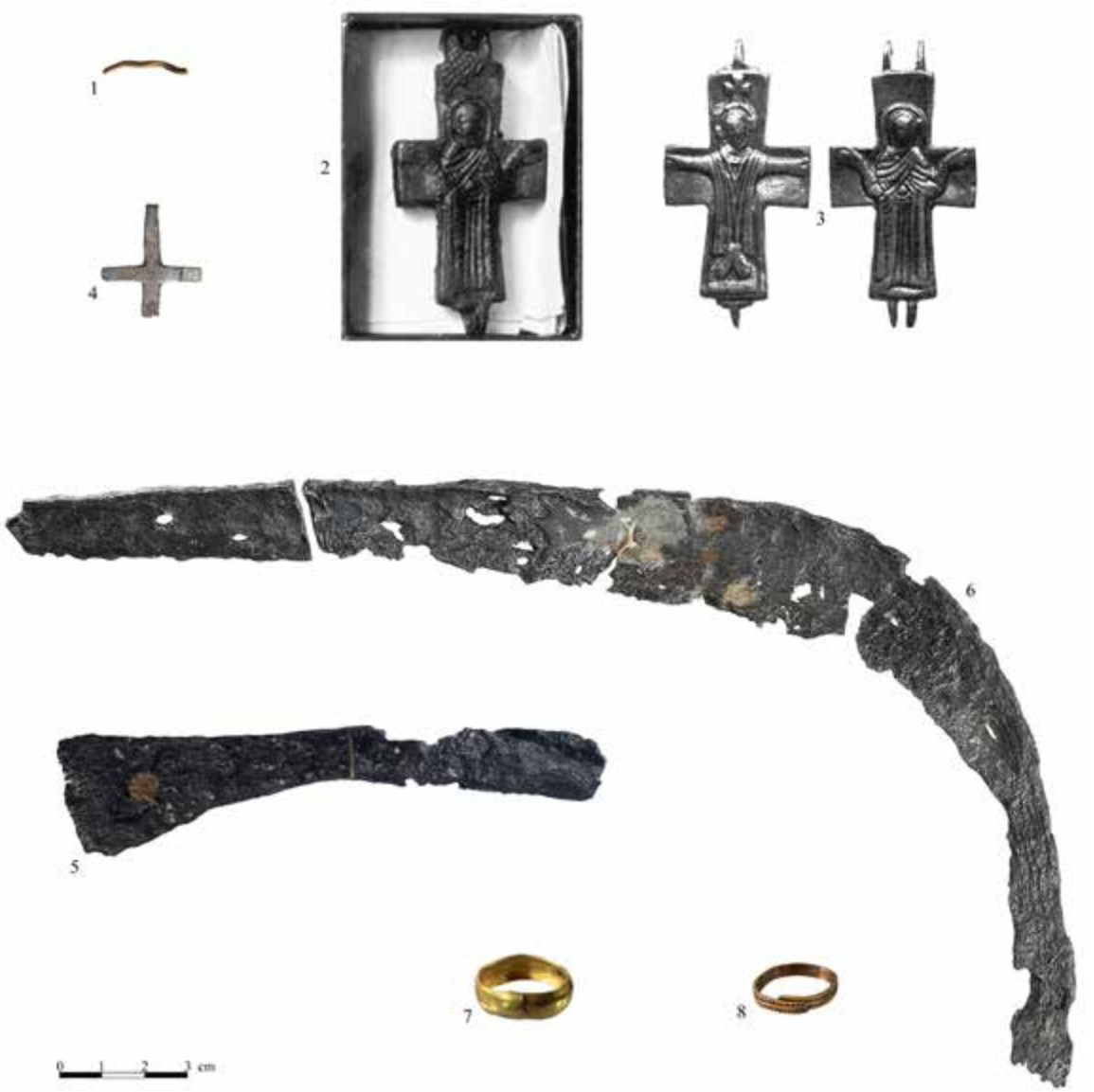

Ryc. 55. Zabytki z wielkiej mogiły bliźniaczej nr 2 w Podhorcach-Pleśnisku [1, 2, 4-8] i enkolpion z Vésztő [3] (1, 2, 4-8 – fot. A. Susuł; 3 – wg Lovag 1971, 145)

Fig. 55. Artefacts from the great twin barrow no 2 in Pìdgìrcì-Plìsnes´k [1, 2, 4-8] i encolpion from Vésztő [3] (1, 2, 4-8 – photo by A. Susuł; 3 – acc. Lovag 1971, 145)

Ryc. 56. Zabytki z kurhanów i grodziska w Podhorcach-Pleśnisku (fot. A. Susuł)

Fig. 56. Artefacts from the barrows and the hillfort in Pìdgìrcì-Plìsnes´k (photo by A. Susuł)